

Veit Marchthaler
magyar dolgainak leírása
az 1588 évtől



Veit Marchthaler
magyar dolgainak leírása
az 1588 évtől

A
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ



és a
Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság



közös kiadványa

ISBN 978-963-7451-58-4

A borítón Georg Hofnagel Kolozsvár metszete (1617)
Anna Beeck van Westerstee festmény feldolgozásában
Lázár Tibor gyűjteményéből

Veit Marchtallers
Beschreibung Ungarischer Sachen
von A(nno) 1588

Veit Marchthaler
magyar dolgainak leírása
az 1588 évtől

Fordította, sajtó alá rendezte és bevezette

NÉMETH S. KATALIN

2020

MTA Könyvtár és Információs Központ
Nemzetközi Magyarisztudományi Társaság

Lektorálta

ÖTVÖS PÉTER

Magyar anyanyelvi szerkesztés

NAGY ÁGNES

A képeket válogatta

SZALAI BÉLA

Technikai szerkesztés

VAS VIKTÓRIA

A személynevek mutatóját összeállította

BUDAI-KIRÁLY TÍMEA

© Németh S. Katalin

© MTA Könyvtár és Információs Központ

Felelős kiadó: az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
Utazások Magyarországon és Erdélyben – Veit Marchthaler, Ungarische Sachen, 1588)	39
MUTATÓK	
Személynevek	182
Helynevek	194

Bevezetés
Utazások Magyarországon és Erdélyben
(Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588)

Több mint két évtizede jelent meg magyar fordításban Martin Zeillernek (1589–1661), a 17. századi német nyelvű útleíró és geográfiai irodalom termékeny képviselőjének összefoglalása *A magyar királyság leírása* címmel.¹ A fordítás alapja az 1664-ben Lipcsében Johann Beza által kiadott és az adott évig bővített kiadás volt,² Zeiller munkája először 1646-ban jelent meg Ulmban.³ Martin Zeillernek nem ez az első Magyarországgal foglalkozó munkája.⁴ Az idézendő műről a félrevezető cím miatt a hazai szakirodalom azt állapítja meg, hogy „németországi utazásokat ír le”, pedig az 1632-ben Strassburgban megjelentetett *Itinerarium Germaniae nov-antique. Teutsches Reyßbuch...* négy fejezete, (105–108. számmal) magyarországi utazásokról számol be, valamint külön fejezetet szentel Magyarországalános leírásának (XIX. fej.).⁵ Zeiller indoklása értelmében a magyarországi városleírások azért kerültek a kiadványba, mert ezen a vidéken is sok német él. Zeiller nem sajátítja ki az útleírások szerzőségét, elmondja, hogy az első három útnál Veit Marchthaler, a negyediknél Johann Leunclavius (Löwenklau) 1584-ben tett utazásaira támaszkodik. A kötetünkben megjelenő Marchthaler-féle útleírásról Zeillertől annyit tudunk meg, hogy a szerző ulmi tanácsos volt, aki húsz évig élt Magyarországon.

1 ZEILLER 1997.

2 ZEILLER 1664.

3 ZEILLER 1646.

4 NÉMETH S. Katalin, *Magyarország 17. századi német leírások tükrében (Mutatvány egy készülő antológiából)*, = *Visszapillantó tükör, Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*, szerk. KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, 2000, 15–24.

5 ZEILLER 1632. Ennek későbbi kiadásairól és szerepéről a német baedeker-irodalomban: Wilhelm KÜHLMANN, *Lektüre für den Bürger: Eigenart und Vermittlungsfunktion der polyhistorischen Reihenwerke Martin Zeillers (1589–1661)*, = *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*, Hrsgg. von Wolfgang BRÜCKNER, Peter BLICKLE, Dieter BREUER, Teil II, Wiesbaden, 1985 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 13), 917–934.; Uli KUTTER, *Zeiller – Lehmann – Krebel, Bemerkungen zur Entwicklungsgeschichte eines Reisehandbuches und zur Kulturgeschichte des Reisens im 18. Jahrhundert*, = *Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen*, Hrsgg. von Wolfgang GRIEP, Hans-Wolf JÄGER, Heidelberg, 1986, 10–29.

1593-ban Füleket ostrománál⁶ értékes kéziratot zsákmányolt, amelyet Tübingenben 1628-ban jelentettek meg,⁷ továbbá, hogy útleírásának kéziratát átadta Zeillernek. Kézirat hiányában mindezidáig Zeillernek és forrásának kapcsolatait senki nem vizsgálta, pedig viszonyuk többek között azért is érdekes, mert a későbbi Magyarország-leírásokban bőséges forráshivatkozással élő Zeiller nem említi többé Marchthaler nevét.

Marchthaler nem közismert személyiség, a német útleírásokat feldolgozó szakirodalomban – ismereteink szerint – nem esik róla szó, ezért munkájának nem akadtunk nyomára egészen 2000 februárjáig, amikor Ritoókné Szalay Ágnes segítségével eredményeképpen elkezdhetjük a Marchthaler-kutatást. A gyulafehérvári művészettörténeti emlékek, feliratok után kutatva R. Szalay Ágnes ugyanis rátalált Marchthalerre, és az ulmi Városi Levéltár igazgatójával, Hans Eugen Specker professzorral váltott levelezés kapcsán kiderült, hogy az ismeretlen kézirat Ulmban várja a felfedezést.⁸

Mielőtt az ulmi Városi Levéltárban található kéziratot bemutatnánk, szükséges összefoglalni azokat az ismereteket, amelyek részben a rendkívül gyér szakirodalom és a levéltári anyagok feldolgozása alapján az eddig alig ismert szerzőt elhelyezik a Magyarországon különböző okokból megforduló német utazók sorában. A Marchthaler-család Ulm történetében egyáltalán nem ismeretlen. A levéltárban számos korabeli és 18. századi másolatban őrzött *Marchthaler Chronik* Ulm városának fontos történeti forrása.⁹ A krónikát a család második nemzedékéhez tartozó, Olaszországban tanult textilgyártó céhmestere, Bartholomaeus II. Marchthaler (1519–1579) kezdte el és dolgozta fel benne a bírodalmi város történetét, európai szövetségi kapcsolatait, kereskedelmét, gazdaságát a vezető patríciusi réteg nézőpontja alapján. Krónikáját kiegészítette illetve folytatta két fia, Johann Bartholomaeus (1556–?) és Veit, aki ugyancsak a második volt ezen a néven a családban. Johann Bartholomaeus kiegészítésének magyar vonatkozása is van,

6 Vö. Tóth Sándor László, *Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata*, Hadtörténeti Közlemények, 112(1999), 53–73.

7 App. H. 2022

8 Köszönet illeti a Klebelsberg Kunó Alapítványt a kutatáshoz szükséges ösztöndíj odaítéléséért.

9 StA Ulm Chroniken, G 1/1584, G 1/1650/1, G 1/1650/2, G 1/1668, G 1/1688, G 1/1689, G 1/1690, G 1/1705/1, G 1/1717/1, G 1/1737/1, G 1/1770, G 1/1779, G 1/1780/2, G 1/1692

az 1566-os évnél olvashatunk Szigetvár ostromáról és megemlékezik Zrínyi Miklósról, akit „ein gewaltiger Kriegermann”-nak nevez.¹⁰ Veit Marchthaler 1564 és 1641 között élt és futotta be nem mindennapi pályáját. 1600 utáni életéről pontos dokumentáció maradt fenn, miután 1600. augusztus 8-án hazatért Ulmba, bevásztották a városi tanácsba, 1605-től házassági bíró, két évvel később hadi tanácsos, 1611-ben Handwerksherr, 1616-ban Pflegherr, 1624-ben főbíró, végül karrierje csúcspontján 1632-ben megkapta a titkostanácsosi címet, 1640-ben pedig a kereskedő céh céhmesterévé (Stubenmeister) választották. Közben kétszer nősült, 1600. június 21-én Magdalena Glockengieserinnel, majd annak halála után 1613. november 16-án Susanna Mererrel kötött házasságot.¹¹ A szakirodalom keveset tud viszont arról a húsz évről, amelyről a különböző feldolgozások annyit állapítanak meg: „Mielőtt 1600-ban végleg Ulmban telepedett le, átmenetileg udvari szolgálatban állt Prágában, Frankfurtban és Steierországban (Grác). Még korábban felső-magyarországi és erdélyi utazáson találjuk”.¹² Kutatásaink ennek a húsz évnek és az említett magyarországi és erdélyi utazásoknak a feltárását kísérelte meg.

Az ulmi Városi Levéltárban található Marchthaler-kéziratok részben a szerzőre vonatkozó adatok pontosításához, részben egy eddig kellően ki nem aknázott úti beszámoló megismeréséhez járultak hozzá. Marchthaler életére vonatkozóan többféle kéziratban is találtunk adatokat. Ezek közül leginkább hasznosítható az a három levélnyi *Curriculum vitae*,¹³ amelyet a szerző – a levéltári inventárium szerint – 1600 körül, közvetlenül Ulmba történt visszatérése után vetett papírra, de fontos adalékok találhatók az egyik *Marchthaler Krónikában*¹⁴ is, továbbá az *Ungarische Sachen* című kötetben. A Bartholomaeus Marchthaler által vezetett krónikát fia, Veit 1584-ig

10 StA Ulm G 1/1676/1, 21verso

11 StA Ulm, H Schwaiger Nachlässe 78/1 [Vegyes feljegyzések az ulmi családokról, 36 cédula a Marchthaler-családról, kivonat az ulmi házassági anyakönyvből.]

12 Volker PFEIFFER, *Die Geschichtsschreibung der Reichstadt Ulm von der Reformation bis zum Untergang des Alten Reiches*, Ulm, 1981, 45–46. (Forschungen zur Geschichte der Stadt Ulm. Herausgegeben vom Stadtarchiv Ulm. Band 17.); Hans-Eugen SPECKER, *Marchtaler, V. = Allgemeine Deutsche Biographie*, Band XVI, 115–116.

13 StA Ulm, G 1/1795, fol. 347–349.

14 StA Ulm G 1/1584, 76, 90, 106, 147, 210, 297, 329.

folytatta és saját életére vonatkozó adatokkal bővítette. Így került bele Ulm város történetébe saját születési dátuma is, majd pedig az első külföldi útra vonatkozó megjegyzés 1580-ból. Eszerint szerzőnk 1580. szeptember 12-én egy Martin Wolfenter nevezetű tutajossal indult Ulmból Bécsbe, ahová 29-én, Mihály arkangyal napján szerencsésen megérkezett. Október 7-én Nicos Ferenc Deákkal Pápára ment, ahol Schermar úr kereskedelmi képviselőjének, Lazarus Henckelnek a szolgálatában állt. Vele utazott több ízben áruvásárlásra Bécsbe és mellette maradt két évig. Az említett neveknél meg kell állnunk, hogy Veit Marchthaler társadalmi kapcsolatait pontosíthassuk. A Schermar név a délnémet gazdaságtörténet vagy a kereskedelmi élet ismerői előtt éppoly jól cseng, mint ahogy a bibliofília és a zenetörténet is összekapcsolható vele. A tekintélyes ulmi Schermar kereskedőház jelentős szerepet játszott a 16–17. században a Birodalom és Kelet-Európa kapcsolataiban,¹⁵ egyik képviselőjük, Anton Schermar (1604–1681) pedig értékes bibliotékát hagyott hátra, amelynek „musicalia” része a korban egyedülálló zenei könyvgyűjteményt tartalmaz.¹⁶ Noha a Schermar kereskedőház működéséről a 16–17. században folyamatosan vannak adatok, a Magyarországgal kapcsolatot tartó Schermart teljes bizonyossággal nem tudtuk azonosítani. A 16. századvégi Ulm Magyarországra irányuló kereskedelmi tevékenységével a legteljesebben Stefan Kazimír foglalkozott,¹⁷ de olvashatunk róla Ember Győző¹⁸, Szakály Ferenc¹⁹ és Gecsényi Lajos²⁰ tanulmányaiban is. Marchthaler

15 Štefan KAZIMÍR, *Die Ulmer Kaufleute in Ungarn im 16. Jahrhundert*, = Ulm und Oberschwaben, Zeitschrift für Geschichte und Kunst, Mitteilungen des Vereins für Kunst und Altertum in Ulm und Oberschwaben, Bd. 44, 1982, 308–317.

16 A zenetörténeti ritkaságokat tartalmazó könyvtár katalógusa 1993-ban jelent meg Ulmban. Anton Schermar (1604–1681) 2000 kötetes zenei könyvtárának megmentéséről lásd Gottwald CLYTUS, *Katalog der Musikalien in der Schermarbibliothek Ulm*, Ulm, 1993.

17 KAZIMÍR, *Die Ulmer Kaufleute in Ungarn...* (lásd a 15. jegyzetet)

18 EMBER Győző, *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*, Budapest, 1988 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai).

19 SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Budapest, 1995 (Humanizmus és reformáció, 23), 338–339.

20 GECSÉNYI Lajos, *Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján*, Századok, 127(1993), 469–485.; UŐ., *Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században*, Századok, 129(1995), 767–789.; Lásd még: TAKÁTS Sándor, *Magyar marhakereskedelem a múltban*, Magyar Gazdák Szemléje, 13(1908), 8–20.

közvetlen munkáltatójának, Lazarus Henckel birodalmi bankárnak a jelentőségét nem kell különösebben hangsúlyozni a tizenöt éves háború történetének ismerői előtt. R. Várkonyi Ágnes a közelmúltban megjelent összefoglalásában többek között azt írja Henckelről: „Lazarus von Henckel délnémet pénzember az alsó-magyarországi rézkereskedelem bérletét kapta kölcsönei fejében, s a szállítás útja báró Illésházi István királyi főudvarmester és tanácsos, Trencsén és Liptó vármegyék főispánja birtokain át vezetett. Az Illésházinál zálogban lévő két bortermelő mezőváros, Modor és Szent-György kiváltási összegét is hitelezte Henckel. Befolyásosabb vállalkozó volt, hogysem Illésházi, maga is bor-, gabona és más kereskedelmi ügyleteket lebonyolító főúr, a magyar törvényekre hivatkozva és kölcsönajánlataival felvehette volna vele a versenyt.”²¹ Pálffy Géza közelmúltban megjelent 16. század-történetében a réz- és nemesfémhányák jövedelmezőségének bizonyítékeként idézi fel Henckel szerepét: „... ha a réz- és nemesfémhányászat nem lett volna valóban jövedelmező, akkor aligha bérelték volna bányáinkat olyan jelentős vállalkozók, mint a század második feléből jól ismert lőcsei származású bécsi polgár, Lazarus Henckel ...”²² Ezidőben azonban 1579 és 1583 között Henckel még a Schermar-ház bécsi faktora volt,²³ jöllehet 1581-től már a Fleischmarkt háztulajdonosa, akihez Veit Marchthalert még rokonai kapcsolatok is fűzték.²⁴ A rokonai kapcsolatok későbbi eleven ápolásáról fontos adalékokat olvashatunk Gustav Gündisch tanulmányában. Gündisch brassói és nagyszebeni levéltári kutatások alapján feltárta, hogy az idős Valentin Frank (1590–1648), későbbi szebeni királybíró és szász gróf, 1619 és 1621 között mint Lazarus Henckel unokáinak nevelője levelezési kapcsolatban állt Veit Marchthalerrel. Marchthaler, aki leveleiben Henckel lányát, Tobias Stubick bécsi kereskedő özvegyét, Martha (Henckel) Stubickot unokatestvérének nevezi, tanácsokat ad, hogy a Magyarországról Strassburgba érkező Henckel-unokák miként őrizhetnék meg magyar nyelvtudásukat. Felajánlja segítségét, hogy

21 R. VÁRKONYI Ágnes, *Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790, I. kötet, A megosztottság évszázada 1526–1606*, Budapest, 1999, 206.

22 PÁLFFY Géza, *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000 (Magyar századok), 123–124.

23 Josef KALBRUNNER, *Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 24(1931), 142–156.

24 Gustav GÜNDISCH, *Valentin Frank d. Ä. als Erzieher der Enkel des Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde, III. Folge, Köln/Wien, 1976, Heft 3–4, 113–123.

beszerez számukra egy magyar bibliát és egy magyar–latin szótárt (egyértelmű, hogy Szenci Molnár Albert kiadásairól van szó), további magyar könyvszerzéseket illetően pedig az „azidőtájt Heidelbergben idéző nagy magyar tudóshoz, Szenci Molnár Alberthez”²⁵ irányítja Frankot. Henckel és Szenci Molnár közvetlen kapcsolatáról lényegesen korábbi adataink is vannak. Szenci Molnár levelezésében többször hivatkozik Henckel segítségére,²⁶ naplójában pedig az 1604. szeptember 13-i bejegyzésben olvashatjuk, hogy „Norimbergából Viennába küldtem a Szótár hat példányát, hogy továbbítsák Henkel úrnak és pártfogóimnak.”²⁷ Ugyancsak Szenci Molnár levelezése között találjuk azt a Szepsi Bényes Páltól Georg Rem-nek írott levelet, amelyben a Veit Marchthalerrel való ulmi találkozás is megemlékezik.²⁸ Többször előfordul idősb. és ifj. Lazarus Henckel neve Napragyi Demeter, Lépes Bálint, Thurzó György és Korniss György levelezésében is.²⁹ Lazarus Henckel családjának szerepéről, azonos nevű fiának a felső-sziléziai spiritualista körrel való kapcsolatáról vetett fel új szempontú gondolatokat Keserű Bálint – németül is megjelent – tanulmányában.³⁰

-
- 25 GÜNDISCH, Valentin *Frank d. Ä. als Erzieher...* (lásd a 24. jegyzetet)
- 26 SZENCZI MOLNÁR Albert *naplója, levelezése és irományai*, Kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, 1898, 39, 204–205, 370.
- 27 SZENCI MOLNÁR ALBERT *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 1976, 482.; SZENCI MOLNÁR Albert *naplója*, Közzéteszi SZABÓ András, Budapest, 2003 (*Historia Litteraria*, 13), 79, 208. – A Schermerházi itt tévesen Schenner-ként szerepel. Lásd még: STOLL Béla, *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája*, = *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 4), 263.
- 28 Szepsi Bényes Pál levele Rem Györgyhez, Heidelberg, 1612. ápr. 23. Lásd a 26. jegyzetben idézett kiadást, 377–379.
- 29 *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, Sajtó alá rend. JANKOVICS József, Budapest–Szeged, 1981 (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 5), 119, 190–191, 194, 222, 225, 247–248.; VASS Miklós, *Korniss György külföldi tanulása*, Keresztény Magvető, 47(1912), 209–229.
- 30 KESERŰ Bálint, *Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngeren, Fragen und Hypothesen*, = *Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Hrsg. von Gerhard KOSSELEK, Bielefeld, 2000, 281–292.; magyarul megjelent KESERŰ Bálint, *Ifjabb Lazarus Henckel felső-sziléziai spiritualista irodalmi köre*, = *Uő., Ráció és rajongás, Eszmeformalom Nyugat-Európától Erdélyig (1580–1730)*, Budapest, 2018 (*Humanizmus és reformáció*, 38), 118–127.

Visszatérve tehát Marchthaler indulására, megállapíthatjuk, hogy kettős okból, a rokon kapcsolat révén és a kereskedelmi szál kötődésével is magyarázható, hogy a következő években egyre fontosabb helyeken képviselte a Birodalom legjelentősebb pénzügyi finanszírozójává váló Henckelt. Magyarországi tartózkodása, utazásai a Henckel-féle kereskedelmi és pénzügyi ügyletekkel voltak kapcsolatban, útleírásának szemléletét – mint erre a későbbiekben majd konkrét példákat hozunk –, a gazdasági ügyekben érdekelt kereskedőpolgár szempontjai határozzák meg.

Marchthalernek az írásbeliséggel kapcsolatos tevékenységét három részterületre oszthatjuk. A megfogalmazás azért ilyen óvatos, mert – jóllehet több kézirat keletkezése vagy sorsa köthető össze a nevével – írói tudatosságról csak bizonyos korlátok között beszélhetünk, és a legkevésbé sem akarjuk mai szemléletünket Marchthaler írásaira visszavetíteni. Az életrajz kapcsán már említett kézirat, amelynek „megmentője” Marchthaler volt, az arabisztika területén érdekes. A Füleke ostrománál zsákmányolt manuscriptumról szerzőnk *Curriculum vitae*-jában is megemlékezik, leírva, hogy jogos zsákmányként szerezte meg a császár, (akkor még Rudolf) számára. A jó nyelvérzékkel rendelkező Marchthaler az arab kéziratot két ízben is lemásolta, és Őfelségéhez (a megjelenés idején már Ferdinánd császárhoz) címezett ajánlásával ellátott másolat található az Osztrák Nemzeti Könyvtárban és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban. A kiadás gondozásához azonban szakemberre volt szüksége, ehhez ulmi visszatérte után még közel harminc évet kellett várnia. Először Ulrich Schmidttel, a keleti nyelvek ulmi professzorával konzultált, majd az ő közvetítésével a neves orientalista, Schickard professzor jelentette meg a művet Tübingenben 1628-ban. (A kiadvány megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi Sándor-gyűjteményében is.)³¹ A másolatok sorsáról már 1798-ban megjelent ulmi tudóslexikonában hírt adott Albrecht Weyermann, jóllehet a többi azonos nevű Marchthalert illetően téves adatokat is közöl.³²

A *Curriculum vitae*-ban a füleki zsákmányszerzést követő említésre méltó életrajzi adalék az 1594-es évre vonatkozik. Ekkor Marchthalert Hatvanban találjuk, ahol a sikeres ostromról számol be,

31 App. H. 2022. Apponyi hosszan idéz Marchthaler ajánlásából és Schickard bevezetőjéből.

32 *Nachrichten von Gelehrten, Künstlern und andern merkwürdigen Personen aus Ulm*. Bd. 1. Hrsgg. Albrecht WEYERMANN, Ulm, 1798, 384–386.

majd ő bonyolítja le a zaporozseci kozákokhoz küldendő követség, a sziléziai Erich Lassota von Steblau birodalmi mustramester és Jacob Henkel Renkofski úti felkészítését.³³ A következő önéletrajzi feljegyzés már összefügg azzal a kézirattal, amelyről korábban idézett ulmi tudóslexikonában Albrecht Weyermann is beszámol, és amely végül az egyetlen – Marchthaler életében – nyomtatásban megjelent munkájának alapját képezi, jelesen Báthory Zsigmond fejedelem dicsőítését: *Commentarium de rebus à Sigismundo III. quondam Transsilvanico Principe feliciter adversus Turcas gestis a se scriptum: in pat. Rudolpho ipse humillime porrexit.*³⁴ o. O. 1595. A kiadvány megtalálható az Apponyi-gyűjteményben, de a magyar vonatkozású anyagban gazdag wolfenbütteli bibliotékában is, bár Weyerman 18. századi feljegyzéséhez képest némileg eltérő címmel: *Rerum à Sigismundo Illustrissimo et Fortissimo Transylvaniae Principe contra Turcas gestarum. Brevis ennaratio.*³⁵ o. O. 1595. Feldolgozásával a történeti szakirodalom – tudomásunk szerint – csak újabban foglalkozott; először Kruppa Tamás idézi több írásában is a Báthory Zsigmondra vonatkozó jezsuita „miles christianus” elmélet kapcsán „Vitus Marchtalerus” könyvét,³⁶

33 StA Ulm Gl 1/1795, fol. 347. A követségről lásd a követ útinaplóját: *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, (Nach einer Handschrift der von Gersdorf-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen)*, Hrsgg. Reinhold SCHOTTIN, Halle, 1866.; Lásd. még Jan Paul NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II (1593–1606)*, Wien, 1993, 477.; IVANICS Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, Budapest, 1994 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 22.)

34 Aus handsch. Nachr. [Sign. StB Ulm Sch 8191–8210]

35 NÉMETH Hungarica 1158. A kötet megtalálható Himmereich György pannonhalmi főapát 1628-as könyvjegyzékében, (*Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*, sajtó alá rendezte VARGA András, MONOK István, Szeged, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/1), 117.); és Thurzó György 1610-ből származó könyvei közt (*A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, sajtó alá rend. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/1), 517, 524.)

36 KRUPPA Tamás, *Marciae verso Constantinopoli, Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda*, = *Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Ötvös Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 307–325., KRUPPA Tamás, *Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Frachetta alkalmi műveinek tükrében*, Lymbus, Magyarágtudományi Közlemények, Budapest, 2004, 19–49., KRUPPA Tamás, *Tradíció és propaganda keresztútján. Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából*, Bp., 2015. (Humanizmus és Reformáció 36.)

majd Szvorényi Róbert tartott előadást a fent említett nyomtatványról.³⁷ Veit Marchthaler érintkezése Báthory Zsigmond udvarával ugyancsak Henckel üzleti kapcsolatára vezethető vissza.³⁸ Az ő megbízásából járt Marchthaler még 1588-ban Grácban, ahol jelen volt, amikor Habsburg Károly főherceg fényes vendéglátás keretében találkozott a bambergi püspökkel.³⁹ (Feltehetően a török elleni összefogás anyagi alapjainak megteremtéséről volt szó. A birodalmi gyűlés 1588-ban döntött arról, hogy a török segély miatt megnövelt anyagi hozzájárulást a bambergi püspök nem háríthatja tovább adóemelés formájában.)⁴⁰ Károly főherceg egyik lánya volt az a Mária Krisztierna, aki Báthory Zsigmond feleségeként később az „Erdély végzetes asszonya” címmel érdemelte ki a történész Benda Kálmán tollából származó értékelést.⁴¹ Mária Krisztiernából Benda Kálmán véleménye szerint „szerencsésebb viszonyok között Erdély nagy fejedelemasszonya válhatott volna”,⁴² Péter Katalin pedig úgy fogalmaz, amikor „Rudolf kinevezte Erdély kormányzójának [mármint Mária Krisztiernát] jó kormányzó volt, talán élvezte is a nagy feladatot.”⁴³ A Báthory Zsigmond dicsőségét megörökítő Marchthaler-dolgozat az 1595-ös sikeres hadjáratot követően keletkezett. Önéletírása szerint ekkor írta Marchthaler az idézett *Ennaratio*-t, hogy vele Őfelségét tájékoztassa: „1595 évben, amikor Báthory Zsigmond boldog fejedelmi mennyegzője után Valachiában az egész kereszténységet megörvendeztető nagyszerű

37 SZVORÉNYI Róbert, *Veit Marchthaler történeti munkája Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemlről*, = *Scientiarum miscellanea* Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században, szerk. KASZA Péter, Kiss Farkas Gábor, MOLNÁR Dávid, Szeged, 2017 (Convivia neolatina Hungarica, 2), 45–53.

38 SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599; 1603)*, ford. BORZSÁK István, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SINKOVICS István, Budapest, 1981, 119.

39 StA Ulm Gl 1/1795. fol. 347., 498.

40 Winfried SCHULZE, *Reich und Türckengefahr im späten 16. Jahrhundert*, *Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*, München, 1978, 411.

41 BENDA Kálmán, *Erdély végzetes asszonya, Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna*, Budapest, 1986.; SZILÁGYI Sándor, *Egy nő a trónon*, = UÓ., *Rajzok és tanulmányok*, Budapest, 1875. 93–124.

42 BENDA Kálmán, *Erdély végzetes...* 1986, 78.

43 PÉTER Katalin, *Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? = Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna, Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000, 11.

győzelmet aratott, Szinán basát gyorsan megfutamította, az erdélyi határvidéket, sok várat tőle elvett, akkor én ilyen Res feliciter gestas és más, Erdélyt és Valachiát érintő emlékezetméltó dolgot kinyomtattattam.”⁴⁴ Marchthaler a Báthory udvarba a fejedelemnek is kölcsönöket folyósító Henckel embereként, és mint Mária Krisztierna ismerőse kerül, aki végülis mint mindkét helyen bejáratos megbízható személy vállalja, hogy a fejedelemasszony levelét eljuttatja Grácba. „Miután a tisztelettel említett herceggel a fényességesen megkötött házasság nem a kívánság szerint alakult, és a felséges istenszerető és legokosabb főhercegasszonynak, Mária Christiernának végül nem volt más lehetősége, írását Erdélyből Ausztriába és Stájerországba átjuttatni, én, mint az országot jól ismerő, nem sajnáltam a fáradságot és nem féltem a veszedelemtől, amennyiben az Őfensége áldott kezétől származó aláírással hozzám továbbított levelet eljuttattam.”⁴⁵ Feltehetően azon levelek egyikéről volt szó, amelyben a fejedelemasszony közli végleges akaratát házasságban és uralkodásban csődöt valló férje és Erdély elhagyásáról. Visszatekintve életére Marchthaler említett *Curriculum vitae*-jában és a *Tarich* előszavában is arról ír, hogy negyven év alatt három császárt és Mária Christiernát szolgált hűségesen. Itt utalnék vissza arra, hogy a kéziratban fennmaradt önéletrajz ezek szerint jóval később, tehát nem közvetlenül 1600 után keletkezhetett, mert három császárt csak úgy lehetett szolgálni, ha ebbe már II. Ferdinándot is beleszámítjuk.

Veit Marchthaler *Ungarische Sachen* címen emlegetett útleírása⁴⁶ pergamenbe kötött, korabeli kézírással megcímezett manuscriptum, amelynek pontos címe *Ungarische Sachen von A. 1588*. A mű három részre különíthető. A kötet elején a következő cím olvasható:

„Volgen ezliche Annotationis von der Vngarn vnd Sybenbirgen Sytten, Rechten, Landtsbrauch zum tayl vnd mehrer teyls auß Aigner erfahrung observiert, vnd den auch auß das hochwürd. hochgelehrthen Stephani d Werbewcz weylant Konigl. Personalis praesentiae vnd locum tenentis, opere Tripartito Juris consuetudinarii Incltyti regni Hungariae, gezogen vnnd kürzlich das vornembste zusammen getragen.” Az 50 oldalnyi latin kivonat a magyar történelmet foglalja össze Werbőczy alapján. A Marchthaler által használt Werbőczy-kiadás az 1572-ben Bécsben megjelent *Tripartitum*

44 StA Ulm, G 1/1795, fol. 347–349.

45 StA Ulm, G 1/1795, fol. 347–349.

46 StA Ulm H Marchthaler, Veit Nr. 1.

lehetett.⁴⁷ Ezután következik a *Reges Hungariae ab Anno Chri. CDI. ad MD.LXXII. per Joh. Sambucum. versibus descripti* című vers az 51 laptól az 57 rectójáig. Az említett bécsi kiadásban olvasható az *Index rerum et verborum, Reges Ungariae ab A. 401. per Jo. Sambucum versibus descripti...* című mű.⁴⁸ Az útleírást vezeti be a magyar vármegyék felsorolása, majd a 63. lapon minden bevezető vagy önálló cím nélkül a *Von Wienn aus Osterreich pflegt man am függhlichsten, den vndern Craisz Hungern, auch volgunde Örtter zum durchraisen, als nemblichen* kezdetű úti beszámoló.

Marchthaler útleírásának szerkezetét két értékelője eltérően magyarázza. Volker Pfeiffer szerint: „Útvonaláról és annak geográfiájáról szóló számtalan útjegyzete mellett Erdély ország leírását is létrehozta. Informál a történetről – „Erdély római uralom alatt” – és különös figyelemmel fordul a Báthoryak jelentős uralkodó nemzetségének az ősellenség, a török ellen vívott küzdelmei felé. Egy másik fejezetben – „Erdély ország jövedelméről” – leírja az alattvalók jelenlegi kontributióját az uraikkal. Az erkölcsről, a szokásokról és divatról, egyházzal és vallásról, képzésről és tudományról szól a harmadik fejezet „Erdélyi dolgokról” címmel. Erősen leegyszerűsítve már megtalálható itt az a szerkezeti séma, amely a nagy Marchthaler Krónikában valósul meg. Benne a história és geográfia kapcsolata, másrészt a krónikás ábrázolásmódot felváltó, tartalma alapján összefüggő monografikusság rajzolódik ki világosan.”⁴⁹ A német életrajzi lexikonban viszont azt olvassuk: „Eltérve a kronologikus elvtől három tárgya szerint összefüggő fejezet tárgyalja a történelmet, gazdasági viszonyokat, erkölcsöt és szokásokat, vallást és képzést.”⁵⁰ Nem felejtethjük a bevezetőben mondottakat, a 17. századi Martin Zeiller megállapítását, aki – úgy tűnik – évszázadok óta egyedülként olvasta Marchthaler írásait és 1632-ben három utazásról beszél. Ezek után érdemes felsorolni az útleírás fejezeteit, hogy legalább a szerkezetet világosan lássuk: Az első fejezet (fol.63–79) címét, amely a nyugat-magyarországi városokat írja le, már a korábbiakban idéztük, a második fejezet a felvidéki utazást örökíti meg (fol.80r–89v) *VOLGTT DIE BERAISUNG*

47 RMK III. 619. WERBŐCZI István, *Tripartitum Opus Iuris Consuetudinarii incltyi Regni Hungariae*, Bécs 1572.

48 RMK III, 619.

49 PFEIFFER, *Die Geschichtsschreibung...* (lásd a 12. jegyzetet), 46–47.

50 Hans-Eugen SPECKER, *Marchtaler, V. = Allgemeine Deutsche Biographie*, Band XVI, 115–116.

NACH OBER HUNGERN VNND BISS AN DIE SYBENBÜRGISCHE CONFINIEN ODER GRANICZ. A harmadik, fejezet a hét felvidéki bányavárosról szól: VNGERISCHE BERGKSTÄTT DEREN VII. (fol.89v–95r). Külön fejezet tárgyalja a bányavidéki őrhelyeket: (fol. 95r–116v) GRANIZHÄUSSER IN DEN BERGKSTETTEN. Erdély történetével több rész foglalkozik, (fol.117r–) VOM LAND SYBENBIRGEN történelmi áttekintést nyújt, majd az erdélyi udvartartás tárgyalása következik: (fol.126r–127v) VON DER HOFFHALTUNG DES LANDES SYBENBIRGEN, a kereskedő és pénzügyekben érdekelt utazó fontos megállapításait tartalmazza a (fol.128r–128r) VOM EINKOMEN DES LANDTS SYBENBIRGEN. Erdély szövetségi politikájával, a törökkel való megegyezés kérdéseivel foglalkozik a (fol.129v–131v) VON DER SYBENBIRGER CONFOEDERATION MIT DEM TIRGKEN VNND DERO TRIBUT fejezet, majd az egyes falvak, városok leírása következik (fol.132r–147v) VOLGT NUN DIE BESCHREIBUNG DER ÖRTER. Az erdélyi rész legterjedelmesebb – egyben záró – fejezete az erdélyi százszok eredetét, történetét, szokásait tárgyalja (fol.148r–174v) VONN DEN SYBENBIRGISCHEN SACHSEN. Érdekes módon Marchthaler munkájának kesei említői erre a részre egyáltalán nem utalnak.

A kézirat – más Marchthaler-autográfokkal történő összehasonlítás tanúsága szerint – feltehetően a szerző javításait tartalmazó másolat, amely tükrözi a keletkezés közben eltelt időt is. Aszépen letisztázott anyagban ugyanis üres féloldalak vagy bekezdésnyi részek is vannak, amelyeket Marchthaler időként később kitöltött. Ugyanígy más tintával egészítette ki a szerző az egyes városok közötti távolság jelölésére kihagyott helyet, sokszor azonban ez az információ a végleges változatban is elmaradt. A több éven át tartó írásra utal az is, hogy a kézirat kötésén a „von A. 1588” szerepel, a szövegben viszont a legutolsó évvel említett szám az 1592-es. A kézirat végleges papírra vetésekor Marchthaler a szövegben előre és hátra egyaránt utal, de a hivatkozott oldalszámot – a meg nem valósított paginázás miatt – már nem tudja beírni.

A szerzői szándék megfogalmazására Marchthaler többször tesz utalást. Ars poeticáját a százszokról szóló fejezet kezdetén fogalmazza meg, talán nem véletlenül, hiszen ez a fejezet adja egy téma legátfogóbb – tehát város- illetve útleírásokkal nem megszakított – leírását. „mert ezzel az írással nem akarok sem királyt, sem fejedelmeket megtalálni, hanem az a szándékom, hogy csupán csak magamnak feljegyezzem, és ahol és amilyen országban a leggyakrabban utaztam, amit azokon a helyeken láttam, hitelesen hallottam és

szorgalmas kérdezősködés után megtudtam, azt most, mint aki, mint a vak, sem az egyik, sem a másik *authort* nem olvasta, és az okok felől sem itt, sem ott valamit nem tudott meg, hanem mindent úgy, ahogy az eredeti tévedésben vagy véleményben van, vitatlanul hagyom. [148v] Amit ezekről a németekről, akik Erdélyben lakosok, írnak, azt leginkább saját maguktól és az évkönyveikből tudtam meg.” Leírásainak sajátosságára, a beszámoló céljára vonatkozóan az összefoglaló fejezetek előtt találunk érdemi információt. „Tehát most leírtuk a Bécstől Nagyváradig található helységek nagy részét. Minden megállapítást, jelentést és érdekességet, amit ez vagy az figyelemre méltónak tartott, jeleztünk, de ehhez a beszámolóhoz nem hagyhatom említés nélkül, mi a helyzet Erdélyországgal, amelyet mostanság nem úgy, mint a régi időkben, a saját *terminusai* szerint írunk le, az egész Erdélyországról nem *chorograui* módon szólunk, hanem ahogyan egy körúton a legmegfelelőbb rajta végig vándorolni, hozzáfűzve, hogy amit az egyes helyeken megörökítésre méltónak találunk, azt megemlítjük. Ezzel *apetitet* csinálunk ahhoz, hogy a beszámolónak mindenki a későbbiekben mélyebben utánagondoljon, és ahol lehetséges, saját tapasztalatból és élményből mindent megtudjon, hiszen mindennek a legjobb próbája a saját megtekintés, megérintés és tapasztalás.” Az ellenmondó források helyett Marchthaler inkább a hallottakat kívánja papírra vetni: „Mivel ennek az országnak a leírásáról a különböző *Scribenseknél* nagyon eltérő véleményeket olvastam, ottlétemkor inkább szorgalmasan kérdezősködtem, leginkább az ottani lakosságtól” [117r].

Egyébként Marchthaler alig szól a forrásairól. Név szerint csupán a történeti részben említi néhány olvasmányát, a városok leírásainál a saját megfigyelés mellett az „úgy hallottam”, „amint elmondták nekem” sztereotípiájára támaszkodik. Az egyébként nem túlságosan költői kereskedőpolgár az egész tárgyyszerű leírásból kiütköző mondattal indokolja meg, a személyesen át nem élt utazási élmények megörökítését: „wo ich Wasser oder gebirg halber nit fort kan, die feder überfliegen lassen” azaz: „ahol a folyó vagy a hegység miatt nem tudok átkelni, tollamat átröpítettem” [146v]. Leírásai valóban lényegesen különböznek a 17. században elszaporodó német útleírásoktól vagy geográfiai beszámolóktól. Míg például Zeiller tömegével sorakoztatja fel a magyarországi forrásokat és ütközteti egymással olvasmányainak megállapításait, Marchthaler kevesebb információ birtokában, de az átélés hitelességével szólaltatja meg élményeit. Leírásának pozitívumai között kell számon tartanunk, hogy Marchthaler számos olyan kisebb

várat, falut említ meg, amelyek a későbbi, jelentősebb helységeket felsoroló útleírások már nem tartalmazznak.

A nyugat-magyarországi városok közül a hosszú ott-tartózkodás okán Pápa⁵¹ kap kiemelkedő szerepet. A szubjektív élmény érthető módon ide köti leginkább, hiszen az 1580–82 közötti időszakot minden forrás szerint itt töltötte Nikos Ferenc deáknál. A pápai tartózkodás két szempontból is lényeges Marchthaler számára; de idézzük inkább őt magát: „Ebben a városban szereztem én, az író első ismereteimet a magyar nyelvről, amikor 80. év szeptember 29-től 82. év november 24-ig *Nicos Ferencz Deak*nál, aki szintén kereskedő, tartózkodtam, neki minden évben húsz tallér költséget fizettem. Ugyanott hagytam fel a borivással és a számat a vizes korszokhoz szoktattam.” [69r]. A magyar nyelvvel való megismerkedés aktív magyar tudássá válik, és ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a leírásban a magyar városneveket is megadja, hanem magyar közmondások, szólások ismeretében és magyarázásában is. A vizes korszok megszokása viszont nem zárja ki, hogy Marchthaler sok magyar városonál tegyen megjegyzést a bor termelésére, fogyasztására, de leginkább árára. Feltehetően nemcsak mások elbeszélése nyomán írja le, a mai napig megálló tapasztalatot, hogy somlói bor édeskés (süß und lieblich), a Ság hegyi ellenben fanyar (etwas rauher).⁵²

Marchthaler pápai tartózkodása, kereskedői utazásai újabb adalékot szolgáltatnak ahhoz a várostörténeti képhez, amely Granasztói György, Szakály Ferenc, Geccsényi Lajos tanulmányaiból ismerhető meg.⁵³ Granasztói a pápai polgárosodás fejlődésével kapcsolatban emeli ki a kézműves céhek és kereskedők jelentőségét: „Az itt szolgáló katonák is szőlőjükből dolgoztak, kereskedtek, iparosmunkát végeztek, sőt napszámosnak is elmentek. Helyi piacra dolgozó iparosok, kereskedők, árusok éltek Pápán, mintegy húsz mesterség tömörült céhekbe.

51 Pápa szerepéről a hosszú török háborúban lásd *A pápai vár felszabadításának négy száz éves emlékezete 1597–1997*, A bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította PÁLFFY Géza, szerk. HERMANN István, Pápa, 1997.

52 A 16. századi borkereskedelem jelentőségéről lásd SZAKÁLY Ferenc, *A Közép-Duna menti bortermelés fénykora*, = *Borok és korok, Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*, szerk. BENYÁK Zoltán, BENYÁK Ferenc, Budapest, 1999, 115–131.; ÉGETŐ Melinda, *A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája*, = *Borok és korok ...*, 145–153.

53 *Tanulmányok Pápa város történetéből*, 2. köt., szerk. HERMANN István, Pápa, 1996.

A kereskedők zömmel posztót importáltak”.⁵⁴ A Béccsel való kereskedelem fontosságáról ír Szakály Ferenc⁵⁵ és Gecsényi Lajos is. Gecsényi felhívja a figyelmet arra, hogy a katonáknak gyakran posztóval fizettek és ez esetünkben, a posztókereskedelméről (is) híressé vált Ulmot illetően pontosan illeszkedik a képbe. Az idézett tanulmányban Gecsényi a délnémet kereskedelmi kapcsolat lehetőségére is hoz bizonyítékokat: „A XVI–XVII. század fordulóján fölmerült egy adat, amely azt sejteti, hogy a marhakereskedelem során a város polgárai, kereskedői közvetlenül is kapcsolatba kerülhettek elsősorban német távolsági kereskedőkkel, akik iparcikket szállítottak kelet felé és ellentételezésként marhát vásároltak fel és vittek Németországba, Nürnbergbe és máshová.”⁵⁶ A délnémet városok élelmiszerellátásban nagy szerepet játszó magyar kereskedelemről, a barhentjéről, posztójáról híres Ulm és az ulmi kereskedők – levéltári adatok alapján történt – számbavételéről olvashatunk Stefan Kazimír tanulmányában.⁵⁷ Marchthalernek az 1584-es krónikába beírt megjegyzése szerint ezekben a kereskedelmi manőverekben ő is részt vett, 1580–82 között többször utazott Bécsbe árut vásárolni.⁵⁸

Marchthaler személyes élményei között éppen a pápai tartózkodáshoz kapcsolódik a – más történeti forrásokból ismert – lovagi bajvívások megörökítése. A török katonák és a magyar vitézek kölcsönös vádaskodással dokumentált bajvívásainak egyike zajlott le Huszár Péter pápai lovaskapitány⁵⁹ részvételével. A budai basák magyar nyelvű levelezése arról tanúskodik, hogy „A viszonylag nyugodt

54 GRANASZTÓI György, *Pápa, mint feudáliskori magyar város*, = *Tanulmányok Pápa város... (lásd az 53. jegyzetet)*, 60.

55 SZAKÁLY Ferenc, *Pápa a török korban*, = *Tanulmányok Pápa város... (lásd az 53. jegyzetet)*, 125–201.

56 GECSÉNYI Lajos, *Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába-menti tájegységben*, = *Tanulmányok Pápa város... (lásd az 53. jegyzetet)*, 79.; UŐ., *Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században*. Hadtörténeti Közlemények, 97(1984), 664–686.

57 StA Ulm G 1/1584, 76, 90, 106, 147, 210, 297, 329.

58 StA Ulm G 1/1584.

59 TAKÁTS Sándor, *Berenhidai Huszár Péter*, = UŐ., *Régi magyar kapitányok és generálisok*, I. köt., Budapest, é. n. 296–336.; Lásd még: PÁLFFY Géza, *Pápa szerepe a XVI. századi végvárrendszerben*, = *Tanulmányok Pápa város... (lásd az 53. jegyzetet)*, 81–97.; UŐ., *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században*, *Történelmi Szemle*, 39(1997), 257–287.

ősz és téli hónapok után, 1582. tavaszán újra portyára indultak a végváriak. Március 13-án a veszprémi és tihanyi katonák a koppányi török szandzsák vásárait akarták kifosztani, s ennek során elfogták a hídvégi török vár parancsnokát Mehmet beslya-agát és számos lovas beslyát. A feldühödött török tisztek és katonák 1582. május végén párviadalra hívták ki a magyar vitézeket. Június 2-án Ali budai basa bejelentette Ernő főhercegnek, hogy miután megtudta: a kaposvári Mehmet aga bajviadalra hívta ki a veszprémi vicekapitányt, illetve három simontornyai török vitéz párviadalra hívott ki három veszprémi magyar vitézt, szigorúan megtiltotta a bajvívást. Míg ő tilalmazta a viadalokat, addig a palotai magyar vitézek fehérvári török katonákat hívtak ki viadalra.[...] A kölcsönös vádaskodások a »békeszegések« miatt egész nyáron folytatódtak. Miután Ernő főherceg is panaszt tett a budai basánál, hogy neki is panaszkodtak a magyarok arról, hogy a török vitézek is »szoktanak volna Palota alatt Veszprim alatt és egyéb végek alatt kopjákat törni és bajt vívni«. ⁶⁰ Marchthaler az eseményt a következőképpen írja le: „Ennél a várnál gyakran tartanak a törökök és a magyarok kopjatörést és bajvívást, amint ezt kétszer is láttam, amikor 82. évben Pápán a magyar nyelvet tanultam. Ez a lovagi játék már Veszprémnél zajlott, az egyik alkalommal sok kopját törtek, a másik alkalommal Istvánfi István kapitány és Priuegh Imre, egy veszprémi harcos, valamint Huszár Petter pápai főkapitány életre és halálra szóló harcot vívtak, Olas Farkas és Siny (Színnyei) Sándor kopját törtek. Azok között, akik életre-halálra küzdöttek Huszár Petter, a másik kettő közül pedig Seni (Színnyei) Sándor viselték a legjobban és legvitézebbül magukat. A többiek pedig, mivel nem tudtak megegyezni, rövid karddal harcoltak, amin még sok száz kopja kicsorbult. Az összetűzés egy 500. tallér értékű ló miatt történt, amelyet a törökök megsebesítettek. Miközben a török szemérmetlen módon csak a maga 50 tallért sem érő lovát akarta érte adni, és a megsebesített állatot a régi szokás és hagyomány szerint magával akarta vinni. Így aztán ezúttal is megegyezés nélkül váltak el egymástól. Ennyit Veszprémről.” [72v–73r]

A várak, városok leírásánál Marchthaler gyakorlati szempontokat érvényesít: Megadja a környező helységektől való távolságát, elmondja, hogy kinek a kezén van a vár, milyen jellegű és

nagyságú katonaság állomásozik benne és ki fizeti a zsoldot. Miután a végvári portyázások egyik oka elsősorban az elmaradt zsoldfizetés volt, a megállapításnak külön jelentősége van. A zsoldfizetés elmaradására – Marchthaler által közvetlen közelből átél – példa a tihanyi katonák esete. „Hogy ismét visszatérjek Tyhann kastélyához, erre a helyre manapság már egyáltalán nem fordítanak figyelmet, és az ott állomásozó katonákat sok évig nem fizették ki és ezzel okot szolgáltatnak arra, hogy minden portyázásukkal ne a németekre, hanem *per fas* és *nefas* a szegény paraszti népekre támadjanak, és mindent, ami nekik tetszik, tőlük elvegyenek, s ezt követően pedig a zsákmányt a várkapitánnyal, *Piski Istvánnal* megosszák. Végül aztán 89. évben ezt a helyet *Ferdinando de specie casa* veszprémi várkapitánynak adták át, hogy az ott állomásozó gyalogosokat a kastély jövedelméből eltartsa. [71r] A kereskedő és pénzember Marchthaler szempontjából a lakosság megítélésénél a legfontosabb szempont az, hogy miből élnek, honnan szerzik a jövedelmet, mivel kereskednek. Nem véletlen, hogy az „Einkommen” (jövedelem) és „Nahrung” (megélhetés) a legtöbbször használt szavak közé tartozik. Amikor a „*Pallottom melleki hegiekett*” [Balaton melléki hegyeket] emlegeti, nem mulasztja el a halban gazdag tavat, a termékeny szántóföldet, a sokféle fából álló erdőt felsorolni, de fontosnak tartja a pompás szőlőhegyet is, amelyet a meghódolt parasztok gondoznak és szüretelnek. A Balaton-felvidéki várak és városok, ide sorolva most Pápát, Veszprémet, Tihanyt jó példát szolgáltatnak arra, hogy Marchthaler érdeklődési területét és ábrázolásmódját bemutassuk. A megélhetési források, az életvitel mellett viszonylag kevés hely jut – de jut! – az említésre érdemes épületek bemutatására. Pápáról csak a magas kerítéssel körülvett várat tartja figyelemre méltónak – ott az életvitel, a történet kap hosszabb leírást –, de Veszprémben a város neve és múltja is érdekli:⁶¹ „A hegy lábánál sok évvel ezelőtt több kolostor, templom és kápolna volt, amint erről még bizonyítékok fennmaradtak. Ezeknek a köveit részben a vár építésében felhasználták, sokat távolabbra szállítottak, és még szállítani is fognak. A föld mélyén

61 VERESS D., *Várak a Bakonyban...* (lásd a 60. jegyzetet), 160. lapján idézetet közöl „Mathias Zeidler nevű német utazó” leírásáról, aki szerint 1608-ban járt Veszprémben. A szerző helyesen Martin Zeiller, aki nem járt Magyarországon, idézett szövege először 1632-ben jelent meg és átvétel Veit Marchthaler kéziratából. Tévedése változatlanul megjelent: VERESS D. Csaba, *Veszprém a tizenöt éves háborúban (1593–1606)*, = *Veszprém a török korban, Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről*, szerk. TÓTH G. Péter, Veszprém, 1998, 50.)

sok pompás kutacska és forrásvíz fakad, amelyeket részben a királynő után neveztek el, részben pedig egyéb nevet kaptak, Az egyiket közülük Fehér Kútnak hívják és azt tartják, hogy ez a vár is onnan kapta a nevét, mert Veszprém *quasi*⁶² Weiß Prunnen (fehér kút) -at jelent” [72v].⁶³ A Bonfininál is megtalálható szómagyarázatnál érdekesebb azonban az a leírás, amelyet Tihanynál olvashatunk, már csak azért is, mert ennek csak egy részét – feltehetően a más forrásból is alátámaszthatót – vette át Martin Zeiller. „Palottáról egy félelmetes úton az erdőn keresztül lehet Brynhidára, Keneczesre, Tihanba utazni. Ez utóbbi egy sziget neve, amely egy mérföldnyire nyúlik a Balatonba. Van ott egy nem túl nagy kastély, ámbár szép és magas helyen fekszik. Csak egy kapuja van és 50. vagy 60 személy őrzi.⁶⁴ Nincs sem elővárosa, sem majorsága, nem is szabad a kastélyból, ha odakint köd és sötétség van, kimenni, mert a török naponta ott tartózkodik. Veszprémtől két mérföldre és Palotától [kihagyás] mérföldnyire fekszik. A sziget minden tekintetben pompás, a nyugati oldalán két nyíllövésnyi széles bejárat van hagyva, különben tó és folyó veszi körül. A szigeten van szántóföld, halakban gazdag tó, szép erdő vagy vadon mindenféle vaddal. A szigeten kívül, de még annak közelében pompás szőlőhegy terül el, amely *Palottom melleki hegiek*⁶⁵ néven ismeretes. Ezt a szőlőhegyet hódoltsági parasztok telepítették és művelik. [70r] Mintegy jó nyíllövésnyire a kastélytól a szigeten van egy jó forrás, mellette egy *Antiquitás*, olyan, mint egy sziklás hegy. Benne szobák, kamrák, konyhák, pince, kápolna, ágy és asztal van kifaragva. Évekkel ezelőtt, ahogy a hagyomány tanúsítja, lakott volt, de hogy ki által, és ki csinálta – nyilván nem egyedül – ezt a kiváló dolgot és a sziklás hegyen ki faragott padot a sziklába, amely már jócskán be van nőve bokrokkal és el is van koptatva, nem tudni.” Eddig majdnem szó szerinti azonossággal olvashatjuk a szöveget Martin Zeillernél is, Marchthaler azonban más információkat is papírra vet. A következő történetnek eddig a tihanyi legendákban nem akadtunk nyomára. Marchthaler szerint ugyanis „Sokan beszélnek, de nincs alapja, hogy

62 mintegy

63 „Veszprém nevét a középkorban és később – mint pl. a XV. században Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades*” című művében, vagy a XVIII. században Bél Mátyás is – a német Weissbrunn (Fehérkút) szóból magyarázzák.” VERESS D., *Várak a Bakonyban...* (lásd a 60. jegyzetet), 7.

64 Az 1593 előtt előírt hivatalos őrséglétszám 50 magyar gyalogos és 26 magyar lovas. Lásd *A pápai vár...* (lásd az 51. jegyzetet), 10.

65 Balaton-melléki hegyek

elhiggyük, hogy valamikor egy pogány király kastélyt akart építeni ezen a szigeten, de az épülettel együtt elsüllyedt. A lánya azonban itt maradt ezen a helyen, itt élt és tisztátlan szellemekkel illetlen dolgokat művelt. De ahhoz a kőből kivéssett kamrában egy oszlopon magasra kell mászni, hogy ott a kőből való ágyat, ahol az illetlenséget művelték, megláthassuk. Mások azonban azt mondják, hogy remeték lakták ezt a helyet és ennek több hitelt adnak, mert a kis kút és a sziget egészen elvadult lehetett és a remeték az időt mulatva vésték ki a sziklát, amely egészen magasra a Balaton felett van.” [70r–v] Zeiller is átvette a következő részt: „András magyar király előszeretettel tartózkodott ezen a helyen, egy templomot is építtetett márványoszlopos kápolnával, amelyben eltemették, és sírját egy térdmagasságú vörös márvány kőlappal fedték. Azonban a templomból végül lóistállót, a kápolnából széna- és szalmatárolót csináltak.”⁶⁶ Zeiller ismeri a történelmet, de nem tudja, hogy I. vagy II. Andrásról van-e szó, Marchthalernél a két királyról nem történik említés, ő viszont sajnálja, hogy egy ilyen nagy úr ennyire méltatlan helyen nyugszik. A két leírás összehasonlításával röviden arra akartunk utalni, hogy amíg Zeillernél, aki nem járt magyar földön, a történeti tények és a bizonyított olvasmányok a fontosak, addig Marchthaler helyet ad a hallottaknak is és szubjektív megjegyzéseivel élénkíti mondandóját. Az elbeszélte történetek szerzőknél mindig nagyobb szerepet játszanak, mint az, amit könyvekben olvashatott. Különösen kedveli a mesék határán játszódó elbeszéléseket, az útleírásban királylány-történetek máskor is előfordulnak. Dévény történetéhez hozzátartozik, hogy a vár tornyába állítólag egy királylányt falaztak be [82r], és kultúrák keveredéséről tanúskodik a következő történet is:

Magyarországi útjai kapcsán Marchthaler a Győr, Zarándfalva, Köpcsény, Hainburg, Magyaróvár körzetében működő harmincados helyekről is beszámol. A sokszoros adóztatás kritikája olvasható ki a következő példázat idézésében: „Miként a holló a hollónak, a család a tolvajnak nem vájja ki a szemét, ami a harmincadosnak túl sok, azt elveszi az ő *Contra<lopoja>* vagy *scribaja*, [64r] így egy kárból kettőt csinálnak, miként *Marcolphus* apjának esete a kerítéssel mutatja”. Marchthalernak magyar nyelvtudására is utaló szövegtévesztése, amelyet <>-lel jelöltünk, nem a magyar király udvari bolondjáról beszél, hanem a magyar trufairadalomban is előforduló Markalfra vonatkozik. Markalf, „a rövid állapotú ember” a következőképpen mondja el apja esetét a kerítéssel: „Az én atyám a mezőben egy kárból két kárt csinál

66 A nyomtatásban is megjelent ZEILLER 1997, 179.

[...] Az én atyám a mezőben az ösvént el akarván foglalni, azmely az ő földén megyen által, töviset rak oda. És az úton járók eljönnek, és két ártalmasb ösvényeket csinálnak az egyből, és így egy kárból kettő léssen”.⁶⁷

Magyar nyelven 1577-ben jelent meg először *Salamon királynac, az David kiraly fianac Markalfal valo trefa beszedecknek roudi könyue*.⁶⁸ A latinból fordított trufagyűjtemény fordítójának kiléte ismeretlen, bár a szakirodalom több neves szerzőt megjelöl feltételezhető fordítóként.

A bibliai Salamon király nevéhez fűzött tréfás vetélkedés a 17. századtól kezdve a magyar köztudatban mint Salamon magyar király és annak udvari bolondja története őrződött meg. Horváth Jánost idézve „Valamely az irodalomban is nyomon követhető hagyomány afféle udvari bolondnak tette meg Markalfot: Apor Péter némely régebbi erdélyi uraknak »asztali mulattató markalfi, avagy azt mint hitták bolondjai«-ról tesz említést Metamorphosis-ában; a történetíró Istvánfi Miklós, Pázmány Kalauza, Fröhlich Dávidnak egy földrajzi könyve (1639), Budai Ferenc Polgári Lexikona a mi Salamon Királyunk [...] udvari bolondjaként említik.⁶⁹ Nemeskürty István összefoglalva a korábbi megállapításokat azt írja: „Ez a Markalf, akit a XVI. századi Magyarországon lépten-nyomon emlegetnek, magánlevelezésben, Tinódi énekében, prédikátorok tudós könyveiben: német eredetű figura”.⁷⁰ A Magyaróvár környékén többször megfordult, Moson várát birtokló Salamon király története így kapcsolódik össze Markalfal a 17. századi német útleírásokban is. Az egyik szerző csak a károkozás példabeszédét ismeri, de ehhez a helységhez kapcsolja, a másik pedig az azonos nevű király és (kitalált) bolondja magyaróvári látogatását említi fel. Az utókor pedig keresheti a nyomokat.⁷¹

Martin Zeiller kapcsolata Marchthaler útleírásához rendkívül sajátos. Mint említettük, az 1632-es német útikönyvben elmondja,

67 *Salamon királynak, az Dávid király fiának Markalfal való trefabeszédeknek rövid könyve, Kolozsvár, 1577, = Magyar elbeszélők 16–18. század, kiad. S. SÁRDI Margit, Budapest, 1986 (Magyar remekírók), 54.*

68 RMNy 389.

69 HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Budapest, 21957, 394–395.

70 NEMESKÜRTY István, *Diák, írd magyar éneket! A magyar irodalom története 1945-ig*, Budapest, 1983, 132.

71 NÉMETH S. Katalin, *A magyaróvári Markalf-legendához, = Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Budapest, 2001, 16–17.*

hogy Marchthaler kéziratát használta fel és az átvételek időnként szó szerintiek. Ugyanezeket a mondatokat más szerzők szövegeivel kiegészítve olvashatjuk a későbbi Magyarország leírásokban is, Marchthaler neve azonban már kifelejtődött. Utal viszont Zeiller egy ulmi barátjára, aki érdekes, idézendő megfigyeléseket tett. A helyzet azért különleges, mert az ulmi barát megfigyelései *nincsenek* benne Marchthaler szövegében. Pl. Zeillernél azt olvashatjuk Debrecenről: „Van, aki szerint akkora a város, mint Ulm”,⁷² Pozsony leírásánál Zeillernél a következő áll: „egy jó barátom ezt írta: Ez a templom ugyanolyan széles, mint az ulmi székesegyház...”⁷³ Ezek az összehasonlítások éppen az ulmi származású Marchthalernél nem találhatók meg, pedig egyéb szövegeit Zeiller buzgón hasznosította. Mielőtt az a feltevés kapna lábra, hogy az összehasonlításokat az ulmi jó barát tehette szóban is, utalnunk kell a pozsonyi leírás folytatására, ahol Zeiller éppen az ő, tehát az ismeretlen barát leírására hivatkozva idézi a templom közepén látható latin feliratot is. Vannak viszont olyan utalásai Zeiller szövegének, ahol nem nevezi meg forrását. Kőszeg bemutatásánál például Istvánffyra hivatkozva beszéli el, hogy a város templomában a törökök által ott hagyott „fehér hímzésű, arab betűs zászló” látható, majd utal arra, hogy „mint egy másik hitelt érdemlő személy tudatja, ezt a zászlót nem régen még ott látták”.⁷⁴ Ez a másik személy Marchthaler lehetett, aki ugyancsak beszámol a kőszegi török zászlókról [75v]. Hasonló rejtett utalás olvasható Nyitra leírásánál is.⁷⁵ Annak okát, hogy Zeiller későbbi műveiben miért hallgatta el Marchthaler nevét, nem tudjuk, azonosítatlan ulmi hasonlatokat illetően pedig két feltevésünk lehet. Egyrészt lehetséges, hogy Marchthaler több változatban hagyott hátra úti feljegyzéseket, tehát Zeiller nem is az általunk látott kéziratot használta. Ezt a feltételezést sem cáfolni, sem bizonyítani nem tudjuk. A másik lehetőség, hogy más ulmi utazó megjegyzéseit idézi. Ez sem kizárható, de eddig csupán az ulmi seborvos, Andreas Josua Ultzheimer leírását ismerjük, abban viszont *nincsenek* meg az idézett szövegek. Ultzheimer katonaként

72 ZEILLER 1997, 70.; A Debreceni-Ulm párhuzam sem az 1632-es, sem az 1642-es kiadásban nincs meg.

73 ZEILLER 1997, 141.; ZEILLER 1642, 204–205.

74 ZEILLER 1997, 90., Vö. ISTVÁNFFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. Juhász László, Idézi *Kőszeg ostromának emlékezete*, válogatta, szerk., jegyzetek BARISKA István, Budapest, 1982 (Bibliotheca historica), 67.

75 ZEILLER 1997, 114.

vett részt a magyarországi török ellenes harcokban, szintén ott volt 1594-ben Hatvannál, de leírása inkább katonai jellegű, az idézett összehasonlításokat – és egyáltalán értékelhető városleírásokat – nem tartalmaz. Egyébként Ultzheimer kézírata sem jelent meg nyomtatásban, csak modern szövegkiadása ismeretes.⁷⁶ Ugyancsak baráti információra hivatkozik Zeiller a szomolnoki rézfeldolgozó technikai ismertetése kapcsán. Találunk is Marchthalernél erről részletes leírást, ez azonban ismételten nem lehet az alapja Zeiller közlésének. Zeiller névtelenül idézett barátja ugyanis 1631. április 2-án járt Szomolnokon. Mindhárom ismert leírás támaszkodhatott Georg Wernher *Magyarország csodálatos vizeiről* beszámoló, 1549-ben Bázelen megjelent könyvére, azonban tartalmaz attól eltérő részleteket is.⁷⁷

Zeiller szövegátvételeinél elsősorban azok mögött a megfigyelések mögött kell Marchthaler szövegét keresnünk, amelyek nem történetiek, nem a hadműveletekre vonatkoznak, hanem a mindennapi életre vagy az utazás hétköznapijaira. Ami Marchthalernél személyes tapasztalat vagy legalábbis az utazás alatt szerzett ismeret, az Zeillernél – és utána a 17. századi Magyarország-leírásokban – már toposz.⁷⁸ Ez a helyzet néha egészen komikussá válik. Marchthaler például ír a privígyei erdőben tett utazás veszélyeiről: „Ezen a helyen különösen nyáridőben sok embert megtámadnak és a rablók kíméletlenül kirabolnak. Különösen nyáron könnyen megtámadják és rablók kirabolják az embert. [...] Éppen ezért az ember soha nem egyedül, hanem kísérvél utazik”. Ugyanerre a veszélyre aztán Zeiller első írását követően még a század végén, az 1690-es években is felhívják az útleírók a figyelmet, de ezt találjuk a 18. század végén kiadott német útikönyvekben, Peter Ambrosius Lehmann és Gottlob Friedrich Krebel műveiben is. (Ez utóbbinak *Die vornehmsten Reisen* című munkája csak

76 Andreas Josua ULTZHEIMER, *Warhafft Beschreibung ettlicher Reisen in Europa, Africa, Asien und America 1596–1610, Die abenteuerlichen Weltreisen eines schwäbischen Wundartztes*, Nach der alten Handschrift bearbeitet von Sabine WERG, Tübingen, 1971.

77 WERNHER 1963.

78 A toposzá válás ékes példája, hogy egy 1994-ben megjelent antológiában az 1690-es névtelenül megjelent *Hungaria* című kiadványból idézik a száz városok leírását. A szöveg azonos Zeiller korábbi szövegeivel, eredete pedig Marchthaler itt ismertetett útibeszámolója. lásd *Telepes népség. Erdélyi száz olvasókönyv*. Szerk. HAJDÚ Farkas-Zoltán. Csíkszereda, 1994. 79–81.

a 18. században 16 kiadást ért meg, és igazi baedekker szerepet töltött be.)⁷⁹ Ugyancsak toposzként öröklődik Marchthaler egyik reggelijének története. Vásárhelyről szólva Marchthaler beszámol arról, hogy Bíró Mihály, aki „majdnem nyolcvan éves, de nagy kópé” „jó fokhagymát, sajtot és friss vizet” [136v] kínált nekik. Zeillernél már az utazót tájékoztató általános tudnivalóként olvassuk Vásárhely kapcsán, hogy ott jó sajt, fokhagyma és friss ivóvíz kapható reggelire.⁸⁰ Marchthaler 1588-ban négy hetet töltött – eredményesen – a pöstyéni fürdőben. Részletes leírása a fürdő hatásáról, a vizek és az egy vagy négy-hatszemélyes „medencék” létrehozásáról számára személyes élmény, de általános alanyt használva ír róla. Zeiller, aki nem járt ott, többes szám első személyben fogalmaz és több 17. századi kiadása arra szólít fel, hogy „ha valaki belefekszik és az ujjával vagy körmével a homokba kapar, rögtön elég forró víz tör elő”. A fürdők, források kapcsán említésre méltó az a történet, amelyet Marchthaler Szenc város leírásával összekötve mesél el, mégpedig azért, mert a vonatkozó szakirodalomban nem akadunk nyomára. Marchthaler ugyan szívesen beszél el hihetetlen történeteket, de többnyire kifejezi kételkedését is. A szenci csodatévő kegyhelyről szóló elbeszélésben is ezt teszi. A történet szerint Wartberg (Szenc) és Bazin között egy sziléziai szélhámos, Andreas Krauß kutat ástott, amelyről azt terjesztette, hogy gyógyító, csodatévő hatása van. A kút fölött megjelenő kereszt és a csoda híre vonzotta a béna, nyomorék, beteg embereket. A megindult zarándoklatnak a résztvevői nemcsak egyszerű emberek voltak, hanem vagyonos előkelőségek is. Feltűnt azonban, hogy minél több gazdag ember megy a forráshoz, annál több az odavezető úton elkövetett útonállások, rablások száma. A be nem bizonyosodott csodának és a rablásoknak végül is a környék ura, Eliashazi (Illésházi István) gróf vetett véget, leleplezve a szélhámossgot és beszüntetve a csodatételt. A máriavölgyi kegyhely vonzáskörébe tartozó Szenc külön csodatévő forrásáról máshol eddig nem olvastunk, (ideértve most a Tüskés Gáborral folytatott személyes konzultációt is), ezért is lenne érdekes, az említett történetnek utána járni.⁸¹ A megemlített elbeszélői betétek csak egy részét képezik Marchthaler leírásainak, de hasonló érdeklődésre számíthatnak a magyar szólások, közmondások vagy nyelvtörő mondókák, mint a „Meguntam Győrött, Duna, Rába,

79 KUTTER, Uli, I. m. 30–33.

80 ZEILLER 1632, 586.

81 TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Budapest, 1993.

Rábca rákja lába ráktomat”, amelynek német fordítása bizonyítja, hogy a szerző ugyan pontosan értette a szöveget, de a nyelvi akrobatikát németül természetesen nem tudta közvetíteni. Az idézett nyelvtörő közismert, vannak azonban Marchthaler írásában olyan magyar nyelvű szólások is, amelyeket a nagy közmondás és szólás-gyűjteményekben nem találtam.⁸² A magyarul is közölt mondásokat más helyen szeretném felsorakoztatni, ízelítőül csupán egy példát említenék meg. „Nyelwiwel az Alfelinek Zant az Procurator” írja a váradi jogi ügyintézés kapcsán, feltehetőleg személyes tapasztalat alapján. A mondással Marchthaler a német „Zungen drescher” kifejezésnek találta meg a magyarul szóló megfelelőjét. A biztos nyelvtudással rendelkező Marchthaler magyar szövegidézeteként részben öröklődtek a 17. századi német útikönyvekben, de már szövegtorzulással, hiszen sem a lemásoló, sem a későbbiekben kompiláló szerzők vagy nyomdászok nem tudták mit írnak le. Ennek kirívó példája a kassai borra vonatkozó mondás, amelynek hátterében nyilvánvalóan a kassai borkereskedelem körüli konkurencia-harcokat kell keresnünk.⁸³ Marchthaler írta le először a kassai bor rossz hírét megörökítő mondást is: „enthalb Caschau ist wider ein Berg, so Weinwachß hat, aber gar kalkig, danen hero das Ungrische Sprichwort entsprungen. *Vinum de Cassa, ageb, az ki az töwit asa.*” Marchthaler tudott magyarul, a magyar szöveget nemcsak értette, hanem a szavakat a kiejtés szerint, viszonylag helyesen írta le. A kéziratát feldolgozó útikönyvíró, a Magyarországgal foglalkozó országismertetések egyik alapművét megalkotó Martin Zeiller (vagy a munkáját kiadó nyomdász) már kevésbé érthetőre módosította a szöveget. Zeiller 1632-es *Itinerarium Germaniae* című művében a következő mondást olvassuk: „*Vinum de Cassau ageb az ky az duwet assa: das ist: Caschauer Wein ist gantz nicht werth: daß derselb gebauet werd.*” [a kassai bor nem értékes, nem érdemli meg, hogy termesszék, telepítsék].⁸⁴ Ugyanez a formula olvasható Zeiller 1646. évi kiadásában is,⁸⁵ lényeges szövegromlással csak 1664-ben, a Theodor Beza által átdolgozott edícióban találkozunk.⁸⁶ A mondás alig ismerhető fel a „*Vinum de Cassau agebazky*

82 MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest, 1896.; O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, 1976.

83 DRASKÓCZY István, *Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján. Kassa kiváltságai és borkereskedelme*, = *Borok és korok...* (lásd az 52. jegyzetet), 99–114.

84 ZEILLER 1632, 584.

85 ZEILLER 1646, 74.

86 ZEILLER 1664.

azeuvvetassa” betűhalmazban.⁸⁷ Nem csoda hát, ha a magyar mondás magyarra fordítása gondot okozott Zeiller 20. századi fordítójának is.⁸⁸

Szóltunk már arról, hogy Marchthaler alig hivatkozik írásbeli forrásaira. A munkájában – leginkább marginálisokban – megjelenő szerzői neveket egy kézen meg lehet számolni, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem használt közkeletű geográfiai vagy történelmi munkákat (az említettek között szerepel Ptolemaios, Carion világkrónikája és annak Melanchthon-i kritikája, Taurinus, a lapszálen – esetleg más kéz írásával – Heltai krónikája, de valószínűnek látszik Oláh Miklós vagy éppen Georg Reicherstorffer fellapozása is.) A szerző történelmi és földrajzi ismereteinek, kulturális érdeklődésének feltérképezésére, a szövegkiadás jegyzeteiben teszünk kísérletet, kísérőtanulmányunkba csak néhány érdekességre utalunk. Az ágostai hitvallású Marchthaler szinte minden nagyobb városnál utal a lakosság vallási hovatartozására, leírja a ceremóniális szokásokat. Nádasdy Ferencet dicsérő szavai között felsorolja, hogy „*Nadasti* úr ebben az időben egész Magyarországon minden úri személy között nemcsak a legjobb lovagi hírnévnek örvend, hanem az igaz Ágostai *Confessiot* [Hitvallást] minden alattvalójánál megtartatja és tovább élteni.” [74v]. A vallási hovatartozás azonban nem jelenti azt, hogy a jellemzendő népcsoport Marchthaler erkölcsi követelményeinek is megfelelné. Privigyé jellemzésekor például azt írja: „A városkát, mint a többi környező helységet *sclavon* vagy vend nép lakja, elvetemült, megbízhatatlan nép, jöllehet többnyire az Ágostai *Confessiot* tartják” [86v]. A többi felekezetről sem fukarkodik a kritikai észrevételekkel. A kolozsvári ariánus püspökválasztás kapcsán a következőket írja az unitáriusokról: „Az istentagadóikról azonban, hogy elkerüljem a bűnt, nem akarok semmit jelenteni, egyedül azt, hogy ezek mind *arianusok* vagy sokkal inkább „*iriánusok*” [tévelygők], és még isteni írásban sincs *fundamentumuk*, ha áttérnek, szabad nekik, az apostolok és az evangélisták írásait elvetni, és azt mondják, azok is csak emberek voltak,

87 Az 1997-ben megjelent *A magyar királyság leírása* című kötet aztán egyedi megoldással állt elő. Kassa város leírásánál Martin Zeiller szájába a következő szöveget adta: „Mivel a kassai bor ezen túl még rossz és savanyú is, a magyarok azt mondják róla az ő nyelvükön: «*Vinum de Cassau agebazky azuvvetassa*», «az bassza meg, aki itassa»” lásd NÉMETH S. Katalin, *Magyarról – magyarra?* = Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára, Budapest, 2003, 11–13.

88 ZEILLER 1997, 54.

azt írtak, amit jól esett nekik. Éppen ezért nincs értelme a *religiojokról* többet írni, nem tűrik a képeket sem.” [137v].

A reformátusokról Várad és Debrecen leírásakor szól elismerően hitbéli buzgóságuk miatt, de mindez nem jár együtt a kereskedelmi korrektséggel: „És amilyen nagy buzgalmat mutatnak a prédikációban, olyan nagy vagy még sokkal nagyobb étvágyukat, kedvüket és örömeiket lelik abban, ha mást be tudnak csapni és akarattal megcsalni” [133r]. A Báthory Zsigmond-korabeli Erdély helyzetét ismerve nem meglepő, hogy Marchthaler sokszor ír a jezsuitákról (die Jesuwider), akik „megmérgezték tanaikkal az ifjú Báthory Zsigmondot”, és örömmel üdvözli kiűzésüket Erdélyből, majd szkeptikusan fogadja visszatérésüket (124v).

Miután Marchthaler magyar nyelvterületen kereskedik és utazik, húsz évig magyarok a kereskedő- vagy beszélgetőtársai, az idegennek kijáró rácsodálkozással nem a magyarokkal, hanem az itt élő másajkú népekkel foglalkozik. A rácokról a következőket írja: „...hadi népe között sok rác van, különleges vagyis majdnem görög hitet tartanak, amit a saját templomuk is bizonyít. Nem mindenben érdemesek a bizalomra, mert bár nagyon jó harcosok, de igencsak megbízhatatlanok és közönségesen a győztesekkel tartók, miként a törökök között is sok van közülük, akik a zsoldért nekik szolgálnak” [89r]. A váradai cigányok kapcsán olvashatjuk: „Ebben a városban sok cigány van, némelyek közülük olyan gazdag, hogy 50. 100 vagy 200 tallért érő kitűnő lovaik vannak. Saját házaikban laknak, többnyire lókupekedésből élnek, mások pedig kovácsmesterségből, a harmadik rész, köztük az öreg kurvák lopásból.” [133v]

A kereskedő-utazó, pénzügyekkel foglalkozó Marchthaler nem kulturális baedekkert ír, az általa említett látnivalók között kevés a művészeti vagy egyéb humán érdeklődésre számot tartó megjegyzés. A gyulafehérvári feliratokról Ritoók Zsigmondné tartott előadást,⁸⁹ ezért most csak azt említjük meg, hogy Marchthaler több helyen kitér a látott antikvitásokra, régi kövekre, pénzekre. Történelmi ismereteinek egyik

89 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A síremlék, mint a politikai retorika eszköze. (Hunyadi János gyulafehérvári síremlékéről, 1553)* Előadás A politika műfajai a régi magyar irodalomban című konferencián, Gyula, 2005. május 26. Szerkesztett változata: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Üzenet a kövön, A gyulafehérvári Hunyadi János-síremlék, mint politikai manifestum*, = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak, Tanulmányok a XV–XVII. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi K., 2012 (Humanizmus és reformáció, 33), 166–173.

bizonyítékként például a tulajdonába került Provincia Dacia feliratú érméket⁹⁰ sorakoztatja fel, amelyek Philippus [és] Decius korából, a harmadik századból származnak. Olvasmányai között azonban szívesebben hivatkozik annalesekre, Jahrbücherre, kalendáriumokra, mint szerzővel is megnevezett történeti munkákra. A populáris munkák gyakorlati hasznát jelzi váradi leírása, ahol megemlíti az abban az időben működő könyvnyomdát, „ahol könyveket és magyar kalendáriumokat nyomtattak” [132v]. Ez a – Marchthaler művében szokatlan – megjegyzés azért fontos, mert ebből az időből egyetlen Váradon nyomtatott kalendáriumot ismerünk, az RMNY nyilvántartása szerint azonban azt is csak Wespérmi István 18. század végi említése alapján. A kiadványból nem maradt fenn példány (az RMNY feltételezi, hogy több évre is készült itt kalendárium),⁹¹ megemlézése azonban nem lehet véletlen, hiszen a naptárreformot ellenző kalendárium körül nagy vita robbant ki. A protestánsok által ellenzett naptárreformról érintőlegesen szól Marchthaler is, midőn a kereskedő szempontjai szerint arról számol be, hogy az új kalendárium megzavarta a marhavásárra induló tözsérek menetrendjét (88v).

Az elmondottakból kitűnik, hogy Marchthalert a nagy történeti események helyett sokkal inkább érdeklik a napi megélhetés körülményei, a kereskedelmi útvonalak, árubeszerzési vagy eladási lehetőségek. Úti beszámolója tehát a 16. század utolsó két évtizedének esemény-történetéhez alig ad kiegészítést,⁹² jelentős viszont a gazdasági, kereskedelmi háttér értékelését illetően. A kereskedők, kézműves céhek felsorakoztatása az egyes városok polgári fejlődésének jelentős dokumentumai, ugyanúgy az árukiviteli útvonalak, vámok, harmincadhelyek felsorolása is. A kereskedelmi „felderítő út” céljáról pontos képet kapunk a Valachia határáról visszafordított Marchthaler panaszából. „Ezután a kitérő után ismét a magas hegységbe és Töröcsvár vára felé folytatom az utat, amelyen én Anno. 1591-ben átkeltem, és szándékomban volt ezt az országot beutazni. De a brassói királybíró és városbíró mint német ellenséget bezárással fenyegetve

90 „A Provincia Dacia feliratú daciai érmeket 246-tól 11 éven át verték...” Lásd Erdély története I. kötet a kezdetektől 1606-ig, szerk. MAKKAJ László, MÓCSY András, Budapest, 1987, 111., valamint 21. mell.

91 RMNy 559.

92 A már idézett *Marchthaler Chronik*-ban (StA Ulm G 1/1584) olvasható Veit Marchthaler néhány eseménytörténeti bejegyzése az 1580–1582 közötti időszak törökellenes harcairól.

visszakényszerített, mert tudomásomra hozták, hogy ugyanabban az órában a fejedelmüktől szigorú *decretumot* kaptak, hogy egyetlen idegent se engedjenek Havasalföldre beutazni, ami velem rögtön meg is történt. Legfőbb oknak azonban én azt tartom, hogy nem akarták, hogy lássam, mennyit érnek ott a német áruk és hogyan lehet kereskedni” [163r–163v]. Az erdélyi szászokorról szóló fejezet ismertetését itt most kénytelenek vagyunk mellőzni, azonban az árukereskedelem említésénél utalnunk kell arra, hogy szerzőnk teljes részletességgel felsorakoztatja az export és import területeit és útvonalait, megállapítva, hogy „Hogy milyen tekintélyes mennyiségű áruval kereskednek egy ilyen kis országban, egészen hihetetlen, de a kisebb részt adják el odabenn, inkább a moldovaiak és az oláhok szállítják a saját országukba és Törökországba.” [153v–154r].

Marchthaler – helyzetéből adódóan – a kereskedőpolgárok életmódját ismeri meg, nézőpontja is ezt tükrözi. Jóllehet ott volt Hatvan és Fülek harcainál, erről csak önéletrajzából értesülünk, a harci események az útleírásba nem kerülnek bele, megközelítésmódja nem hasonlítható az azonos időben itt járt és pl. Eger ostromáról jelentésben beszámoló Edward Barton látásmódjával.⁹³ Olvashatunk viszont mindarról, amit a magához hasonló kereskedő-polgár életmódjáról megemlékezésre érdemesnek tart. Ebben beletartozik a szakmai korrektség igénye, a precizitás, a nyelvek tudása, az iskoláztatás. A német hivatali pontosság – nyilván gyakorlati tapasztalatok alapján – arra a kritikus megállapításra készíti, hogy a gyulafehérvári kancelláriáról a következő megállapítást tegye: „inkább egy rossz lóistállóhoz hasonlatosan, mintsem egy kancelláriához méltóan van kialakítva. Nincs is itt minden olyan rendesen expedálva és jegyzőkönyvezve, mint Németországban szokásos. A legtöbb írás a kancelláriában latin nyelvű.” (144r). A nyelvtudás a kereskedelemben alapvető feltétel, a több nyelven beszélő Marchthaler a felvidéki és erdélyi városokban tett utazásainál mindig megjegyzi, hogy ott milyen nyelven beszélnek. Nem állítva, hogy Marchthaler 20 évig tartó utazgatásai alatt minden itt használt nyelvet valamilyen szinten megtanult, mégsem érdektelen felsorolni,

93 Thomas Glover és Edward Barton jelentése Eger 1596-os török ostromáról és bevételéről: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)*, válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta GÖMÖRI György, Budapest, 1994, 19–23.; VÁRKONYI GÁBOR, *A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában, Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból 1593–1597*, *Aetas*, 3(2000), Nr. 4, 106–123.

hogy útleírása szerint milyen nyelven beszélő emberekkel találkozott: német, magyar, cseh (behemisch), slavon (sclavonisch), vend, lengyel, roman (romanisch), török, örmény; a sziléziai-sváb különbségtételről nem szólva. Emellett ott vannak még az írásban használt latin és arab nyelvek is. A nyelvtanítás fontosságát a lőcsei iskola említésekor is hangsúlyozza: „90 évben egy szép iskolát építettek a templomhoz, ahol az ifjúság megfelelő mértékben megkapja a *principia*-t, ezért a magyarok közül sokan oda adják a gyerekeiket és a latin mellett a német nyelvre is megtanítatják.” [98r–v]. A magyarul jól tudó Marchthaler megjegyzése Enyed kapcsán a soha ott nem járt Zeiller leírásában is megjelenik. Szerzőnk azt írja: „Ezen a helyen és Tordán beszélnek a legékesebben a magyar nyelvet, de az *Arianizmus* már nagyon gyökeret vert. Isten mentse meg, aki erre méltó.” [141v]. Zeiller írásában a fohászkodás elmarad. A „mi német nyelvünket” Zeiller szerint Besztercén beszélnek a legszebben, ugyanez a megállapítás a forrásként szolgáló Marchthalernél így hangzik: „[Besztercét] Németek vagy szászok lakják, akik a német nyelvet, mint a többi szász *observálják* és *imittalják*. Majdnem mindnyájan tudnak magyarul és oláhul, mert ennek segítségével teremtik elő adással és vevéssel a megélhetésüket.” [172v].

A polgári életmód elhagyásáról, a rang szerepéről azonban a birodalmi nemességbe csak 1599-ben emelt Marchthalernak rosszalló megjegyzése van. „Itt kell még beszámolnom arról, hogy a szászoknak minden helységben az a szokásuk, bármilyen előkelőek vagy gazdagok, hogy a gyerekeiket megtanítatják a kézművességre. Így aztán előkelő emberek gyerekei is gyakorta a szűcsmesterséget, szabóságot vagy kötélverést tanulják, majd Németországba mennek, hogy ott lássanak és tapasztaljanak, azután kereskedőkké lesznek és a kézművességet elhagyják. A mostani időkben azonban ez a régi jó szokás már alább hagyott, és a fiaikból azonnal urat vagy nemes embert akarnak” [173r].

Idézeteinkkel, amelyeket mentalitástörténeti megfigyelésekkel, a soknemzetiségű és vallású Magyarország és Erdély népeinek karakterológiájára vonatkozó leírásokkal még bővíthetnénk, ízelítőt kívántunk adni abból az úti beszámolóból, amelynek szerzője ténylegesen utazó szürke eminenciásként maradt háttérben a 17. században kibontakozó, útleírásnak álcázott országismereti irodalom kiadványai mögött. A kézirat feldolgozásában több szempontra kellett figyelniünk, kutatásainkat több irányba kiterjesztenünk. Igyekeztünk nagyobb figyelmet fordítani a kézirat és Martin Zeiller baedekkerének

kapcsolatára, az átvételek és kihagyások okainak kimutatására,⁹⁴ mindezzel első ízben tettünk kísérletet arra, hogy Zeiller útikönyve eddig ismeretlen forrásának kivívjuk az azt megillető méltó helyét a magyar – német művelődéstörténeti kapcsolatok területén.

Marchthaler kéziratának feltárása és fordítása többéves munka eredménye. Ezúton is szeretném Ritoókné Szalay Ágnesnek megköszönni mindazt a segítséget, amellyel munkámat elindította, és tudományos tanácsaival, ismeretei átadásával mindenkor önzetlenül támogatta. A kutatások kezdetén a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj tette lehetővé, hogy a kéziratot eredeti formájában megismerhessem. Kiemelt köszönet illeti az Ulmi Stadtarchiv volt igazgatóját, Hans-Eugen Speckert, aki mint Marchthaler munkásságának jó ismerője minden szakmai segítséget megadott az ulmi levéltárban folytatott kutatásaimhoz. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-ban néhai Friedrich Niewöhner és Jill Bepler segítőkészsége tette lehetővé a kutatások kiegészítését. A kézirat olvasásában Sabine Solf (Wolfenbüttel), Monok István, Pálffy Géza, Péter Katalin, Vízkelety András nyújtott nagy köszönettel fogadott segítséget. A latin szövegrészek nehezen meghálálható fordításáért Bartók Istvánt illeti köszönet. Fontos adatokkal segítette munkámat: Erdősi Péter, Kovács András (Kolozsvár), Paczolay Gyula és kitartó biztatással és érdeklődéssel az Irodalomtudományi Intézet és különösen a Rebakucs számos kutatója. Marchthaler-kutatásaim német nyelven történő publikálásának elősegítéséért köszönet illeti Wilhelm Kühlmant (Heidelberg), Anton Schindlinget (Tübingen), Dieter Breuert (Münster) valamint Tüskés Gábort, a magyar nyelvű műhelytanulmányok közléséért G. Etényi Nórát, Horn Ildikót, Kecskeméti Gábort, Kőszeghy Pétert, P. Vásárhelyi Juditot.

Nagy hálával említem meg Ötvös Pétert, aki a fordítást az eredeti kézirattal összevetette, a szöveget, a tanulmányt és a jegyzeteket többször végigolvasta, a végső változat kialakítását tartalmi és stílusi tanácsaival segítette. A hajdani diáktárs, későbbi kolléga segítségével Marchthaler nem szólalhatott volna meg magyarul. Sokszoros köszönet érte!

94 Egy új német összefoglalás Zeiller kézikönyvének szerkesztésében a modern útikönyvek elveinek megvalósítását látja: Holger Thomas GRÄF–Ralf PRÖVE, *Wege ins Ungewisse, Reisen in der Frühen Neuzeit 1500–1800*, Frankfurt am Main, 1997, 55–56.

A kiadásról

Kiadványunk Veit Marchthalernek az ulmi Stadtarchívban (StA Ulm, H. Marchthaler, Veit Nr. 1.) őrzött kéziratának magyar fordítását tartalmazza. A szerző nem professzionális író, stílusának kiegyenlítetlenségét a fordítás sem változtathatta magas szintű irodalmi szöveggé. Fontosabbnak tartottuk a tartalmi hűséget, a speciális kifejezések eredeti írásmódjának megtartását. Ezért magyarra fordítottunk mindent, amit Marchthaler németül írt le, de eredeti formájában, a kéziratban is kiemelt (kurzívált) formában megtartottuk a magyarul és latinul írt kifejezéseket, mondatokat. Lapalji jegyzetben, folyamatos számozással magyaráltunk minden – az értelmezéshez szükséges – tudnivalót és a latin vagy magyar szavak jelentését is, mert úgy véltük, a kötetvégi szószeret gyakori fellapozása megnehezítené a szöveg folyamatos olvasását. A több nyelven is megjelölt helyneveket táblázatban foglaltuk össze. Marchthaler sok helyen kihagyta az útleírása készítése közben hiányzó adatok helyét. Ezeket a kihagyásokat szögletes zárójellel jelöltük. Az irodalomjegyzék nem tartalmazza mindazon műveket, amelyek tanulmányozása a korszak, a műfaj, Magyarország és Erdély leírásának történetéhez szükséges, felsorolásunk csupán azokat a műveket regisztrálja, amelyeket a kiadvány kísérőtanulmányában illetve jegyzeteiben közvetlenül idéztünk.

A szöveg kiadása érdekében végzett pontos és fáradságos munkájáért sok köszönet jár Nagy Ágnes nyelvi szerkesztőnek, Vas Viktória technikai szerkesztőnek, és Budai-Király Tímeának a személynévmutató összeállításáért.

Külön köszönöm Szalai Bélának a képek válogatását.

Különleges hála és köszönet illeti Monok Istvánt. A kiadás nem jöhetett volna létre rengeteg filológiai segítsége és hatalmas szervező munkája nélkül.

Veit Marchtallers
Beschreibung Ungarischer Sachen
von A(nno) 1588

Volgen ezliche Annotationis von der Vngarn vnd Sybenbirgen Sytten, Rechten, Landtsbrauch zum tayl vnd mehrer teyls auß Aigner erfahrung observiert, vnd den auch auß das hochwü. hochgelehrthen Stephani d Werbewcz weylant Konigl. Personalis praesentiae vnd locum tenentis, opere Tripartito Juris consuetudinarii Inclyti regni Hungariae, gezogen vnnd kürzlich das vornembste zusammen getragen.

Veit Marchthaler
magyar dolgainak leírása
az 1588 évtől

Itt következnek Magyarország és Erdély szokásai, jogai, országismerete, nagyobb részben saját tapasztalatomból, másrészt nagyméltóságú és nagy tudású Werbőczy István egykor királyi személynök és helytartó, *Tripartitum Juris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae* című művéből kiemelve és röviden a legmegfelelőbb módon összegyűjtve.

[63r] Az ausztriai Bécsből a legkedvezőbbben a következő helyeken átkelve lehet Alsó-Magyarországra utazni:

Bruck Ausztria fővárosától, Bécsből jó négy mérföldre fekszik Bruck an der Leitha a Lajta nevű víz mellett. Ezen a helyen áll a von Herrnoch úrhoz tartozó kastély.⁹⁵ A kastély ura ennek a városnak a lakosait, mert másként vallották Istent, a 80-as évek körül erősen üldözte és akik *Maosim* istent⁹⁶ nem akarták imádni, teljesen ki is űzte az országból. Ebben a helységben, különösen pedig a város előtti területen évenként, Orbán napon⁹⁷ marha- és más állatvásárt tartanak, ahol nagy számban adnak el állatokat. Különben a lakosság a megélhetését többnyire föld- és szőlőművelésből teremti elő. A földeket egész évben gondosan művelik, majd Bécsben a termést eladják.

Magyaróvár Oowar Bruck an der Leithától négy mérföldre fekszik Magyaróvár, köröskörül vízzel és mocsárral övezve, a városban van egy kővár vagy kastély, amelyet szintén víz vesz körül és ágyuk védik. Ennek a városnak a lakói, hasonlóan azokhoz, akik a Fertő tó melletti pusztánál és Bruck an der Leithánál laknak, német *natio*juk [63v], közöttük néhány falu teljesen magyar, néhány viszont magyar és német szokásokat tart. A Zarándfalva melletti mezőkön többnyire állattenyésztésből és földművelésből élnek, az említett tó mellett azonban szőlőművelésből és halászatból. Nezsider, Bánfalu, Ruszt és Mornisch, valamint az említett Magyaróvár még Ausztriához tartozik, egy számvevő vagy harmincadellenőr ezen a vidéken minden jövedelmet regisztrál és feljegyez, a hatalmat és a jogot gyakorolja.

Magyaróvári uradalom főharmincados hivatal Tehát ezen a helyen is főharmincados hivatalt tartanak Magyarországon. A Dunán innen, más harmincadosok Győrnél, Zarándfalvánál, Köpcsénynél, Hainburgnál mint ezek filiáléi töltik be a hivatalukat és az Alsó-Ausztriai Kamarai harmincadost tartják felettesüknek, de együtt kell működniük és egymással megegyezni.⁹⁸

95 Karl von Harrach (1570–1628), császári főudvarmester, Rohrau birodalmi grófja

96 Vö. Mausim vagy Maosim isten, Dan. 11.38. alapján: *Deus fortitudinum vel munitio*. A protestánsok szemében a katolikus egyház által templomi külsőségek megnyilvánulásában imádott Isten szimbóluma.

97 Május 25.

98 A Bécsből Magyarországra vezető kereskedelmi útvonalokról és vámszedő helyekről lásd GECSÉNYI, *Bécs és Magyarország...* (lásd a 20. jegyzetet), 469–485.

Miként a holló a hollónak, a csaló a tolvajnak nem vájja ki a szemét, ami a harmincadosnak túl sok, azt elveszi az ő *Contra<lopoja>* vagy *scribaja*, [64r] így egy kárból kettőt csinálnak, miként *Marcolphus* apjának esete a kerítéssel mutatja.⁹⁹

Magyaróvártól egy nyargalásnyíra fekszik a Moson nevű nyitott piac, szép, kellemes helyen, melyet a Duna egyik ága karol át. Emellett a folyó mellett, mindenütt, egészen a Rába nevű vízig többségében magyarok laknak, akik állattenyésztéssel foglalkoznak és földművesként dolgoznak. A pusztán a vadlibák és vadkacsák mellett még sok túzok is van, jó liba nagyságúak, de magasabb a lábuk és kemény a húsup. Ugyancsak vannak ott nagy számban másféle Magyarországon honos szárnyas mellett gémekek valamint fehér és szürke kócsagok is. Egy *Lybeny*¹⁰⁰ nevezetű falunak van a legjobb dinnyéje vagyis *meloneja*, ami csak Magyarországon található.

Mosontól ötmérföldnyire, azaz egy nyíllövésnyire Győrtől folyik a már említett Rába folyó, van rajta egy híd, amelyet éjjel-nappal magyar darabontok őriznek. Ez a folyó a meghódolt és hódoltságán kívüli falvakat *discernálja*,¹⁰¹ [64v] télvíz idején pedig, amikor befagy a víz, a mindennapi török támadás ellen védelmet és őrséget kell itt fenntartani.

Ezután következik Győr, erős vár és véghely, amelynek bástyáját észak felé a Duna, nyugat felé pedig két víz, a Rába (innen kapta a város és az erőd a nevét) és a Rábca mossa. Jó halak és sokféle rák van bennük, innen ered a magyar közmondás, amellyel próbára teszik az idegen nációjú embereket, hogy vajon született magyarok-e:

Wieselburg
Moson

Túzok Dúszok

Gém
Nagy kócsag
Melone Dönye
Dinnye

Raaba folyó

Jaurenium [!]
Raab Gyűr

Közmondás a
győri rákokról

99 Salamon és udvari bolondja, Markalf bibliai történetét a szerző összekapcsolja a Mosonban többször megforduló Salamon (†1087) magyar királlyal. Vö. *Salamon királynak...* (lásd a 67. jegyzetet), 40–74. ZEILLER 1632 nem említi, ZEILLER 1646 Marchthalerhez hasonlóan idézi. Vö. NÉMETH S., *A magyaróvári...* (lásd a 71. jegyzetet), 16–17.

100 Lébény

101 elválasztja



Győr

Arrabus Raba
Rabsa Rabniz

Megh vnttam Györött, Thuna, Raaba, Rabsa rakia laba raktomatt¹⁰², azaz ráuntam már Győrrre, a Duna, Rába, Rábca folyók rákjainak (Kiefe) ollójára. Ez a vár nemcsak bástyákkal, erődítménnyel és vízzel van körülvéve, hanem fegyverrel és mindenféle munitióval¹⁰³ úgy megerősítve, hogy szükség esetén más magyarországi helységeket vagy véghelyeket ebből a tartalékból *succorálnak*[!].¹⁰⁴ Ezen kívül ezen a helyen van a *Vice Rex* vagyis a főkapitány rezidenciája, akinek minden főrangú vagy paraszti ember Alsó-Magyarországon engedelmeskedni tartozik.

Vice Rex Kyrál
kepe¹⁰⁵

[65r] A főkapitány gárdájához 200 német vagy fekete lovas tartozik, többnyire osztrákok és nemesi származásúak, akiket először a 91. évben telepítettek ide, ezen kívül van még ebben az erődben 5[kihagyás] német gyalogos, [kihagyás] huszár vagy könnyű lovas és magyar darabont, Mindannyiukat a Rom. Kir. Fenség és Ófensége ausztriai tartományai

102 Helyesen: Meguntam Györött, Duna, Rába, Rábca rákja rágja lábamat. A nyelvtörő mondóka a magyar szólásokat tartalmazó szótárakban nem szerepel, de közismertségét mutatja, hogy variánsát Mikszáth kétszer is felhasználta: „Dráva, Rába, Rábca rákja rágja lábamat” = Mikszáth Kálmán, *A fekete kakas*, 1899 és *A fekete város*, 1908–1910. Mindkettő a kritikai kiadás *Regények és nagyobb elbeszélések* köteteiben.

103 felszerelés

104 el tudnak látni

105 Itt főkapitány. Egyébként a király képe titulust a nádorra alkalmazzák.

látnak el zsoldossal. Ugyan ezeknek a harcosoknak rossz a hírnevük, mert egy ideje nincs saját lovas előjárójuk vagy parancsnokuk. Ez az oka annak, hogy az erődöt sem engedik messzire őket. Bár a város területe korábban a káptalanhoz tartozott, azután azonban megépítették az erődöt és azóta a papok egyedül csak a polgárokkal rendelkezhetnek, akiket meghagytak háborítatlanul a vallásukban (*religion unperturbiert*), miközben a lakosok és a harcosok az ágostai hitvallást követik (*exercitium, August. Confessionis*), a káptalanság azonban a templomot birtokolja.

Győrön kívül még az erődváros Pápa nevezetes. 1564. évben, amikor Sziget elveszett,¹⁰⁶ Öméltósága II. Max. itt vert tábor, de Veszprémen és Tatán kívül semmit nem vett be, ellenben Szigetet és még többet <elvesztett>, valamint a táborban is a betegség miatt sok embert elvesztett, úgyannyira, hogy nagy sóhajtással kellett bevallania: *Jam exerior Hungariam et sepulturam Germanorum*.¹⁰⁷

[65v] Győrtől északra fekszik az erős erőd, Komárom, amely fegyverrel, municióval, élelemmel minden szükségre gondolva el van látva és német gyalogosok által őrzettetik. Napnyugta felé az erődöt egy mély vízesárok, dél és észak irányában a Duna fogja körül, mintha egy triangulum¹⁰⁸ állna a vízben, a háromszög csúcánál kelet felé találkoznak a vizek. Az erődön kívül nyugat felé van egy vásártér, ahol [kihagyás] könnyű, vagyis magyar lovasok tartózkodnak. Itt állomásozik 24 naszád, és mindegyikhez 33 magyar hajós vagy darabont tartozik.¹⁰⁹ A Duna ágánál, ahol Komárom fölött a Vág és a Nyitra – így hívnak két folyót - beletorkollik, Újvár vagy Érsekújvár található. Innen északra egy hajóhíd és annak végében egy erőd- vagy őrhely van kiépítve. Azonban a Duna nagyobb részén, Tata felé és délre éjnek idején egy – a víz közepén úszó – naszáddal biztosítják az őrseget, hogy éjjel az ellenség ne tudjon felfelé utazni a vízen, [66r] és így Csallót¹¹⁰ (ezen a néven nevezik a szigetet Pozsony, Győr és Komárom között) is megtámadni. Éppen ezért télvíz idején minden jeges napon a vizet járhatóvá kell tenni.

II. Maximilian tábor

Az ő emberei mindenütt károkat szenvedtek

Komárom, Komárom

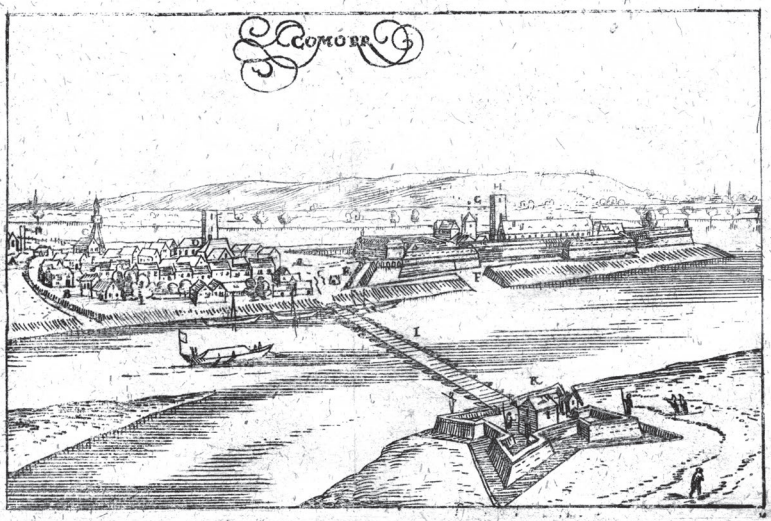
106 Helyesen: 1566-ban egy hónapos ostrom után a török bevette Sziget várát.

107 1566 augusztusában II. Miksa német-római császár (I. Miksa magyar király) (1564–1576) Győrnél táborba száll a török ellen. A tétlen sereg novemberben feloszlik. „Kockára tettük Magyarországot és elvesztettük Németországot”

108 háromszög

109 Martin Zeiller hűségesen átvette Marchthaler leírását, annyira, hogy még az 1664-ben megjelent *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn* című művében is ugyanez a létszám szerepel. Lásd ZEILLER 1664, 62.

110 Csallóköz



Komárom

Amikor tehát a hadi nép, midőn úgy Tata felé az ellenséget észreveszi, a Dunának ezen a jelentős részén, nagy lapos csónakokban a naszádokhoz kötve át tud kelni.

Miként
juttatják el a
Csász.
Tributját a
törökhöz

Amikor a császári követség a *tributtal*¹¹¹ a *Portara* utazik, mihelyt Komáromba meg szoktak érkezni, egy *Waiwodát*¹¹² vagy más előkelő magyart Esztergomba vagy Budára előre küldenek, hogy a *Bassa*¹¹³ nemcsak egyedül egy biztos vezetőt, hanem az esztergomi *Begh*¹¹⁴ is az előkelő embereket, 1 1/2 mérföldre Komárom alatt, mint követséget fogadhassa. Miután ez megtörténik és midőn ők 16 vagy 20 *Seikkaval*¹¹⁵ vagy naszáddal megérkeznek, akkor Komáromtól ezekkel a sajkákkal vagy esetleg még többel a követséget odáig kísérik. Amikor aztán a 7.-ben vagy 10.-ben a legelőkelőbb törökök, úgy, ahogy a mieink is az országba lépnek, és érkezésük okát megjelentik, javasolják utána, hogy barátságosan *confabulaljanak*¹¹⁶ és beszélgessenek, mint közönségesen minden keresztyén és török egymással. És miután ők, a követi hajó

-
- 111 harmad, adóféleség
 - 112 vajda, előkelő nemes
 - 113 basa, török előkelőség
 - 114 bég, török előkelőség
 - 115 sajka, hajóféleség
 - 116 adomázgassanak

mindkét részének legelőkelőbb [66v] tagjai a *Collat*iot¹¹⁷ összehordják, rövidesen az evezőket és a császári fehér és vörös zászlókat elvetik és a török *Seikkah*hoz kötve onnan továbbutaznak. Amennyire a német követség mindezt panaszos trombitaszóval kísérve sajnálja, éppen annyira örülnek neki a törökök és a hajóikon magukkal hozott kisebb ágyúkkal örömlövést adnak le, amikor elválnak egymástól, mert van, aki lefelé, van, aki pedig felfelé, Komárom felé utazik, hiszen a Duna ezen a helyen széles és egyetlen más folyó sem zavarja meg. Ennek okáért a mieink lefelé, a törökök felfelé húznak a vízen és egymásnak nagy károkat is okoznak. Pompás halakat, úgy mint nagy tömegű compót, kecsegét, tokhalat és más fajtákat gyakran fognak ezen a helyen és eladják őket. Valójában egy egész halfogást 10 vagy 20 rajnai forintért tudnak eladni, némelyik fogás 3 vagy 6 rajnai forint értékű hal többszörösét eredményezi, némelyik pedig teljesen hiába való, Péter mondása szerint: Egész éjjel halásztam és semmit nem fogtam.¹¹⁸

Halfogás 10
forintért

[67r] Mint feljebb már érintettük, Komáromtól dél felé, a Duna mellett két mérföld távolságra fekszik Tata, amely nagy és elég erős vár. Ez a helység korábban a törökök hatalma alatt állt, de amikor

Tatta Dotis



Tata

117 követi adót

118 János 21.3.

1564¹¹⁹ évben Sziget elveszett, ezt is bevették. A vár mellett található egy tó és körülötte jó hideg és meleg vízű kútforrások. Miként a szép márványkövek is mutatják, évekkel ezelőtt ezen a helyen valamilyen szép városnak kellett lennie, *Sigismundus* király felesége is itt lakott.¹²⁰ Tatán helyeztek el [kihagyás] német, [kihagyás] magyar gyalogosokat és [kihagyás] huszárokat, de nyomorúságosan fizetik őket zsolddal.

St. Marthon Tatától [kihagyás] mérföld távolságra egy elég magas hegyen fekszik Szt. Márton,¹²¹ körülötte nagy és pusztasíkság, ahol évekkel ezelőtt sok falu és templom állt. Sz. Mártonhoz és a püspöki székhelyhez 72 templom tartozott, a falvak azonban mostanság majdnem valamennyien kihaltak. Sz. Mártonnak volt egy felette szép temploma, de bizonyos idővel ezelőtt a tűz martalékává vált. Manapság [kihagyás] huszárt és [kihagyás] gyalogost tartanak itt zsoldosként.



Pannonhalma

Sz. Márton, Győr és a Rába folyó között két hevenyészetten épített kis vár áll, amelyeket néhány évvel ezelőtt ezeknek a helyeknek a nagyobb forgalma miatt építettek, hiszen ezekben a vár őrseit hetenként változtatva kellett elhelyezni.

119 Helyesen: 1566

120 Luxemburgi Zsigmond, német-római császár, magyar király (1387–1437), felesége Anjou Mária, magyar királynő (1387–1395)

121 Szentmárton, Pannonhalma

[67v] Az egyiket Tarisznyavárnak nevezik, mivel innen kell feltarisznyázni a gyalogosokat, akik az őrségben egy hétig kölcsönként kiségitenek. Danistra War

A másik várat András várnak hívják, mert 1581. évben Andreas Teuffel¹²² *guberniuma* vagyis főkapitánysága alatt építették. Andras War

Ezekhez a fentebb megnevezett várakhoz a legközelebb a török <Komárom és Tata> Visegrád, és a Duna melletti Esztergom fekszik, ez utóbbi egy hegyen álló kastély, alatta fekvő várossal, ugyanott egy hajóhidat is vertek a Dunán. Győrnek és Szt. Mártonnak pedig két szomszédja van. *Kezdes* valami hegyen lévő véghely, amelyet 88. évben a magyarok váratlan módon bevettek, de mikor Ófelsége parancsára azt szét kellett rombolniuk és onnan kivonulniuk, az erős épületet nem sikerült teljesen szétdúltni, éppen ezért a törökök ismét beköltözhettek és azt ismét felépíthették.

[68r] Győr és a Rába folyó között van egynéhány templom és vár, ahol gyalogosok tartózkodnak és adnak őrséget, úgy mint *Merges, Marczaltoo* és más hasonló, ugyancsak *Bodogh hell* vára,¹²³ ahol *Nadasty* úr¹²⁴ 200 lovast tart. Úgyszintén *Capuwar*,¹²⁵ ez egy kastély és átkelő neve a Sopron felé vezető mocsaras erdőben, amelyben ugyancsak egynéhány gyalogost tartanak. Ezáltal az ősellenség minden váratlan betörését meg tudják akadályozni. *Merges, Marczaltoo, Bodogh hell, Capuwar*

A nyugat felé fekvő szép szőlőhegy mellett, amelyet *Sokronak*¹²⁶ *Sokro hegy* neveznek, lehet Győrtől mintegy öt mérföldnyire *Papa* felé utazni. Ez a helység város és vár egyben, amelyet magas kerítés vesz körül. Valamikor *Teorök István*hoz tartozott,¹²⁷ azután Ófelsége és Ófelsége tartományai sok éven át [kihagyás] könnyű lovasokat és gyalogosokat tartottak benne. A 79. évben Ófelsége a hely szép fekvése miatt és hogy a város mellett északra elterülő nagy tavat megvédje, kőműveseket rendelt ide, akiknek a várost bástyákkal és vizesárokkal kellett megerősíteniük. Ezt részben

122 Andreas Teuffel 1575–1577 és 1577–1588 között győri végvidéki főkapitány, lásd PÁLFFY, *Kerületi és végvidéki...* (lásd az 59. jegyzetet), 276.

123 Mérges, Marcaltó, Bodonhely

124 Nádasdy Tamás országbíró (1541–1554), nádor (1554–1562), Sárvár-Újszígeten nyomdát hozott létre, ahol 1541-ben megjelent Sylvester János *Újszövetség*-fordítása.

125 Kapuvár

126 Sokoró, három dombsorból álló halomvidék Győrtől délre

127 Enyingi Török István, Török Bálint unokája, Rueber Kata férje, pápai várkapitány

elkezdtek, de nem fejezték be, hanem csak felesleges bosszúságot okoztak.¹²⁸ A tóba rohanó vizet Tapolcának hívják, és az onnan 1/2 mérföldnyire fekvő helyet, ahol ez a pompás víz ered *Tapolcafünek*¹²⁹ nevezik. Ez a víz soha nem fagy be egészen addig, amíg eléri a tavat, de a tóból kifolyva sem. [68v] A tó azonban keményen befagy, úgy annyira, hogy nemcsak télvíz idején, amikor egész nap a város mentén két dárdahajításnyira minden csupa jég, erős éjszakai őrséggel kell védelmezni, hogy az ellenség ne tudjon betörni. Különösen nyáridőn ez a tó észak felé valódi bástya vagy *propugnaculum*¹³⁰. Munitioval, fegyverrel és élelemmel rosszul van ellátva, de a gyér számú magyar hadi nép itt megpihenve jó szerencsével és sikerrel az ősellenségnek ellenállt. Mivel pedig a polgárokat az ellenség balszerencséjére erőszakkal nem lehetett a városban bent tartani, hanem mindnyájan gyalog, lovon vagy kocsin az ellenség után eredtek és a jó zsákmány reményében az éjjelt és nappalt segítségül véve utána vetették magukat. Tehát a város majd minden polgára és kézművese annyit ér, mint a zsoldos hadi nép, éppen annyi jó zsákmányt szerez, éppen ezért a zsákmányt a fizetett és a nem fizetett hadi nép között, akik ott voltak, egyformán kiosztják.

Az emberek és állatok rá vannak kényszerítve, hogy a tó vizét nyáron és télen egyaránt használják, mert egyébként sem kút, sem ivóvíz nincs a városban. A lakosság megélhetése a föld- és szőlőművelésből ered, ugyancsak sok kézműves él itt, úgy mint szabók, takácsok, cipészek és nem kevesebb más hasonló. Sok a szatócs is, akiknek a megélhetésüket nagy testi veszedelem és életveszély között kell előteremteniük, mert sem a szántóföldeken, sem a szőlőhegyeken nem élhetnek nyugalomban. A kereskedőknek és kézműveseknek a hódoltsági és egyben veszélyes vásárookra kell az árut szállítaniok, és emiatt életük és testük nincs biztonságban. Sokan közülük már kétszer vagy háromszor is török fogságba estek és ki kellett váltaniok magukat. Tehát ez a körzet egyébként jó vidék lenne, ha biztonságosabb lenne.¹³¹

Veit Marchthaler Ebben a városban szereztem én, az író első ismereteimet a magyar nyelvről, amikor 80. év szeptember 29-től 82. év november 24-ig *Nicos*

128 Pápa építéséről lásd GRANASZTÓI György, *Pápa, mint feudáliskori magyar város = Tanulmányok Pápa város...* (lásd az 53. jegyzetet), 55–63.

129 Tapolcafő

130 erőd

131 Lásd GECSÉNYI, *Adatok Pápa...* (lásd az 56. jegyzetet), 75–80.

Ferencz Deaknál,¹³² aki szintén kereskedő, tartózkodtam, neki minden évben húsz tallér költséget fizettem. Ugyanott hagytam fel a borivással és a számat a vizes korsóhoz szoktattam.

Abstemius
sit¹³³

Ottlétem idején a 81. év januárjában a pápai harcosok *Bolondvár*, *Kopan* és *Sigett*¹³⁴ törökjeivel, akiknek sok foglyuk volt, harcban álltak és legyőzték őket, több mint 100 foglyot élve Pápára vittek, mindezzel együtt jó zsákmányt is ejtettek. A csata *Kéthely*nél történt, a Balaton mellett. [69v] Ámbár *Teörök Istwan* mint Pápa birtokosa fiatal, mégis jó harcos, 25 könnyű lovassal, időnként még többel is rendelkezik, ez idáig mégsem érhetett el főkapitányi rangot.¹³⁵ Ennek oka, hogy az őse, *Teörök Bálint*t Buda városát áruló módon a töröknek átjászotta, amiért is a jogos bérét elnyerte és *Constantinopel*ben¹³⁶ örökös rabságban kellett meghalnia.¹³⁷

132 Nicos [Nyikos] Ferenc malombérlőről, majd malomtulajdonosról Hermann Istvánnak, a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár igazgatójának adatgyűjtéséből tudunk. Lásd DAPI. 149–150. p. 216. Abudai kolostor okleveleinek jegyzéke. 143/1., 144/1., 145/1., MNL OL Thaly család levéltára, P 681, 1592, Fol. 1., 1593, Fol. 1–2., 1635, Fol. 1. Az adatok felhasználásáért ezúton mondunk hálás köszönetet. – A lexikonok által ismert Nyikos János hollandiai egyetemi tanulmányok után pápai rektor, majd református püspök. Lásd ZOVÁNYI Jenő, *Egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977, 441.; THÚRY Etele, *A Dunántúli Ref. Egyházkerület története*, I–II, Pozsony, 1998. – Nikos nevű negyedtelkes hajdú szerepel egy 1660-ból származó dokumentumban: KATONA Imre, *Pápa város 1660. évi összeírása*, = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 11. köt., Veszprém, 1972, 347–353.

133 absztinens, bornemissza

134 Bolondvár, Koppány, Sziget

135 Enyingi Török István

136 Konstantinápoly

137 Török Bálint (†1551), nagy hatalmú földbirtokos, 1541-től török fogságban élt a Márvány-tenger partján.



Pápa

*Pakkom sylua*¹⁴¹

Palotta

*Alba Regalis
Szekes Feyerwar
Stuhlweissenburg*

Tyham

Pápáról egy nagyon bizonytalan úton a *Bakonj* sűrű erdején át lehet *Tapolczafüre* jutni, amelyet már a Pápa melletti tó esetében említettünk, majd a [kihagyás] mérföldre lévő *Palottara*¹³⁸ érni. Ez a hely egy hegyen lévő erőd vagy kastély, két mérföldnyire Székesfehérvártól, amelyben jó hadi népet, úgy mint német gyalogosokat, magyar darabontokat és könnyű lovakat tartanak, mert ezeknek a törökkel való szomszédság miatt naponta csatázniuk kell. Fehérvár mocsaras vidéken fekszik, [70r] a városban van egy kastély is. Fehérvár és *Palotta* között egy síkság található, amelyet egy rossz kis patak keresztez, amit a magyarok *Sarwiznek*¹³⁹ neveznek. Sok jó lónak kellett elveszni benne és a lovasnak *pedester salválni*.¹⁴⁰

Palottaról egy félelmetes úton, az erdőn keresztül lehet *Brynhidára*, *Keneczesre*, *Tihanba*¹⁴² utazni. Ez utóbbi egy sziget neve, amely egy mérföldnyire nyúlik a Balatonba. Van ott egy nem túl nagy kastély, ámbár szép és magas helyen fekszik. Csak egy kapuja van és 50 vagy 60 személy őrzi.¹⁴³ Nincs sem elővárosa, sem majorsága, nem is

138 Várpalota

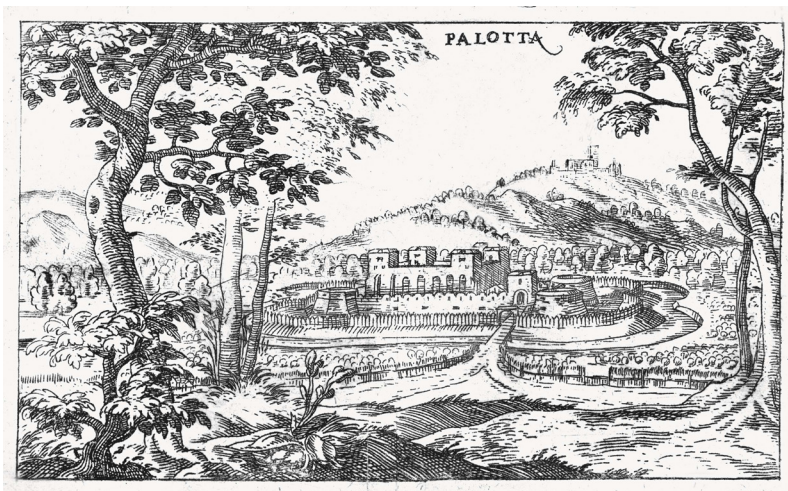
139 Sárvíz

140 gyalogosan megmenekülni

141 Bakony erdő

142 Berhida, Kenese, Tihany

143 Az 1593 előtt előírt hivatalos őrseglétszám 50 magyar gyalogos és 26 magyar lovas. Lásd *A pápai vár...* (lásd az 51. jegyzetet), 10.



Várpalota

szabad a kastélyból, ha odakint köd és sötétség van, kimenni, mert a török naponta ott tartózkodik. Veszprémtől két mérföldre és Palotától [kihagyás] mérföldnyire fekszik.

A sziget minden tekintetben pompás, a nyugati oldalán két nyíllövésnyi széles bejárat van hagyva, különben tó és folyó veszi körül. A szigeten van szántóföld, halakban gazdag tó, szép erdő vagy vadon mindenféle vaddal. A szigeten kívül, de még annak közelében pompás szőlőhegy terül el, amely *Palottom melleki hegyek*¹⁴⁴ néven ismeretes. Ezt a szőlőhegyet hódoltsági parasztok telepítették és művelik.

*Pallottom melleky Bor*¹⁴⁵

[70r] Mintegy jó nyíllövésnyire a kastélytól, a szigeten van egy jó forrás, mellette *Antiquitás*,¹⁴⁶ olyan, mint egy sziklás hegy. Benne szobák, kamrák, konyhák, pince, kápolna, ágy és asztal van kifaragva. Évekkel ezelőtt, ahogy a hagyomány tanúsítja, lakott volt, de hogy ki által, és ki csinálta - nyilván nem egyedül - ezt a kiváló dolgot és a sziklás hegyen ki faragott padot a sziklába, amely már jócskán be van nőve bokrokkal és el is van koptatva, nem tudni. Sokan beszélnek, de nincs alapja, hogy elhiggyük, hogy valamikor egy pogány király kastélyt akart építeni ezen a szigeten, de az épülettel együtt elsüllyedt. A lánya azonban itt maradt ezen a helyen, itt élt és tisztátlan szellemekkel illetlen dolgokat művelt. De ahhoz a kőből kivéssett kamrában egy oszlopon magasra

Antiquitet

144 Balaton melléki hegyek

145 Balaton melléki bor

146 régiség

kell mászni, hogy ott a kőből való ágyat, ahol az illetlenséget művelték, megláthassuk. Mások azonban azt mondják, hogy remeték lakták ezt a helyet és ennek több hitelt adnak, mert a kis kút és a sziget egészen elvadult lehetett és a remeték az időt mulatva vésték ki a sziklát, amely egészen magasan a Balaton felett van.

Hogy ismét visszatérjek *Tyhann* kastélyához, erre a helyre manapság már egyáltalán nem fordítanak figyelmet, és az ott állomásozó katonákat sok évig nem fizették ki és ezzel okot szolgáltatottak arra, hogy minden portyázásukkal ne a németekre, hanem *per fas* és *nefas*¹⁴⁷ a szegény paraszti népekre támadjanak, és mindent, ami nekik tetszik, tőlük elvegyenek, s ezt követően pedig a zsákmányt a várkapitánnyal, *Piski Istvánnal* megosszák.¹⁴⁸ Végül aztán 89. évben ezt a helyet *Ferdinando de specie casa*¹⁴⁹ veszprémi várkapitánynak adták át, hogy az ott állomásozó gyalogosokat a kastély jövedelméből eltartsa.

Andreas magyar király¹⁵⁰ előszeretettel tartózkodott ezen a helyen, egy templomot is építtetett márványoszlopos kápolnával, amelyben magát eltemettette, és sírját egy térdmagasságú vörös márvány kőlappal fedette be. Azonban a templomból végül lóistálló, a kápolnából széna- és szalmatároló lett. Ez mégiscsak elborzasztó, hogy egy olyan hatalmas tekintély sírja ilyen rosszul gondozott legyen. Erről a helyről vezet ki egy kivésett *cysterna*,¹⁵¹ amely az esővizet egész évben felfogja [7lv] és ha az ellenség fenyeget, a vizet fel lehet használni.

Wesprimium
Wesprimm oder
Wesprim

Itt egy mérföldnyire el kell távolodni a Balatontól és *Veszprémet*, amely még *Tihan* előtt van, *describálni*.¹⁵² Ez azért fontos, mert, *Veszprém* meglehetősen erős kastély egy magas hegyen, minden oldalról, különösen nyugatról meglehetősen meredek magasságban látható, benne alsó-ausztriai zsoldban álló [kihagyás] magyar darabontot, [kihagyás] német íjászt vagy tűzért [kihagyás] könnyű magyar lovast tartanak. Miután

147 jogosan vagy jogtalanul

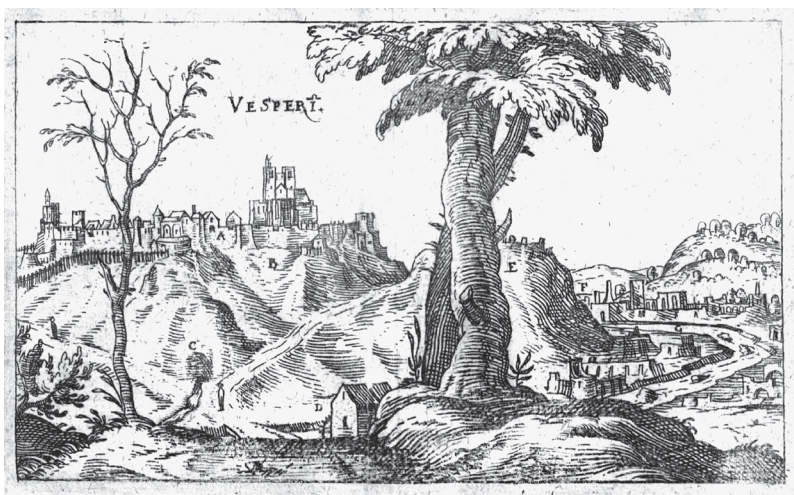
148 ERDÉLYI László, *Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve 1585–1589*, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1905, Nr. 12, 133–155., 177–227.

149 Helyesen: Ferrante Samaria de Speciecasa; lásd PÁLFFY Géza, *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára 16–17. század*, = *Veszprém a török korban...* (lásd a 61. jegyzetet), 113–116., 158–160.

150 I. András, magyar király (1046–1060)

151 ciszterna, víztároló

152 leírni



Veszprém

64. évben Sziget elveszett,¹⁵³ Lazarus von Schwendi¹⁵⁴ [Veszprémet] a török kézből kiragadta és 15 év török uralom után ismét bevette. A törökök ott jól berendezkedtek, a kiégett és kiszáradt tavacsát folyóvízzel élővé tették, amit korábban a föld alatt messziről idevezettek, és majdnem egészen a kapuig vitték és vezették. Mindehhez szép kövekből rakott falat készítettetek, azonban a város bevétele során minden elpusztult.

A még ma is látható, hajdan nagyon szép püspöki templomból a törökök lóistállót csináltak. és benne bizony lovakat is tartottak. Mivel a sok török fogolynak kellett mindenütt a lovakat gondozni, [72r] és a lovaknak sok vízre volt szükségük, a vizet a magas hegyen át egy kis ajtón keresztül vitték a kastélyba, jóllehet a kastélyban volt egy vagy két szép mély kút, de ezeket csak a megszállás idején használták.

A hadi nép, akik között van sok nem fizetett szabad harcos, barátságosak, jólöltözöttek, rendezettek és tehetősek a sok megszerzett zsákmány miatt, amit mindenkor egymás között felosztanak. Nemcsak

153 helyesen: 1566. Zrínyi Miklós, miután Szigetet minden külső segítség nélkül egy hónapon át védte, megadás helyett kitért az ostromlott várból és szeptember 8-án hősi halált halt. Kultuszát ápolta dédunokája, a költő és hadvezér eposza, a *Szigeti veszedelem*.

154 Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583), felső-magyarországi végvidéki főkapitány (1565–1568) vö. PÁLFFY Géza, *Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583)*, = *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában, Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*, szerk. MAYER László, TILCSIK György, Szombathely, 2003, 101–120.

a szárazföldön harcolnak, hanem vízen is, nevezetesen a Balatonon, ahol Tihany alatt a hajóikat tartják.

Vad kutyák
és azoknak a
hasznuk

Chafar Ebei¹⁵⁵

A várhegy északi oldalán mély barlangok és sziklahasadékok vannak, benne vad kutyák, amelyek még a törököktől maradtak itt. Ezek a kutyák nyáron az elhullott állatokból vagy a vár henteseinek levágott állataiból szedik össze az ennivalót, télen azonban a püspöki jövedelemből tartják őket, és ezért a császár kutyáinak vagy császári kutyáknak nevezik őket. A kutyák meglehetősen nagyok, egy részük bozontos, a többi idevaló kutyát, ha közéjük keveredik, széttépik. Éjjel szorgalmasan őrzik a várhegyet, úgy annyira, hogy senki észrevétlenül ki nem jöhet anélkül, hogy az ugatásuk el ne árulná. Ha a kölykeiket [72v] ellopják és a városba vagy a falvakba viszik, ők sem maradnak meg, hanem elpusztulnak. Ez is megmutatja a természet titokzatosságát.

Wespräm
valódi neve

A hegy lábánál sok évvel ezelőtt több kolostor, templom és kápolna volt, amint erről még bizonyítékok fennmaradtak. Ezeknek a köveit részben a vár építésében felhasználták, sokat távolabbra szállítottak, és még szállítani is fognak. A föld mélyén sok pompás kutacska és forrásvíz fakad, amelyeket részben a királynő után neveztek el, részben pedig egyéb nevet kaptak, Az egyiket közülük Fehér Kútnak hívják és azt tartják, hogy ez a vár is onnan kapta a nevét, mert Veszprém *quasi*¹⁵⁶ Weiß Prunnen (fehér kút)-at jelent.¹⁵⁷

Ennél a várnál gyakran tartanak a törökök és a magyarok kopjatörést és bajvívást, amint ezt kétszer is láttam, amikor 82. évben Pápán a magyar nyelvet tanultam. Ez a lovagi játék már Veszprémnél zajlott, az egyik alkalommal sok kopját törtek, a másik alkalommal Istvánfi Istwan kapitány és Priuegh Imre,¹⁵⁸ egy veszprémi harcos, valamint

155 császár ebei

156 mintegy

157 „Veszprém nevét a középkorban és később – mint például a XV. században Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades*” című művében, vagy a XVIII. században Bél Mátyás is – a német Weissbrunn (Fehérkút) szóból magyarázzák.” VERESS D., *Várak a Bakonyban...* (lásd a 60. jegyzetet), 7.

158 Pribék Imre

Huszár Petter pápai főkapitány életre és halálra szóló harcot vívtak,¹⁵⁹ Olas Farkas és Siny (Szinnyei) Sándor kopját törtek.¹⁶⁰ Azok között, akik életre-halálra küzdöttek Huszár Petter, a másik kettő közül pedig Seni (Szinnyei) Sandor viselték a legjobban és legvitézebbül magukat. A többiek pedig, mivel nem tudtak megegyezni, rövid karddal harcoltak, amin még sok száz kopja kicsorbult. Az összetűzés egy 500. tallér értékű ló miatt történt, amelyet a törökök megsebesítettek. Miközben a török szemérmetlen módon csak a maga 50 tallért sem érő lovát akarta érte adni, és a megsebesített állatot a régi szokás és hagyomány szerint magával akarta vinni. Így aztán ezúttal is megegyezés nélkül váltak el egymástól. Ennyit Veszprémről.

És most ismét visszatérek a Balatonhoz, amelynek partján észak és nyugat felé magyar kastélyok fekszenek, úgy mint Tyhan (ami alatt most a hajókikötő van, ahol a hajót mindig őrzik, és nem hagyják, mint korábban a vízben a nád és iszap között elsüllyedni), továbbá Zigligett, Kett, és Keszdhell,¹⁶¹ Hiduegh¹⁶¹.

Kelet és dél felé vannak a török várak, úgy mint Bolondwar, Koppan,¹⁶² a tó mentén vannak még magyar vásárterek is, úgy mint Zengorot, Egerszek, Sumegh.¹⁶³ Ez utóbbi ugyancsak katonaság által őrzött vár és püspöke is van. A víz mellett a török váraknál [73v] azonban rác falvak vannak, amelyeknek a lakóit egyébként valachoknak vagy olahoknak hívják. Ezeket különösen télen, amikor a tó be van fagyva, a mieink megtámadják, a nőkkel és a gyerekekkel együtt elhurcolják. Nyáron azonban vannak hajóik, amelyekkel a törökök és a magyarok egyaránt a Rába folyón utaznak, és onnan mindent, amit csak találnak, magukkal visznek. A tó gazdag mindenféle halban, 12 mérföld hosszú és bizonyos helyeken 5 mérföld, máshol, például Tihanynál csak két magyar mérföld széles, sok helyen nagyon mély, máshol pedig, különösen a szélein egészen be van növe náddal.

Balaton
Zigligett Kethell
Keszdhell
Hiduegh
Olahok Rácok

159 TAKÁTS, *Berenhidai...* (lásd az 59. jegyzetet), 296–336.; Lásd még: PÁLFFY Géza, *Pápa szerepe a XVI. századi végvárrendszerben*, = *Tanulmányok Pápa város...* (lásd az 53. jegyzetet), 81–97.; PÁLFFY, *Kerületi és végvidéki...* (lásd az 59. jegyzetet), 257–287.

160 Szinnyei Sándor, Nádasdy Ferenc főkapitánya 1594-ben is részt vett párviadalban. Lásd VERESS D., *Veszprém a tizenöt éves háborúban...* (lásd a 61. jegyzetet), 42–52.

161 Szigliget, Kéthely, Keszthely, Balatonhídvég

162 Bolondvár, Törökkoppány

163 Zalaszentgrót, Zalaegerszeg, Sümeg

A tó környékén sok vidra, hód és más egyéb állat is él, amit jó pénzért meg lehet kapni.

[74r] A Balatontól vagy Tihanból Szalawarra vagy az Egerszek melletti Almarra, Szentgrótra és Kanizsára eléggé rossz és egészen veszélyes úton lehet utazni. Kanizsa olyan piac és erőd, amely egy nagy mocsár közepén van és minden oldalról iszap veszi körül. Manapság nem is lehet észrevenni, hogy ez a végház a kulcs Steierország felé. [kihagyás] német és [kihagyás] könnyű és magyar lovak, [kihagyás] gyalogosok és [kihagyás] magyar darabontok adják a *municióját*, de elég nyomorúságosan fizetik őket, pedig ez a végház jobb gondoskodást érdemelne.¹⁶⁴

Somlio Sagh
Hegj

[74v] Ha Kanizsáról Waswar és Körmönd között az ember Sarwarra utazik,¹⁶⁵ láthatja kelet felé a két hegyet, a Somliot és a Sagi hegyet.¹⁶⁶ Ezek közül az elsőn egészen édes és kellemes bor terem, a Sagy Hegynek azonban valamivel fanyarabb az itala. Ennek a hegynek a tetején régi falak láthatók, mellette sok kazalnyi gabona, amely Batthyányi úrhoz tartozik,¹⁶⁷ és sok évvel ezelőtt gyűjtötték össze. A falat azonban egy király építette oda, és félbe is maradt, mert a hegy magassága és a víz hiánya miatt fel kellett az építéssel hagyni.¹⁶⁸

Nadasti úr
dicsérete

Sarwar Farkaserdő közelében van, minden oldalról vízzel körülvéve. A nagyságos Nádasdy úrhoz tartozik a kastély egy városkával együtt. Anno 8[kihagyás]-ban leégett és puskaapor által felrobbant, azonban ismét felépítették és erősebb lett, mint volt. Nadasti úr¹⁶⁹ ebben az időben egész Magyarországon minden úri személy között nemcsak a legjobb

164 Marchthaler summás megállapítását támasztja alá Kanizsa ellátási, élelmezési és zsoldfizetési problémáiról is szólva lásd KENYERES István, *A végvárak és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században*, = *Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, Fons, 9(2002), Nr. 1–3, 163–202.

165 Vasvár, Körmend, Sárvár

166 Somlyó, Ság hegy

167 Batthyány Ferenc (1569?–1625)

168 A legenda szerint a vár építését II. (Vak) Béla kezdte el

169 Nádasdy Ferenc, Vas vármegye főispánja (1555–1604). ZEILLER 1632 nem említi Nádasdyt, ZEILLER 1646, 378. viszont dicsérő szavakkal szól róla, nyilván Marchthaler 1594-re datált feljegyzései alapján: „[Sárvár] hat vmsb Jahr 1594. Herrn Nadasti gehört, welches vornehme Vngarische Geschlecht solches, sonders Zweiffels, noch haben wird”.

lovagi hírnévnek örvend, hanem az igaz Ágostai *Confessiot* [Hitvallást]¹⁷⁰ minden alattvalójánál megtartatja és tovább élteti. Mivel azonban egészen közel állomásozik az ősellenséghez, ez az oka, hogy állandóan [kihagyás] embert kell zsolddal ellátnia. De mivel sem a császártól, sem Ófelsége tartományaitól nem kap segítséget, az ő alattvalóinak még jobban meg kell húzni a gyeplőt, és ha a szükség azt kívánja, személyesen kell jelen lennie mindenhol, ahol [kihagyás] jól felfegyverzett emberrel és az alattvalóival mindig megjelenhet és az ellenséget szemközt kaphatja. Az ő apja volt Magyarország országbírója,¹⁷¹ mostanság azonban Magyarországnak sem országbírója, sem esztergomi érseke nincs.¹⁷²

Magyarország
országbírója

[75v] *Sarwartól* két mérföldre nyugatra fekszik Szombathely, a papokhoz tartozik, sok évvel ezelőtt nagy pogány vagy római városnak kellett lennie, ami azonban annyira elsüllyedt és eltűnt a növények között, hogy nem látható különös *Vestigia*,¹⁷³ csupán az a sok boltozat és fal, amit a földművesek találtak, valamint a szép *antiquitások* és *numismata*k.¹⁷⁴

Zombatthel
Stein am Anger

Szombathelyről lehet Csepregre, egy olyan vásározó helyre utazni, amely Kőszeg irányában már Ausztriához tartozik. Kőszeg várkastéllyal bíró meglehetősen városka, amelynek templomában az a török zászló vagy lobogó látható, amelyet 29. évben a török császártól vettek el, amikor az Bécs városát magának meghódítani és saját igája alá hajtani akarta.¹⁷⁵ Isten azonban elriasztotta a vérebet, és csúfos megfutamodásra kényszerítette.

Czepreg
Csepreg
Kőszegh Kőszeg
az ott található
török lobogó
jelentése

Kőszegtől a már Ausztriához tartozó Sopron felé [kihagyás] mérföld az út, és a Fertő tó mellett a farkasdi vidéken egy mérföldnyire fekszik Farkasd. Szt. Farkasnak hívják a falut, amely az iszapfürdője miatt híres. Közvetlenül a tó partján fekszik, de a víz nem magától meleg. Ez

Lacus Peiso
Fewrttō
Neusidler See
hasznossága
és nagysága

170 Confessio Augustana [Ágostai Hitvallás], az evangélikus egyház alapdokumentuma, amelyet az augsburgi Birodalmi Gyűlés 1530-ban fogadott el.

171 Nádasdy Tamás országbíró (1541–1554), nádor (1554–1562), lásd 30. jegyzet

172 1584–86 között nem volt országbíró, 1573–1596 között nem volt esztergomi érsek

173 nyoma, maradványa

174 régiségek és érmek

175 ZEILLER 1632 leírásában nem említi a zászlót, 1646-ban csak Istvánffyra hivatkozik, 1664-ben Istvánffy leírását megerősíti a névtelenül megidézett Marchthalerral: „mint egy másik hitelt érdemlő személy tudatja, ezt a zászlót nem régen még ott látták”. Lásd ZEILLER 1997, 90.

a tó [kihagyás] mérföld hosszú és [kihagyás] mérföld széles, körülötte falvak és piacok fekszenek, [76r], amint erről [kihagyás] folion említés történt, úgy mint Farkasd, Ruszt, Megyes, Fertőd, amelynek lakosai a halászatból szőlő- és földművelésből teremtik elő a megélhetésüket.

Nem csupán a földművelés és állattenyésztés tartja el őket, hanem hetenként a termést, leginkább pedig a halat Bécsbe szállítják és eladják. A halban gazdag, de nem kemény vizű tavon télen nagy mennyiségű nád terem, amit levágnak és a környékbeli helyiségekben nem csupán a házak befedésére, hanem szőnyegek készítésére, fűtésre és kenyér sütéshez is használnak. A tó télen keményen befagy, a kifolyása inkább a föld alatt, mint a föld felett található. Némely helyen egy vasláncos pallót kellett lehelyezni, amely a hajókötelhez hasonlatos, hánykolódik fel és le, alatta üregesen látszik a sok mély, feneketlen lyuk.

Sempronium Sopron Ausztriához tartozik, régi városka, körülveve a kézművesek nagy elővárosával. Sok évvel ezelőtt csak egy kastély volt, a lakosait egy ideje vallási dolgokban állandóan támadják, és néhányan közülük már mamelukok¹⁷⁶ lettek. Isten tartsa meg a többieket.

Kis Marthon [76v] Két mérföldre Soprontól fekszik a már Ausztriához tartozó Eisenstadt Kismarton városa, régi kastéllyal. A város 158? évben leégett, de a tűz után ismét felépítették. Ez is, mint nem egy a környező helyiségek közül, úgy mint Sopron, Kőszeg és Szombathely szántófölddel és szőlőskertekkel van körülveve. Az itt termeltek közül a soproni bornak van a legjobb neve, nagy mennyiségben szállítják Sziléziába és Csehországba is.¹⁷⁷

Nemet Wihell Soprontól vagy Kismartontól nyugatra, két mérföldre, Bécsből Neustatt pedig hat magyar vagy nyolc német mérföldre fekszik Bécsújhely, amely ugyancsak egy erős várfallal körülvett város, köröskörül mély vízesárokkal. A boldog emlékezetű II. Maximilian osztrák főherceg¹⁷⁸ leszármazottainak nagy része itt született. A várkapu felett öt

176 Rabszolgák, átvitt értelemben: alattvalók, azonos hitűek

177 Kismarton 1602-ben égett le. (Zeidler: Universal-Lexikon.) – A soproni jó bortermésről és borkereskedelemről naplójában többször beszámol Marx Faut és Melchior Klein is, lásd Kovács József László, *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616)*. Sopron–Eisenstadt, 1995. 120. (Sopron város történeti forrásai, C. sor. 1.kötet) 116 ff.

178 II. Miksa főherceg, a Német Lovagrend nagymestere (1558–1618), 1587–1589 választott lengyel király

betű olvasható: AEIOV, azaz *Aquila, Electa, Juste, Omnia Vincit*¹⁷⁹. A. E. I. O. V. Maximilian osztrák főherceg ezen a helyen telepedett le, miután elűzték Lengyelországból, egy kis udvartartást vezet és ismét sok kincset halmoz fel a lengyelországi veszteség kiegyenlítésére, mert a nagy jövedelmét nagyobb részt a német rendektől kapja.

A városon kívül van egy fallal körülkerített vadaskert, úgy két mérföld átmérőjű, [77r] szép fák vannak benne és átfolyik rajta egy folyó. 89. évben négy bölény mellett sok tűzokot tartottak ott, hogy a Főherceg Őfensége kedvére vadászhassék.

Vadaskert
Újhelynél

A nevezett bécsújhelyi kastélyban korábban Frigyes János sachsenhausen-i herceg¹⁸⁰ [kihagyás] tartózkodott, de amikor az említett Főherceg Őfensége 90. évben oda jött, az említett fogoly herceget egy másik helyre kellett küldeni. Végül mégis meghallgattatott a kérése és kegyelmet kapott, a kastély előtti fegyvertárba helyezték át, hogy ott tengesse tovább az életét. Rendelkezésére bocsátottak egy *Gwardiat* is, amelyet a fogoly hercegnek saját magának kellett zsolddal ellátni, etc.

Joh. Frideric
Sax. D. custodia

Ennek a városnak a polgárait Khlesl [Glesel] nagyon megkínozta, és akik nem akartak *Mamalukok* lenni, azokat elűldözte az országból¹⁸¹. Isten adja meg neki érte a megérdemelt bérét, ahogy ez remélhetőleg rövid időn belül meg is történik.

Pater glEsel

179 A.E.I.O.V. (a lat. ábécének öt magánhangzója) a. m. Austriae Est Imperare Orbi Universo v. Austriae Est Imperium Orbis Universi Ausztriáé az egész világ uralma; osztrák uralkodók régi jelszava. Így is olvassák: Austria Erit In Orbe Ultima: Ausztria a világ végéig fenn fog állani (az utóbbi magyarázatot gúnyosan így travesztálták: Austria Est In Orbe Ultima: leghátul áll a világon Ausztria); vagy Aquila Electa Justo Omnia Vincit stb. Németül is: Alles Erdreich Ist Österreich Unterthan v. Aller Ehren Ist Österreich Voll

180 II. Johann Friedrich, a Középső, szász herceg (1529–1595), 1567-től haláláig fogságban élt, először Wienerneustadtban, majd Speyerban.

181 Ernő főherceg (1553–1595) parancsára Melchior Khlesl (Glesel) bíboros (1552–1630) 1591-ben kiűldözte a lutheránusokat Bécsújhelyről és más ausztriai városokból, lásd Kovács József László, *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616)*. Sopron–Eisenstadt, 1995. 120. (Sopron város történeti forrásai, C. sor. 1.kötet). Melchior Khlesről lásd Ötvös Péter, *Együttműködő ellenfelek. A bécsi püspök és a bécsi béke. = Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Budapest, 2005, Balassi K., 117–126.

[80r] KÖVETKEZIK AZ UTAZÁS FELSZŐ-MAGYARORSZÁGRA ÉS AZ ERDÉLYI CONFINIUMIG¹⁸² VAGY HATÁRIG.

Felső-Magyarország területének hívják ebben az időben azt az országrészt, amely a Duna mentén fekszik, bár ez csak a Szepességben kezdődik, és másként *Pannonia superiori*nak¹⁸³ nevezetik. Én azonban helyesebbnek tartom az utazást Pozsonynál folytatni és először leírom az utakat Béctől Nagyváradig, közöttük a magyar bányavárosokat, beleértve, hogy milyen messzire fekszik egyik hely a másiktól, hol biztonságos vagy bizonytalan, hegyes vagy sík a vidék, utána minden helység különös ismertetőjeleit, amit a legajánlatosabb megnézni, azután, hogy milyen növényeket termesztenek azon a vidéken és hogyan lehet a betevőt előteremteni.

Az ausztriai Bécsből Schwechatig az út közönségesen két mérföldnyi, Prallkirch négy, Köpcsény egy és Pozsony egy mérföld, de lehet a széles Dunán is utazni, rögtön Regelsbrunnentől Hainburgig, azután Dévénynél át is lehet kelni. Télen vagy a nagy árvizek idején megszokott dolog a bécsi Duna-hídon átkelve utazni a pozsonyi vásártérre.



Pozsony

Pozsonyból Szencre három, Nagyszombatba három, Galgócra kettő, Tapolcsányra három mérföld, vagy Pozsonyból Bazin, Farkashida, Sempte [80v] és Tapolcsány, továbbá Zsámbokrét egy mérföld,

182 végvidék

183 Felső-Magyarország

Böszörmény kettő, Privígye két mérföld, aztán Nedecnél a Privígyei hegyen át Rautten felé, amely ismét a hegy lábánál fekszik, Tótkuttól 2 mérföld, Dicsőszentmárton, Szucsán és Királyfalva 2 mérföld. Lehet Mürtenen és Altwasseren át utazni, Rózsahegy felé 3 mérföld, onnan a Vág hídján Szentmiklóstra 2, Szentpéterre 1, Hibbére 1, Lausbergbe 2 és Lőcsére 2 mérföld. Lőcséről Szepesváraljára kettő, Szepesvár mellett a magas hegyen és a Barcaság-i erdőn át Schwöka felé 2 és Eperjes, majd onnan Somos felé 2 és Kassa felé 2 mérföld. Lehet Lőcséről a kassai hámornak nevezett hegyen át is Kassára utazni, ezt az utat nyáron egy nap alatt végig lehet lovagolni.

Kassáról Szántó következik 5 és végül Tokaj 3 mérföldre, azután átkel az ember a Tiszán és Dorog négy, Böszörmény két mérföldre van, és ezután két mérföldre már ott van Debrecen és utána egy pusztasíkság következik. Ha Tokajból az ember Kálóra utazik, az [kihagyás] mérföld és akkor következik Debrecen [kihagyás] mérföldnyi utazás után.

Debrecenből Hencida, ahol egy híd vezet át a lápon négy, Bihar kettő mérföld, végül következik Várad, Erdély kulcsa szintén két mérföldre. Van egy közelebbi és biztosabb út is az erdélyi határra és befelé az országba, Eperjesről Misló, [kihagyás] Szatmár, [kihagyás] Zsibó, [kihagyás] Buda(?) [kihagyás] és végül Kolozsvár útvonalon, de lehet kocsin is utazni Debrecenbe és Váradra, ennek az oka, hogy teljesen sík a vidék és jó az út, tehát Bécsből az út Nagyváradig jól megmérve [kihagyás] mérföld.

*superstitio*²⁰³

Itt most egy ideig nyugton kell hagynom az utcákat és utakat, hogy beszéljek a városokról, kastélyokról, piacokról és falvakról. Legelőször a Pozsonyig vezető úton még az Ausztriához tartozókat kell *describálni*, majd átkelve a Dunán, az ott található helységeket írásban feljegyezni.

[81v] Schwechat - falu, nagy vámhellyel, amely egy fél harmincadossal vethető össze. Átfolyik rajta a Schwechatnak nevezett víz.

Ispek hell.
Schwechat

Fischamend - vásárhely, a rajta átfolyó Fischa nevű vízről nevezik így, az országút miatt jól ismert. Ezen a vidéken folyik a Fischa a Dunába.

Fischamend
Fischa folyó

Hainburg - városka, a közelében lévő magas sziklás hegyen egy vár van, mellette még egy hegy látható, amelyiken nagy halom fahasábot tartanak. Ellenséges időkben a farakást meggyújtják, nagy tüzet támasztanak és ezzel a vidéken lakóknak jelet adnak.

Hainburg

Ignis
*speculatorius*¹⁸⁴

Mathias kirall
halma Mátyás
király halma

A lakosság többnyire szőlőtermesztésből, földművelésből teremti elő a megélhetését. A mondott hegytől mintegy lövésnyire van egy csak úgy összehordott hegy vagy inkább domb, amelyet, amikor Hainburgot támadták és lőtték, de bevenni nem tudták, Mátyás király hadi népe hordott össze, mégpedig úgy, hogy mindenkinek a sisakjában földet kellett odahordani. Ezt a dombot Mátyás király halmának nevezik.

Petronell

Ruinae vrbis
Petronellum¹⁸⁷

Ugyancsak a közelben van egy Petronell nevezetű falu, ahol valamikor évekkel ezelőtt valamilyen nagy pogány városnak kellett állnia, amint ezt az előkerült *Vestigia* vagy *ruina*¹⁸⁵ mutatják. Egy templom maradt még abból az időből és egy kőből [82r] épült városkapu. Sok római pénzt és *numismatat*,¹⁸⁶ miként kifaragott köveket és képeket is találtak ezen a vidéken a földművesek. Mindenfélét találhatnak, de a város igazi nevét nem lehet tudni.

Balnea¹⁸⁸

Hainburgnál van fürdésre szolgáló víz, de hideg és fel kell melegíteni.

Deuin Dévény
March folyó

[Dévény] Hainburgon túl, tehát a Duna mentén fekszik egy magas csúcsos sziklán, ahol a közelben a Morava víz a Dunába torkollik. Dévénynek van kastélya, alatta pedig vásártér, ahonnan vízi úton Pozsony felé lehet utazni. A lakosság a megélhetését szőlőművelésből szerzi, a kastélynak egyik tornyában állítólag valaha befalaztak egy királylányt.

Regelsbrunnen - horvát falu, ahol pompás, friss forrás fakad, állandóan jó halak vannak benne. A lakosok megélhetése a földművelésből ered. Olyan falu, amelynek a közepén kastély található, árokkal és friss, jó vízzel van körülvéve, de szép tava is van. Mindenütt horvátok laknak és a földművelésből tartják fenn magukat.

Kirall Vttia

[Kihagyás] és Hainburg között vezet az út egy hegyen át, amely eléggé keskeny és *Kirall vttinak*¹⁸⁹ nevezik. Esős időben ezen az úton veszélyes járni, és annak, aki valami elvámolni valót szállít, [82v] tilos ezen az úton utazni.

185 maradványok vagy romok

186 érmét

187 Petronell város romjai. A 11. század második felében alakult ki Carnutum római erőd mentén Petronell település, a 12. században vásárjoggal rendelkezett.

188 fürdő

189 Király út

Köpcsény a Listiakhoz tartozó kastély,¹⁹⁰ 1589. évben privilégiumot kapott és vásárhellyé tették, telepítettek oda egy harmincadost is. Ez a hely és Dévény a Magyar Koronához tartozik, a többi fent említett helység azonban még Ausztriához.

Kepsen
Ketsche

Köpcsény alatt egy kis mérföldnyire először át lehet kelni a Duna egyik ágán, aztán pedig a nagy Dunán. Egy órára van szükség ahhoz, hogy átvigyék az embert. Télen viszont minden gyorsabban megy a jégen keresztül. Bécsből gyorsabban lehet vízen utazni, mint szárazföldön Pozsony felé jutni. Az országgyűlés vagy koronázás idején ennél a révénél közönségesen hajóhidat vernek. A vízbe való alkatrészeket egy nagy hajóknak való dokkban (?) őrzik és csak a horgony látható.

Duna

Ha a vízen lefelé utazunk Pozsony irányába, a hegyen látható egy régi vár, amelyet *Leanwarnak*¹⁹¹ neveznek. Itt állítólag egy király lánya tartott udvart, de most már teljesen kopár és benőtték a bokrok, úgy, hogy nem lehet bejutni.

Leanwar

[83r] Pozsony ebben az időben, mivel Buda, Fehérvár és Magyarország jobbik része oda veszett, a *Korona* fővárosa. A várost a német *natio* kormányozza, mert bár a magyarok a városban és a városon kívül is laknak, egyet sem vesznek be közülük a tanácsba. A város és az elővárosok 90. évben négy gyújtogatás által három héten belül összeomlottak, egészen és teljesen leégtek, de aztán ismét szépen újjáépítették őket. A téren áll egy szép kerek kút, ugyanítt van a tornyos városháza,¹⁹² amelyeknek az egyik rácsos ablakán egy emberfejet ábrázoló festmény látható, amelynek két arca van, mint a pogány *Noe* vagy *Janus* ábrázolásán.¹⁹³

Posonium Poson
Pressburg

190 Listi bárói, majd grófi család, Listi János báró Kittsee (Köpcsény) első ura

191 Leányvár. Karl NEHRING szerint ma már nem létező hely Komáromtól keletre a Duna mellett. = Adam von Herbersteins *Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel*. München, 1983, 194. A Selmechánya melletti Leányvár viszont ismert, mint a 16. századi „polgárnábob”, Erasmus Rössel árvája, Rössel Borbála lányának a vára. Lásd FEJES Béla, *Selmechánya története*. www.st-selmec.hu/kiadvanyok_elemei/vegyes/selmec_tortenete.html

192 ORTVAY Tivadar, *Pozsony város utcái és terei* (Pozsony, 1905. Facsimile: Budapest, Püski–Regia, 1991, 91.) részletesen leírja a kutat és a városházát, de nem említi a Janus/Noe képet. A kút Luttringer András német kőfaragó műve (1572).

193 Janus-ábrázolás lásd MIKÓ Árpád, *Ianua Mortis. Nicasius Ellebodus (1535–1577) síremléke, Adalék a Radéczi-kör műpártolásához*, = *Collectanea Tiburtiana, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 419–429.

Ennek a jelentését egy öreg ember úgy magyarázta, hogy ez azt jelenti, Magyarország fő- és koronázó városa mindenfelé széttekint, és akiengedelmeskedik és erős, az országot megtartja, és megkoronáztatik. Szerintem lelke rajta, hogy ez a magyarázat ér-e valamit.

Ebben a városban tart Őfelsége helytartót (*locum tenentem*)¹⁹⁴, azaz egy *quasi regis Hungariae loco praesentem*¹⁹⁵, ugyanígy püspököket is, akit *personalis praesentianak*¹⁹⁶ neveznek, a magyar tanács vagy magyar kamara mellett, akinek minden hatalma megvan, ami a magyar bíróság, a jövedelem felügyelet és kereskedés területén *tiscerniálható*¹⁹⁷ [elkülöníthető, önállóan gyakorolható]. Azonban a mostani időkben csak a titulusa magas, de emellett kevés *prouentusa*¹⁹⁸ vagyis jövedelme lehet, mert meglehetősen régen, jóval mielőtt a *regalia*¹⁹⁹ tulajdonába került, olyannyira jelentéktelenné és kizsákmányolttá vált, hogy Isten legyen irgalmas az oda utazókhoz.



Vác

-
- | | |
|-----|--|
| 194 | Helytartó, nádor |
| 195 | annyi mint a Magyar Király helytartója |
| 196 | személynök |
| 197 | önállóan gyakorolható, elkülöníthető |
| 198 | bevétel, jövedelem |
| 199 | királyság |

[83v] Ugyancsak ott van egy főharmincados is, amely évente nagy jövedelemmel bír. Ez a főharmincados saját előőrsöket tart a vízen, hogy senki se kerülje el a harmincad fizetését.

Nehogy elfelejtsek beszámolni arról, hogy az erdélyi és másféle magyar kereskedők, akik a török fennhatóság alatt laknak, úgy mint Budán, Pesten, Tolnán, Rácvárosban, Túron, Kecskeméten, Szegeden, Debrecenben, Váradon és más hasonló helyen, a megvásárolt áruikat mind közönségesen Bécsben vízre teszik, aztán osztrák hajósok által Pozsonyig szállíttatják, a pozsonyiakkal Komáromig vitetik, aztán Komáromon át jutnak végül a török területre, Buda és Vác irányába, onnan aztán már szárazföldi úton vitetik saját lakóhelyükre. Jóllehet a törököknek is elég sokat kell fizetniük és egy-egy megrakott hajó után 60-100 tallér harmincadot kell leróni, és az üres hajót is vissza kell küldeni, a teherszállítás költsége miatt mégis ismét erre jönnek vissza. Sokkal szívesebben járnak a vízen, mint a szárazföldön.

[84r] A fent nevezett Pozsony város lakosai a megélhetésüket többnyire szőlőtermesztésből teremtik elő, jóllehet sok kereskedő van közöttük, különösen állattartók, akik a városban és azon kívül laknak, mégis majdnem valamennyinek van szőlőskertje, mivel közvetlenül a város mellett van egy magas hegy, azon az a vár, ahol Őfelségéék az országgyűlés idején laknak. A várhegy közelében, nyugat felé egészen Dévényig és észak felé a morva határig vagy hegyig minden tele van szőlőskerttel, amely igen erős és jó bort terem. A mondott hegy alatt körben egész Fehérhegyig szabad falvak vannak és vásárterek, úgy mint Szentgyörgy, ahol a legjobb bor terem, azután Bazin, úgyszintén vásároló hely, Vöröskő vára, Ruszt, Modor, Diós- Ez utóbbiak falvak és mind a szőlőtermelésből élnek, mert ezt a bort nemcsak Liptóba, hanem még Lengyelországba, Csehországba és Sziléziába is nagy mennyiségben szállítják.

Szenic - hegyen lévő falu, a Pozsonyból Szenc felé vezető út felénél. Szép termőföldje van.

*St. Georg,
Besing, Werrös
Kö, Bibersburg,
Rußt, Modor,
Nußdorf*

Szenc - Semptéhez tartozó nyílt vásároló hely, a lakosai részben magyarok, részben azonban németek, akik szőlő- és földművelésből élnek. Eközött a vásártér és Bazin között 88. évben egy különös zarándoklat kezdődött, miután egy Andre Krauß nevezetű sziléziai

*Szencz
Wartherg
zarándoklat
Andr. Krauß
sziléziai csaló
Szent Gutt a
szent kút*

férfi²⁰⁰ [84v] valamely erdős helyen egy kutat ásott azzal az indokkal, hogy Isten erre neki parancsot adott, és azt a kutat szent kútnak nevezte.²⁰¹ Ettől kezdve vakok, bénák, nyomorékok és betegek nagy vándorlással indultak arra, miután néhányan tanúsították, hogy segített rajtuk, igazi zarándoklat alakult ki, nemcsak a szegények, hanem a magas rangú személyek között is. A vizet messzi és távoli vidékekre szállították és bebeszélték az embereknek, hogy a kút medencéje fölött egy kereszt látható. De senki sem tapasztalta, hogy a vízbe vetett hit segített volna, tehát nemcsak az istentelenség kezdett erősen meginogni, hanem elkezdtek az oda és vissza utazó személyeket is az erdőben megtámadni. Ezért aztán néhányan az áldott fürdő helyett inkább otthon maradtak az övéiknél és egy vödör jeges vizet vitettek oda fürdés céljából. Ezután aztán *Eliashazi*²⁰² mint ennek a helynek a birtokosa a csaló kalandort elfogatta, azt okozva ezzel, hogy a zarándoklat, miként kezdődött, ismét alább hagyott és kiderült, hogy az emberekkel meglehetősen a bolondját járatták.

Charloköfß [85r] Szenttől dél felé fekszik az a sziget, amelyet Csallónak neveznek, Schütt a Duna két ága veszi körül, és a Komárom alatti hosszú hegynél végződik. Itt nagyon termékeny a talaj, és nagy feleslegben terem gabona, tyúkfésleség, kappan, liba és más egyéb, amit hetenként Bécsbe visznek és ott eladnak. Ennek a szigetnek a legjelesebb helye körülbelül [kihagyás] mérföld széles és hosszú. Somorja szintén vásározó hely, ott is nemes emberek gyakorolják a földesúri jogot.

Somorja
Somorja

Tirnauia Nagyszombat kellemes város, amelynek lakói német, cseh és Tirnaw magyar *natio*juak, de a szokásaikban annyi a különbözőség, hogy nem tartom érdemesnek, hogy sokat írjak róla. Ugyanott van egy magyar kolostortemplom, püspökséggel, püspökkel együtt, úgyszintén van egy harmincados vám is, és a városon kívül szép kertek, ahol gabonát,

200 Andreas Krauß barchent és szatócskereskedő lásd GECSÉNYI Lajos, *Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig* = *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Budapest, 2002 (Gazdaság és társadalomtörténeti kötetek, 2), 189.

201 A zarándoklatról és a csodatevő kútról szakirodalmi említést nem találtunk vö. Tüskés Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Budapest, 1993.

202 Illésházi István (1541–1609)

203 babona



Nagyszombat

szénát és fát tartanak. Többnyire szántóvetők élnek itt, de néhányan élénk kereskedelmet folytatnak Bécsben és Morvaországban.²⁰⁴

Nagyszombatról, amikor a víz kicsi vagy éppen be van fagyva, egy göröngyös síkságon lehet Galgóczra jutni. Ott van egy híd a Vágon és a városka mellett egy magas hegyen egy erős kastély. A városban van egy harmincados és a híd mellett a vámhely. A lakosok cseh, német és [85v] magyar nyelven beszélnek, de elég megbízhatatlan népség. A kastély a városkával együtt a semptei grófsághoz tartozik, a környéken szép szőlő terem, de nem lehet összehasonlítani a pozsonyi hegységgel. A városkán kívül évenként állat- és marhavásárt tartanak, ahol sok fiatal vadlovat is eladnak.

Galgocz
Freystäte

Forum
Boarium
&Equarium²⁰⁵

Két mérföldre északra Galgóctól van Pöstyén, ahol szintén híd vezet át a Vágon. Pöstyén különlegesen pompás meleg fürdő, amelynek vizét azonban nem fogják be és gyűjtik össze, hanem csak ásnak egy árkot és az ilyen árokban, amelyet esetenként gyékénnyel és deszkával kibélelnek, fürdenek. Ezt a fürdőhelyet azonban gyakran meg kell

204 Nagyszombat XVI. századvégi felépítéséről, társadalmi, gazdasági helyzetéről legutóbb lásd GRANASZTÓI György, *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest, 2004. (Város- és társadalomtörténet.)

205 marha- és lóvásár

Pestön
Thermae²⁰⁷

változtatni és a Vág folyó folyása szerint máshová helyezni, mert a folyó időnként kikerüli, máskor azonban bele ütközik és akkor ki kell térni előle. Mert minél közelebb van a folyó ahhoz a helyhez, ahol ásnak, annál forróbb víz tör fel. Valaki például úgy ásatta ki az árkot, hogy a testével a meleg vízben, a kezével és a lábával pedig a hideg vízben fekhessen. [86r] Az árkot hat krajcárért ássák ki, kívánság szerint két vagy négy személyre, de vannak egészen nagy árkok is, vagy medencék, amelyeket a nagy árvíz vagy özönvíz hozott létre, és utána, amikor a folyó visszahúzódik, belefolyik a meleg víz. Ebben húsz, ötven vagy még több személy is tud fürdeni és akár úszni is. Amikor az árkot kiássák, nem lehet azon nyomban beleülni vagy fürdeni, hanem hagyni kell a vizet először lehűlni és leülepedni. Ha valaki belefekszik és az ujjával vagy körmével a homokba kapar, rögtön elég forró víz tör elő. A víz sokaknak segít, bőrbajokra, belső vagy külső, friss vagy idült bajokra jó, a sebeket szétrombolja és alapjaiban újra gyógyítja, elűzi a homokot és a végtagok más fájdalmait. Ez az oka, hogy nyaranta, de különösen tavasszal, sok magas és alacsony rangú személy is idejön, és rajtuk a víz ereje már néhány nap után megmutatkozik, a beteg életben marad vagy meghal.²⁰⁶ Van ott egy vendégfogadó is, de én inkább hideg menedékháznak nevezném. Van egy kis templom is, mellette temetőkert, ahol nem lehet térdnél mélyebbre ásni, mert rögtön feltör a meleg víz, különösen [86v] ha a folyó vagy a Vág magasán áll. A fürdő helyéről nem lehet semmit bizonyosat hallani, mert, mint már említettük, ez a folyó nem hagyja befogni magát, hanem szabad folyása van és ezen nem lehet változtatni., Mindenféle ételmet visznek oda eladásra. 88. évben én, az író is fürödtem ott négy héten át, Isten dicsőségére hasznomra is vált. Ez a fürdő és a körülötte fekvő vidék a semptei urasághoz tartozik.

Hideg
menedékház
a meleg
fürdőnél

Tapoltschan
Sambokret
Besserinz
Oroßlan

Briugia Brögie
Bribiz

Tapolcsány erős kétágú ásott árokkal van körülvéve, ebből ered a Dapoltschen *quasi* doppelte Schanz (kettős sánc) nevezet. Ugyanitt vannak Zsámbokrét és Berzence vend falvak. Tapolcsányról Oroszlánykőn át lehet Privígye felé utazni, különösen nyáron vagy télvíz idején, mert az utak nem süppedősek és nem kövesek. Privígye kisváros, amelytől nyugatra a meleg fürdőjű Bajmóc, kelet felé pedig Stubnyafürdő fekszik a hegyen, valamennyi a *Tursoi* urakhoz²⁰⁸ tartozik. A városkát, mint a többi környező helységet sclavon vagy vend nép

206 A tapasztalaton alapuló leírást Zeiller is átvette, lásd ZEILLER 1664, 178.

207 Pöstyén fürdők. Marchthaler személyes adalékokkal bővíti: WERNHER 1558, B2

208 Thurzó György (1567–1616)

lakja, elvetemült, megbízhatatlan nép, jóllehet többnyire az Ágostai *Confessiot* tartják.

[87r] Bajmóc és Stubnyafürdő viszont két meleg és hasznos iszapfürdő, sokféle betegség gyógyítására alkalmasak. Stubnyafürdőnek melegebb a vize, mint Bajmócnak.

Privigyéről Nedecre vezet az út, egy kis falucskába, amelyet a Privigyei hegyeknek nevezett magas hegyek és erdők vesznek körül. Ezen a helyen különösen nyáridőben sok embert megtámadnak és a rablók kíméletlenül kirabolnak.²⁰⁹ Meg lehet ugyan kerülni ezt a magasságot, de a hegyen át vezet a legnagyobb út, ezért ez akkor alkalmas az átkelésre, ha az ember nem egyedül, hanem útitársakkal utazik. Közvetlenül a hegy mellett ismét egy kis falu van, *Rautten*, ezután egy nyugat felé fekvő magas hegy mellett folytatódik az utazás, amelynek csúcsán a *Turóc* nevű régi kastély áll - a fél ország és vidék innen kapta a nevét és az egész tájat Turóc országnak nevezik-, egészen *Tottprunn*, *St. Petter*, *Sutsan*, *Kralwa*,²¹⁰ az Árva nevű vízen át a Rózsahegy nevű helyig, vagy ha magas a víz, Szucsányból a legmagasabb és egészen kopár hegyen át, amelyet ó-Fátrának neveznek. Ez az út azonban nemcsak rossz és fáradságos, hanem a rablók miatt, akik sok tisztességes utazót kifosztottak, igazán veszélyes is. Mivel rossz és veszélyes az út, gyakran utaznak Rózsahegyről a Vág vizén tutajon, *Trenczin*, *Temetwen*²¹¹ felé egészen Galgócig vagy *Wiwarosig*,²¹² Nagyszombattól két mérföldnyire.

[87v] Rózsahegy - mezőváros, amely Rosenberg úrhoz tartozik, van ott egy híd, amely a Vágon át vezet és egyben vámhely is, innen jut az ember *St. Nicolaus*,²¹⁴ nevű faluba, amely a Vág folyó mellett fekszik. Hibbe és Lauspurg szintén vend lakosságú falvak. A nevezett falvak és az egész lipthói vidék, ahogy a Galgóctól a Szepességig tartó tájat nevezik, megélhetését a földművelésből, fakitermelésből, sörfőzésből és más hasonló paraszti munkából teremti elő. Szép fából épített házaik vannak, saját megélhetésük előteremtésében szorgosak, de egyébként

Boiniz
Stuben
Thermae

Nedescher
Privigyei hegy

Rautten

Turoczwar
megye²¹³
falvak

Arua Mueter
fluvius
Fadra Alt Vatter
Waga flu. Waag

St. Miklos
Hiben, Geiba
Luchina,
Lauspurg
Lyptouia,
Lyptaw

209 A megállapítást átveszi Martin Zeiller is, lásd ZEILLER 1664, 143., lásd még ERASMUS FRANCISCI, *Neue kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Nürnberg, [um 1664], 167.

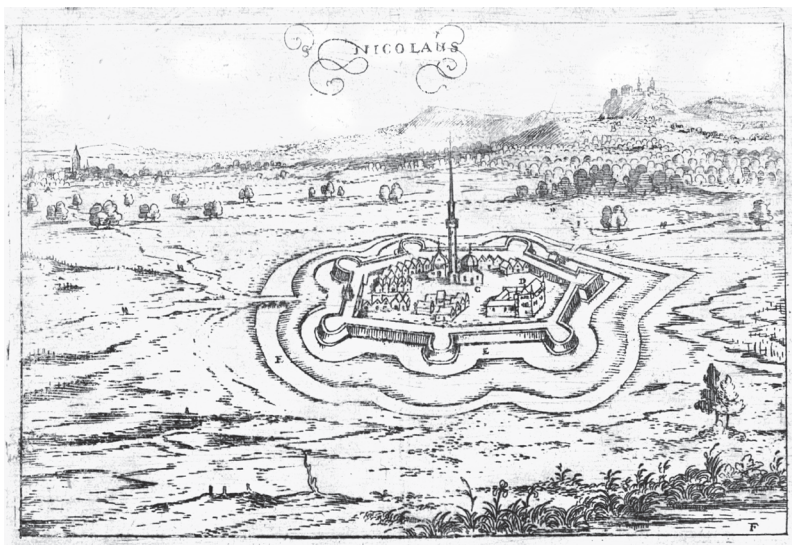
210 Tótkút, Szentpéter, Szucsány, Királyfalva

211 Trencsén, Temetvény

212 Újvár

213 Turóc vármegye

214 Szentmiklós



Törökszentmiklós

kétszínű, megbízhatatlan és rabláshoz szokott emberek, amihez mostanában az uraságuk is útmutatást ad és ezt a tevékenységüket a kelleténél jobban pártfogolja.

Mielőtt az itt következő helyeket egészen Nagyváradig *describálnám*²¹⁵ és megmagyaráznám, foglalkoznom kell a magyar bányavárosokkal, amelyek a liptóiakkal szomszédságban vannak. Ezt az utazást Farkashidánál kezdtem el, és miután átjutottam, Hibbénél ismét a Kassai útra vissza fogok térni, amint ez a következő lapokon látható.

Ezen a folián
Farkas hida

[88r] Farkashida ... falu, ahol híd vezet a Vág egyik ágán át, van ott vámhely is.

Schinta Sempte is falu, ahol a vízesárokkal körülvett Sempte kastély található. Nagy bevételt jelent a Vágon egy híd, amelynél úgyszintén vámhely van. Serett A vidék egyik magaslatán található Serett²¹⁶ falu, ahol évente [kihagyás] nagy állat- és marhavásárt [kihagyás] tartanak. Sempte kastélyában 100 darabontot tartanak és Viwar ura szintén 100 könnyű vagy magyar lovast tart.

Scheli Innen egy szép puszta síkságon keresztül lehet Scheliere²¹⁷ utazni, amely a Vág partján fekszik, és ott évente [kihagyás] marhavásárt, úgy mint [kihagyás] tartanak.

215 leírnám

216 Szeret

217 Vágsellye

Mindenütt a pusztá Sempte urának a majorságához tartozik, ahol ménest és másféle állatokat tartanak. Minden Erdélyből és Törökországból származó állatot ezen a pusztán legeltetnek, amelyet *Viwari mezőnek*²¹⁸ vagy pedig a Nyitra folyó felé *Matgius feöldének*²¹⁹ neveznek. Az állatokat az idevaló pozsonyi, nagyszombati, szenci, *wißkelletti*²²⁰ és máshová való marhahajcsárokkal megalkudva azután Ausztriában és Morvaországban viszik és eladják.

Matius feölde

[88v] Mert jóllehet ez előtt a különleges vásártér előtt már tartottak pihenőt és a zselici, galgóci, komjáti és nyárhidai vásárra időnként 15 ezer vagy akár 20 ezer vagy még több állatot is felhajtottak, azonban az új kalendárium miatt olyan zavarodottság támadt közöttük, hogy kevésbé követik figyelemmel a vásárok idejét, hanem majdnem minden állaton már ezen a pusztán túladsnak.

marhavásár

Tehát a többiek, az *alföldiek* az állataikat a Duna másik oldalán hajtják fel a Győr melletti *Werthes* nevű pusztára, ahogy erről ezen a folion említés történt, onnan ezeket részben a welschek²²¹ által Itáliába hajtják, részben a mosoni és óvári marhakereskedők megveszik és Bécs felé terelik.

Nyárhida - kis falucska, ahol évente [kihagyás] marhavásárt úgy mint [kihagyás] és Egyed napon tartanak.²²² Ez már hódoltsági vidék, nincs messze Érsekújvártól.

Niarhida

Viwar vagy Érsekújvár földbástyákkal van körülvéve és vizesárokkal megerősítve, megkapja a magyarországi hercegérseki jövedelmet, ebből 500 német, 200 magyar gyalogost és 800 könnyű lovas tartanak, mostan a szerencsétlen *Palfi* főkapitány által rosszul vezetettet²²³.

*Viwar
Neuheussel*

218 Újvári mező

219 Mátyusföldre. „A Vág s Nyitra közt vagyon, és régi névvel Mátyusföldének hívattatik”, = ISTVÁNFY Miklós, *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyay Pál XVII. századi fordításában*, sajtó alá. rend. BENITS Péter, Budapest, 2001, 290.

220 vízkeleti

221 itáliaiak. Vértes pusztáról lásd Sigmund von BIRKEN, *Donau-Strand...* 1665, 58.; A marhakereskedelem útvonalairól lásd SAHIN-TÓTH Péter, *A velencei magyar marhaexport válsága a XVI–XVII. század fordulóján egy francia forrás tükrében*, = *Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, Fons 9(2002), Nr. 1–3, 75–106.

222 Szeptember 1.

223 Pálffy Miklós, br. erdődi (1552–1600), 1589–1600 érsekújvári főkapitány, 1595–1600 egyúttal esztergomi főkapitány

[89r] *Munitio*val és védelemmel ez a hely meglehetősen jól el van látva, a hadi népe között sok rác van, különleges vagyis majdnem görög hitet tartanak, amit a saját templomuk is bizonyít. Nem mindenben érdemesek a bizalomra, mert bár nagyon jó harcosok, de igencsak megbízhatatlanok és közönségesen a győztesekkel tartók, miként a törökök között is sok van közülük, akik a zsoldért nekik szolgálnak.²²⁴

A következő török véghely

Komjati Komjáti falu, benne egy erőd, amelyet néhány darabont őriz, és itt is évenként tartanak állatvásárt, de a törökök ezt a vidéket már nem egyszer megtámadták és jórészt feldúlták.

Nyitra Neytra Nyitra egy püspökhöz tartozik, van ott a hegyen egy kastély is hegyen, benne [kihagyás] könnyű lovast és darabontot tartanak. Alatta folyik a Nyitra és elvágja egymástól a hódoltsági és hódoltságon kívüli falvakat és helységeket.²²⁵



Nyitra

Szentbenedek - papok által birtokolt székeskáptalan, amelyet mindenek felett különösen nagy tiszteletben tartanak. A magyar jogok miatt ezt teljességgel állandónak kell tartani és az ilyen káptalan jelenlétében kell ítélni és *quasi per viros regios* tanuskodni, amittől a *moribusque regni Hungariae*-nek fel kell támadni.

224 Martin Zeiller munkájának 1664-es kiadásában szó szerint ugyanígy, ZEILLER 1664, 109.

225 Martin Zeiller 1664-ben ennél a mondatnál – név nélkül – hivatkozik Marchthallerre. ZEILLER 1664, 114.

[89v] Mivel a magyar bányavárosokat nem akarom rendben végigutazni, ebben a leírásban először a hét bányavárost a hozzájuk tartozó helységekkel és mezőkkel akarom leírni, utána pedig a végén a kastélyokat és végvárakat, és azt, hogy a mostani időben mekkora katonaságot tartanak bennük.

VII. MAGYAR BÁNYAVÁROS.

Selmezbánya - bányaváros, amelynek nincs igazi városfala, azonban magas hegyekkel és dombokkal van körülvéve, amelynek a tetején dél felé és kelet felé két erős vár áll. Ugyanúgy több helyen kis őrházak állnak, amelyekben trombitásokat és darabontokat tartanak őrségül. Ez azért van, mert különösen télvíz idején, amikor az itt lakó népek a táplálékuk után járnak, a törökök és a *martalosok*²²⁶ közelebb jönnek, hogy elhurcolják őket. Azért, hogy ezt megakadályozzák, 200. német és magyar gyalogost császári és városi zsoldból fizetve, itt tartanak. Akörnyékleghívebb bányája Hodrics, az erdei emberek (ezek bányában dolgozó parasztok) minden hétfőn összejönnek a „Borztárnában”,²²⁷ hogy a kitermelt fémét beváltsák és az elmúlt hét eredményét mérlegre tegyék.

Az 1.
bányaváros
Selmicz bania

Hodrics bánya
borztárna az
összejövetel
helye

[90r] Az imént borztárnának nevezett helytől az egész út a városig majdnem teljességgel végig van ásva, és inkább cölöpökön és oszlopokon áll, mint a földön. És éppen azért, mert [kihagyás] mér földre olyan mélyen ki van ásva, és azért, hogy a víz befolyásán úrrá legyenek, hallatlan nagy költséggel egy viziművet kellett létrehozni, amelyet állandóan [kihagyás] személy hajtott, és ezáltal a víz beáramlását meg tudták gátolni. Mivel azonban minden egyes napszamos [kihagyás] órán át húzza az ígát és a kemény munka miatt nem mindegyikük tud kitartani, sokan testi sérüléseket szenvednek, töréseket és más hasonló betegségeket. Mivel az ilyen vizimű csak rövid ideig állhatott fenn, amikor már nem volt több munka a bányában, akkor a tárna, akármilyen gazdag is volt, ott maradt kihasználatlanul. Mint például Rozsnyóban.

Antlia vízmű

Egyébként Selmezbánya az ezüstben leggazdagabb bányaváros, ahonnan hetenként [kihagyás] Mp. ezüstöt és [kihagyás] Mp. (?) aranyat küldenek Körmöcbányára a pénzverdébe. Itt pompás, nagy olvasztók és

226 martalócok

227 A földbe alagutat ásó borzról kapta a nevét. A tárnák elnevezéséről lásd Edward BROWN, *Reisen*, Nürnberg, 1685, 177.

kohók vannak, amelyekhez hasonlót a többi bányavárosban nem lehet találni.²²⁸

Itt székel Őfelsége kamarája egy kamaragróffal, egy vámszedővel és más tisztekkel,²²⁹ mert minden ezüst és aranyöntés után [kihagyás] ezüstöt és aranyat kell a kamarának küldeni [90v] és Őfelségének a kilenced és tized részét elküldeni, amely évente legkevesebb [kihagyás]-t tesz ki.

Religo A város aranyművesei, amennyire a saját kézművességükhöz szükséges és amennyit fel tudnak dolgozni, a kamarai letétből 7 ½ tallér értékű súlyban megvehetik, de az országból kivinni fej- és jószágvesztés terhe mellett tilos. A város lakosai németek, köztük sok finom, tanult ember, erősen tartják a ágostai *Confessiot*. Tudós papokat tartanak és még a régi egyházi *ceremoniákat*²³⁰ alkalmazzák, miseruhákkal, gyertyákkal és más hasonlóval, úgy, ahogy ez szokásos a többi bányavárosban is.

A zord és hideg vidék miatt ez a lakosság nem műveli a földet és a szántást, sem a városnál, sem a városon kívül. Viszont a hódoltsági területeken van valamennyi szőlőskert, széna, szalma, zab és más hasonló. Az élelem meglehetősen drága, mert majdnem mindent lóháton kell Körmöcbányára szállítani. Bort is lehet jó pénzért kapni, azt amit a hódoltsági területről és Gyöngyösről hoznak ide is, ugyanúgy mint valamennyi bányavárosba. A sör is meglehetősen jó főzésű. A város nagy része [91r] a bányászatból tartja fenn magát, némelyek erdészkednek, mások mint kohászok, olvasztárok, próbamesterek dolgoznak, sok a kőfaragó, fuvaros, szénbányász, sihtamester, csákányozó, «fűrőmester» őr, mások pedig kézművesek, sör vagy bormérők és más hasonlók.

2. bányaváros Miként Selmecbánya egy mély völgyben fekszik, hasonlóképpen
Körmecz bania Körmöcbánya is magas hegyek közé van beékelve és még hűvös
Cremniz szelek is látogatják, úgy, hogy ott biztosan nem csípnek a szúnyogok.
A megélhetés majdnem teljesen azonos a selmecivel, csak éppen Körmöcnek nagyobb részben van arany bányája, az érc sem annyira kemény, hanem sárga, hasonlatos a vászonhoz vagy kemény posztóhoz. Ezért először vízzel átmossák, durva szöveten vagy vásznon átszűrik, és az aranyat, ami a tálcán fennmarad, megszűrik és a homoktól és a földtől a víz segítségével elválasztják. Ez a víz azután egy patakba rohan,

228 A körmöci pénzverderől részletesen: Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei, 1526–1657*. Budapest, 1975, 54–56. Mp. megapond (?)

229 1573 és 1596 között csak alkamaragróf állt a pénzverő élén: Wolfgang Roll (1553–1589), Georg Egger (1590–1595). Lásd Huszár L. i. m. i. h.

230 szertartásokat

majd hat helyen a malmoknál ismét egy tóban felfogják, és miután a vizet innen kiengedik, a homokot ismét megszáritják és újradszárítják, [91v] ezután ismét az iszapot vagy üledéket leüleptítik, dúsítják és az aranyat a többitől elválasztják. Itt tehát nem kevesen csak abból a vízből élnek, ami által Isten megteremtette nekik a megélhetést, és ez attól függ, [kihagyás] mennyi aranyat találnak egy hét alatt.

Ebben a városban van a kamara egy pénzbeszedő könyvelővel, ahol az érmét, ami csupa arany és ezüst, a bányaváros környékéről beváltják. Az érmékből sok személy megélhetése származik, úgy mint az olvasztároké, az öntőké, a próbálóké, az aranyműveseké, ezüstműveseké, vésnököké vagy metszőké és az ezüstlovasoké, akik az ezüstöt elhozzák és elkísértetik. Az aranyműveseknek ezer, ha magyar vagy fehér aranyat adnak [kihagyás], ezer egész tallér után csak [kihagyás] adnak, tehát nyomorult munkával alig tudják a napi kenyérre valót megkeresni.

A tallér- és aranytermés harmadát Selmezbányára viszik ezüstért, a második harmadát Bécsbe és amennyit elvisznek, annyi magyar vagy fehér aranyat kapnak. Minden szombaton megkapják a bányászok a heti bérüket, ugyanazt ott közönségesen, [92r] de időnként a nagyobb részét is elisszák, mert bár sok lakosnak akár húsz bányája is van, nem fáradnak azzal, hogy kiépítsék azokat. Amelyek jó termést adnak, azokat a kamara jól megépítteti, ameddig hozzá tartozik és megéri vele foglalkozni.

Ezen a helyen van egy egészen mély kijárat a föld alatt, ahová majdnem egy fél mérföldnyire vezetik a vizet a bányákból, és ahogy Selmezbányán a vízmű által, ezen a helyen a jelzett módon a víz ki van vezetve. Sok helyen a lyukak hasonlóak egy mély kerekeshúthoz, ahol létrán le lehet ereszkedni és bele lehet nézni.

Van egy mondás, hogy Selmezbánya ezüsttel, Körmöcbánya arannyal és Besztercebánya rézzel van körülfalazva és építve. Ezt azért mondják, mert Selmezbányán ezüstben, Körmöcbányán aranyban, Besztercebányán rézben gazdag fémet bányásznak, az olvasztás és a verés melléktermékeit elszállítják, és a hiábavaló és felesleges maradványokat felhasználják, leüleptítik, azután felfogják, befalazzák vagy más építéshez használják.

Ettől függetlenül a bányák most nem adnak olyan gazdag termést, mint évekkel ezelőtt, még Körmöcön évente.

[92v] Körmöcbányán a hegyen van egy várkastély, ahonnan a várost bizonyos mértékben meg lehet védeni.

közmondás a
bánya-
városokról

- Üvegghuta
Hamer bad
Thermae
- Selmechánya és Körmöcbánya között van az a meleg fürdő, amelyet Üvegghutának [Szklenonak] neveznek, két mérföldre innen ezen az oldalon van a Hámori tó, amely hasznossága miatt hírneves.
- Köröszt Kranz
- Kereszt e között a két város között fekszik, bánya hiányában a mezőgazdaságból tartja fenn magát. Tapolcsánytól erre felé vagy Privigyétől a határ felé három mérföldre biztonságosabban lehet a bányavárosokba utazni, mint Szentbenedek felé.
- Ó Körmöc
- Nem messze Körmöcbányától van Ókörmöc, ahonnan mindenféle árut a városba hordanak a piacra.
- [Más tollal] Budának és Esztergomnak nagyobb számban vannak meleg fürdői, mint más helyeknek, és külön nevük van, úgy mint Királyfürdő, Vigfürdő, *Purgatorium* stb.²³¹ A törökök nagy becsben tartják őket és részben szépen meg is építették.
- A 3. bányaváros
Beszterce
bania Newsool
Neosolium Novi
Zolium
- [93r] Besztercebánya nagy értékű rézbányája miatt nevezetes. A városban található várkastély, átfolyik rajta a Garam és ezen szállítanak tutajon minden fát a városba. Sok olvasztókohója, rézhámora van, a hegy vagy magaslat oldalán Körmöcbánya felé utazva van egy higanybánya, de a *martalosok* miatt nagyon bizonytalan, nemcsak ez a vidék, hanem a bányavidék szinte minden helysége.
- Ófensége tart itt egy kamarai pénzbeszedőt és több hivatalt, a rézkereskedés haszna a 90. évben Paller von Augsburg úr²³² és egy olasz, Bartolomeo Castell²³³ által havonta Bécsbe küldetik. Ebben a városban a polgárok nagy többsége csak fakereskedésből tartja fenn magát, mert az olvasztáshoz sok fára és szénre van szükség. Mindenféle élelem, takarmány is van bőven, annyi, amennyi a bányavidék egyetlen hasonló helyén sincs, annyira könnyű itt mindenhez hozzájutni. Ez a város az erdő és a hegy védelemére [kihagyás] darabontot tart, mert a falvak negyed mérföldnyi távolságban már a hódoltsághoz tartoznak.

231 WERNHER 1558 a *Purgatorium* nevű fürdőről: „Am selben ort vnder freyem Himel ist ain warmer Brunn, der ist etwas weiter, dan die andern warmen Päder, den man das *Purgatorium* genennt hat, on zweifel aus der vrsach, das zu gleicher massen, wie man sagt, die Straffen oder Peen im *Purgatorio* nach gelegenhait vnd maß der vbertretung vnd der schuldigen, scherpfen vnd milder sein, also sein auch in diesem Brunn sondere vnderscheidt des wassers”.

232 Wolfgang Paller (†1578) lásd GECSÉNYI, *Folytonosság és megújulás...* (lásd a 200. jegyzetet), 175–197.

233 Bartholomeus Castell, az osztrák udvar bécsi kölcsönzője. *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 1985, 299., 378.

A lakosok járatosak a német, a vend és a magyar nyelvben, de mégsem szívesen beszélnek németül.

[Más tollal] Nem messze innen van egy kút, amely bűzös vizet ad. Mindenféle zölddé színeződött maradványokat lehet arrafelé gyűjteni, mert nem messze onnan van egy üreg, amely bűzös szagot áraszt, ami mindent megmérgez. Ha valamilyen állat megközelíti, az ott marad megkövülve.

[93v] Béalabánya a hét bányavároshoz tartozik, igaz mostanság nincs bányája, de a lakosok fa, szén és más fűtőanyagból élnek, amit a Selmebánya körüli bányák használnak fel.

A 4.
bányaváros.
Tyllen

Bakabánya is bányaváros, bár rossz hozama van, két mérföldre fekszik *Lewatól*,²³⁴ a mai időkben *Sibrigh Georg* főkapitány²³⁵ tart ott 50 gyalogost, 200 darabontot és 100 magyar vagy könnyű lovast. A következő török végház három mérföldre van és *Tregelnek* hívják.²³⁶

Az 5.
bányaváros
Pugganz

Királyhegy is bányaváros lett, két mérföldre fekszik Bakabányától és egy mérföldre *S. Benediktől*,²³⁷ a portyázó törökök és a *marrtalosok*²³⁸ miatt ott is 20 darabontot tartanak. A következő török végház *Tregel*, amely négy mérföldre fekszik *Esztergomtól*. Nem messze innen, éspedig *Zólyomnál* van egy savanyú víz, lépfájdalmak és más sérülések ellen nagyon hasznos.

Az 6.
bányaváros
Königsparg
Regius Mons

[94r] <Zólyom, itt van a királyi rézbánya.>

<Ugyancsak higany, ezüst, arany>

<Ugyancsak egy>

Zólyom várkastély, majdnem a leghíresebb a bányavárosok között. Olyan kútja van, amelynek vöröses a vize, de kedvező a hatása.

A 7. bányaváros
Alt Sol, Vetus
Solium

Fülek közelében van egy hasadék, amelyben a víz mindig csöpög és ha víz eléri a fát, azt megszilárdulva bevonja és vele kővé válik: A kőnek olyan formája is marad, a belső *substanziaja*²³⁹ olyan fehér, hogy a festők ebből csinálnak fehér színt.

[94v üres]

-
- 234 Léva
- 235 Sibrik György (szarvaskendi) Várad végvidéki főkapitány (1585–1589) lásd PÁLFFY, *Kerületi és végvidéki...* (lásd az 59. jegyzetet), 286.
- 236 Drégely
- 237 Szentbenedek
- 238 martalócok
- 239 belseje, állaga, anyaga. Ugyanez a leírás olvasható Georg WERNHER, *De admirandis Hungariae aquis* Basel, 1549 című művében. Lásd még WERNHER 1558. Cl. – Őt idézi ZEILLER 1664, 75. is.

[95r] VÉGHÁZAK A BÁNYAVIDÉKEN

Miután a bányavidéket futólag leírtuk, következnek az erődök, várak, kastélyok és erődítmények. A következő közelben fekvő török kastély

Königsberg, egy mérföldnyire fekszik Bakabányától, amint már korábban láttuk, ez is bányaváros lett.

Gimesch Gimes - kastély egy mérföldre Tapolcsánytól és [kihagyás] mérföldre [kihagyás]tól egy magas hegyen fekszik, 20 darabont van benne elhelyezve. A következő török véghely [kihagyás] mérföldre fekszik onnan, erős vaskerítés védi.

Léva - erős kastély és város, *S. Benedicttől* egy mérföldre, Bakabányától két mérföldre, jól védhető helyen fekszik, ahol Őfelsége és a cseh és morva rendek 500 magyar lovast tartanak, emellett 200 darabontot és 12 német tüzért. A következő török hely *Tregla Palank*,²⁴⁰ nem messze innen van egy savanyú kút, aminek a vize, ha nem a teletöltött edénnyel viszik, elveszti az ízét.²⁴¹

St. Antall az erdőben *S. Antall*²⁴² egy kis kastély az erdőben, amely Selmechányától Korpona irányában fél mérföldre fekszik, ugyanott Stefan Wildt főkapitány fennhatósága alatt 50. darabontot és 2 huszárlovat tartanak.

Korpona [95v] Korpona két mérföldre fekszik Selmechányától egy szép síkságon, jól megerősítve, benne *Pogani Benedict* kapitány²⁴³ és Hanß Kuchler főkapitány²⁴⁴ parancsnoksága alatt 300 könnyű lovas, 200 darabont, 100 német vagy gyalogos szolga és 6 tüzér van.

Possoken Bozók egy mérföld távolságra fekszik Korponától egy kis magaslaton, évekkel ezelőtt kastély volt, mostanság Phantschi Györgynél²⁴⁵ van elzálogosítva. 60. könnyű lovast, 100 darabontot tartanak ott 6 tüzér mellett.

Tschabrag Csábrág - erős kastély, egy nagy mérföldnyire Bozóktól, elég magas és ingatag helyen fekszik, a jövedelméből 10 németet vagy gyalogost

240 Drégelypalánk

241 WERNHER 1558. B4: „wann man dasselb Prunnwasser mit voller in ainem geschirr haimb tregt, so verleurt es den geschmachten” (ha ezt a kútvizet nem tele edénnyel viszik haza, elveszti az ízét.)

242 Szentantal

243 Pográny Benedek (nemeskürti) bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettes (vicegenerális) (1595–1610), lásd PÁLFFY, *Kerületi és végvidéki...* (lásd az 59. jegyzetet), 271.

244 Hans Kuchler kapitány

245 Fánscy György 1574–1581 között bozói főkapitány

és 50 darabontot tartanak. *Kékkő*²⁴⁶ vagy Plobenstein török kastély, két mérföldnyire áll egy magas hegyen. *Blobenstein*

[96r] Szásza - nagy kastély, de az óvári főkapitányság alá tartozik, egy mérföldnyire fekszik Korponától, ahol Ófelsége 130 darabontot, 2 íjászt és a zólyomi ispánságtól 25 könnyű lovast tart. [kihagyás] egy török [kihagyás] fekszik. *Saaß*

Dobronya piacánál a templomokban(?) 20 darabontot tartanak, egy fél mérföldre fekszik Szásza kastélytól.

Dobronya kastélya magas hegyen nyugszik egy mérföldre Óvártól, 25 darabontot tartanak benne. *Töbring kastély*

Szlatina - kis vár, egy mérföldre fekszik Óvártól, ahol 30 darabontot tartanak. *Slatina*

Végles veszélyes vidéken álló kastély, negyed mérföldre *Slatinától*, a mostani időben báró Emerich von Tanhaussen főkapitány²⁴⁷ és Alexander von Sperneck²⁴⁸ tartanak ott 50 könnyű lovast, 50 darabontot, 100 német gyalogost és 4 tüzért. [kihagyás]tól [kihagyás] mérföldre fekszik.

[96v] Olcsva fél mérföldre Véglestől fekvő nagy kastély, ahol 150 darabontot tartanak.

Vöröskő két mérföldre *Murantól*,²⁴⁹ Schumetz²⁵⁰ falu közelében fekvő nagy kastély, amelyet csak 4. évvel ezelőtt építettek. 20 darabont állomásozik benne.

Muran - egy különösen magas kősziklán álló erőd, Julius von Herberstein²⁵¹ báró úr 80 német gyalogost és 20 tüzért tart el zsolddal, akik az ellátást a jövedelemből kapják. Palánka innen [kihagyás] fekszik. *Muran*

Fülek azonban török vár, négy mérföldre a vár alatt egy kis síkságon áll egy kastély, amelyet szintén Murálynak hívnak. Erős falai vannak, két vizesárok, szuronyos vaskerítés és léckerítés veszi körül, 60 darabont van odatelepítve. *Muran* Zólyomlipcsétől [kihagyás] és Lőcsétől [kihagyás] mérföldre van. *Filek*

246 Kékkő

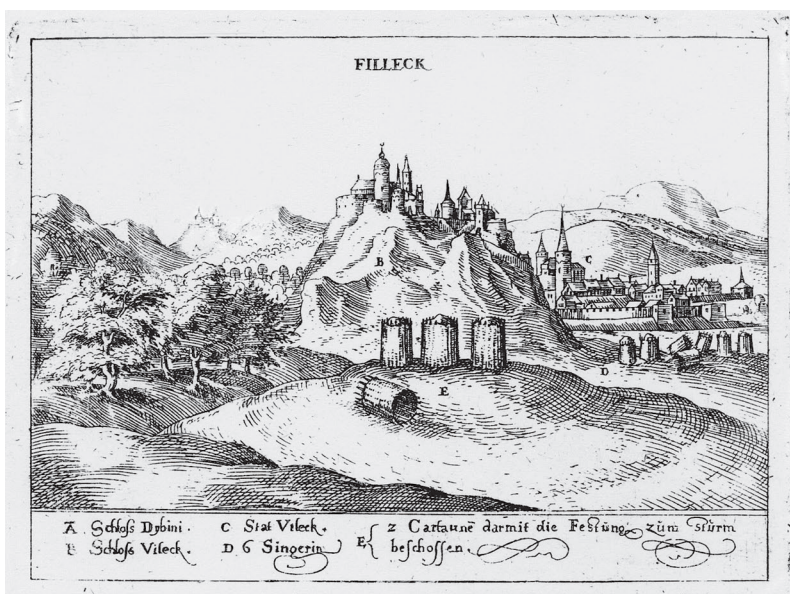
247 Emerich Freiherr von Tannhausen

248 Alexander von Sperneck

249 Murány

250 Sumjác

251 Julius von Herberstein 1584-től Murány kapitánya, lásd SARUSI KISS Béla, *Élőmszteri és tizedutasítás a XVI. század második feléből. Élelemelosztás és tizedszedés Murányban*, = *Tanulmányok a 60 éves Gecseyi Lajos tiszteletére*, Fons, 9(2002), Nr. 1–3, 203–226.



Füle

Solium Altsol Zólyom olyan város, ahol vend, magyar és német nép lakozik, átfolyik rajta a Garam nevű folyó, a városon kívül van egy savanyú kút, miként Véglesnél is, de a vize sokkal vörösebb színűnek találtatik. Van itt egy erős kastély is, ahol a mostani időben *Maittini Lazlo* főkapitány lakik,²⁵² aki egy német főkapitánnyal 100 könnyű lovasnak, 100 gyalogosnak és 180 darabontnak parancsol. Korpona három mérföldre, Selmecebánya és Körmöcbánya szintén három mérföldre, Besztercebánya pedig a Garam folyó mellett két mérföldre van.

Scheiben Scheiben - kastély egy mérföldre Besztercebányától és egynegyed mérföldre Libetbányától fekszik, 100 darabont állomásozik itt és *Muran* főkapitánysága alá tartozik.

Pollunka Palánka Breznóbányától két mérföldre fekvő kastély, ahol 25 darabont állomásozik.

Breznóbánya pedig egy Zólyomlipcsétől három mérföldre fekvő vásárhely, ahol 80 darabontot tartanak.

Zólyomlipcse - kastély, mielőtt az ember Híbbét - amint erről ezen a [kihagyás] folion említés történt – elhagyja, itt ismét a Kassai útra lehet érni.

²⁵² Majtényi László, pápai főkapitány (?) Lásd VERESS D., *Veszprém a tizenöt éves háborúban...* (lásd a 61. jegyzetet), 125.

[97v üres] [98r] Itt ismét a Kassai útra jutunk, amint ezt ezen a [kihagyás] folion elhagytuk.

Lauspurgból az ember Mislókára jut, ez az egyike az itt következő, Lengyelországnak elzálogosított, tizenhárom városnak.

Mislóka és Lőcse között egy magaslatról tör elő egy különleges természetű és tulajdonságú víz, amely megkövesedik, télen soha nem fagy be. A víz kővé válik

Lőcse a hét szabad magyar városok egyike, viszonylag magasan fekszik, mégis dél felé még egy magas hegy beárnyékolja. A lakosok a német és a régi szász *natio*hoz tartoznak, akiknek a szokásait még bizonyos mértékben megtartották, de a vend nyelv a környező késmárki falvak miatt még mindig használatos. A várost többször is tűz pusztította, de ismét felépítették, a templomtornyot 87. évben emelték és *renoválták*.²⁵³ Mivel nincsenek bőségben a víznek, építettek egy lóval hajtott malmot, amely négy követ mozgat. Ezeknek és a többi szepességi városnak az egyházi *ceremonia*²⁵⁴ a bányavárosokéhoz hasonló, amint erről a [kihagyás] folion említés történt. 90 évben szép iskolát építettek a templom mellé, ahol az ifjúság megfelelő mértékben megkapja a *principia*-t,²⁵⁵ ezért a magyarok közül sokan oda adják a gyerekeiket [98v] és a latin mellett a német nyelvre is megtanítatják. *Leötschouia*
Leytschew

A lakosok barátságosak, odaadóak, földművelők és sörfőzők, mások pedig mint takácsok, tímárok dolgoznak, vagy más hasonló kézművességet gyakorolnak.

Nyugat felé fekszik Lengyelország és a magas Rozsnyói hegység, amely egészen Lengyelországig húzódik. Az egyik hegy alatt fekszik a *Teokeli Sebestien*hez²⁵⁶ tartozó Késmárk városka,²⁵⁷ úgy két mérföldre *Keßmark* Lőcsétől. Erről a városról kapta ez a hegy a nevét, ezért nevezik Késmárki hegységnek. Felettebb magas, némely helyen állandóan hóval van borítva, de a hegyi legelőkön nagy birka és kecskenyájukat legeltetnek, mert ott van a legzsírosabb legelő az ilyen kis állatok számára. A fennsíkon van néhány halban gazdag tavacska, amelyik az

253 felújították

254 szertartása

255 alapokat

256 Thököly Sebestyén (†1606) lásd GECSÉNYI, *Bécs és a hódoltság...* (lásd a 20. jegyzetet)

257 Késmárk 1583-ban került Hans Ruebertől Thököly Sebestyénhez. Lásd KÁROLYI Árpád, *Thököly Sebestyén megszerzi Késmárkot*, Századok, 12(1878), 68–77, 169–182, 267–278.

árvíz idején túlárad és a sok hal a sziklákon lebukskázik. Ezek nagyobb részt pisztrángok vagy ehhez hasonlóak.

Ennek a hegységnek néhány csúcsa megmászhatatlan, zergék és hasonló állatok lakják, és némely helyen állandóan hó borítja. Állítólag vannak ennek a hegységnek vadlovai is, amelyeket ezeknek a helyeknek a vad emberei láthattak és ezt bizonygatják. Én meghagyom őket a hitükben, bár nem sokat tartok felőlük. Vad útonállók vannak éppen elegenden ebben a hegységben, Rozsnyónál és a hasonló helyeken, ezért aztán a Lengyelországból Bécsbe vezető úton [99r] az ártatlan embernek nemcsak a zsebeit rabolják ki, hanem akár az életét is elveszik az erre utazónak. Ugyanígy elvetemült uraik és nemeseik vannak, akik oltalmat nyújtanak nekik és többnyire erről a késmárki hegyről származnak. Nyáron a rablás kedvéért az erdőkben tartózkodnak és amit rabolnak, azt télen odahaza felélik.

Drágakövekről is beszélnek, amelyeket a welschek évekkel ezelőtt ezekben a hegyekben véstek ki, de valójában nincs igazi ok rá, hogy érdemes lenne odautazni.

Krakkó Késmárktól [kihagyás] mérföldnyi útra egy erdős, vad és hegyes úton érhető el.

Lőcséről kelet felé fekszik Szomolnok, Rozsnyó és Göllnicz, több más helységgel együtt, ahol bányát építettek és még építenek, de a portyázó martalócok miatt nagyon bizonytalan lovon megközelíteni, a törökök sem szeretnek oda menni, mert ez csupa hegy és völgy. A szénégetők is jó védelmet nyújtanak, amennyiben a munka végén és ünnepnapokon átveszik az őrködést és a lövést a náluk jobbképpől tanulva gyakorolják.

Schmelniz

bánya

[99v] Szomolnok egy fél napi utazásra fekszik Lőcsétől, van itt réz- és ezüstbánya kevés arannyal *temperálva*,²⁵⁸ emellett ezen a helyen, miként ezt még senkitől nem hallottam és nem olvastam,²⁵⁹ ami majdnem minden 6. helyen kicsöpög, az egyiken jobban, a másikon kevésbé, a mélyből a felesleget egy vízművel vagy kerékkel kipumpálják, ezen a helyen az üledéket rögtön az ülepítőbe vezetik, azután ócskavassal dúsítják és az említett vizet ismét átengedik rajta. Az elsímítás(szítálás) után négy vagy öt hét múlva mint rezeset veszik ki és ismét újabb vasat raknak be helyette. Mert az a víz, amely négy vagy öt hét alatt a vas természetét magára vette, teljes egészében át fog változni rézzé, ezért mindig tizennégy nap elteltével egyszer meg kell forgatni és az aljától

258 elegyítve, keverve

259 WERNHER 1558. B3 részletesen ír a szomolnoki vízműről, de Marchthaler szövege egyértelműen más.

alaposan felkeverni. Az ilyen rezes vízre jól oda kell figyelni. Mert ha valakinek a ruhájára freccsen, rögtön szétmarja, mintha át lenne égve. Ilyen rezet vittem magammal Bécsbe. A bánya most Jeorg Trübel²⁶⁰ birtokában van és szerencsésen él vele, az urai azonban és mások is, akik ennek előtte bányászták ki, tönkrementek és koldusokká váltak.

[100r] Göllnicz éppúgy mint Szomolnok a *Tursoi* urakhoz tartozik²⁶¹, manapság Anthon Röhl²⁶² birtokolja a hasznát, miután már harmadszor *fallito*²⁶³ lett, mostantól a bánya által ismét meglehetősen életre kapott, van itt vasmű és sok hámor, ezt a vasat többnyire Kassára és Krakkóba szállítják.

Gölnitz

Rozsnyó – ezüstben és aranyban gazdag bányamű, de miután meghódolt, a bányahelyek is a hódoltság alá kerültek, a sihtákat többnyire vízzel szándékoztak feltölteni, hasonlóan a többi bányavároshoz. Így mikor az ősellenség meghódoltatta őket, hűséget is fogadtak neki. Mivel ettől Isten segítségével meg akarok menekülni, visszatérek ismét a Szepességbe.

Roßnaw

Lőcséről két mérföldre fekszik egy csúcson a Szt.Márton Isten háza nevű székeskáptalan, fölötté a jászói püspök gyakorolja az *inspectors*ágot.²⁶⁴ Fenn a hegyen van egy víz, minden, ami beleesik, az kővé válik. Ezeket a köveket a házépítéshez mint szigetelőanyagot használják, innen ered a mondás, hogy ezek a házak vízből épültek. A kő és a talaj a víz kifolyásánál mészként használható. A hegy alatt van Váralja városka és a városkán kívül ismét egy magas hegyen és fennsíkon van a Szepesvár nevű erős kastély, amely a *Turso* úrhoz tartozik,²⁶⁵ aki ott lakik és ott tartja fenn az udvarát. Mivel azonban ezen a vidéken van a 13 Lengyelországnak elzálogosított város, erről is kell valami keveset jelentenem.

Szeppeswar
Zypserhauf

13 városka
elzálogosítva

[100v] Itt illendő tudni, hogy a következő tizenhárom faluról és vásározó helyről van szó: Strázsa, Poprád, Váralja, Igló, Olaszi, Felka, Ménhárd, Matheóc, Béla, Leibic, Durand, Ruszkin és Szepesszombat, egészen közel egymáshoz Lőcse körül, mint a kotlóstyúk körül a

260 Feltehetőleg Gregor Triebel lengyel kereskedő lásd H. NÉMETH I.: i. m. 79.

261 Thurzó gr. család

262 Anthon Roell , bányavállalkozó, lásd H. NÉMETH I.: i.m. II.117.

263 kiaknázatlan

264 felügyeletet. WERNHER 1558.B4 S.Merthen Gottßhaus-t említi.

265 Thurzó György, gr. (1567–1616), 1609–1616 között nádor.

csirkék, miként 1412. évben *Sigismundus* magyar király²⁶⁶ a legelőkelőbb magyar urakkal egy szükséges *consensus*²⁶⁷ eredményeképpen egy nagy summáért, azaz 37 ezer schok cseh garasért a Lengyel Királyságnak elzálogosította, ez magyar értékben 60.906 tallér. Mivel azonban a *terminust*²⁶⁸ nem tartották be, ez a 13 városka elzálogosítva van, azóta a Lengyel Korona és más *Regnicoli*²⁶⁹ tartják és Lubló kastélyából, amely már egy lengyel hegyen fekszik, *gubernálják*.²⁷⁰ Ha megadják a tartozást, akkor visszakapják. Nagyon szép földjeik vannak és német, másrészt gall vagy vend nyelvet használnak.

Amikor 88. évben Öfelsége Maximilian ausztriai főherceg Lengyelországba költözött,²⁷¹ Lubló kastélyát *Prepostwari* Bálint bevette,²⁷² de miután csillapította a szomját, ismét szabadon engedte és a kastélyból a 13 városkával együtt újból visszalépett és azt a lengyeleknek átengedték gondozásra. Azóta ez így is maradt.

Braniczka
Burzelgrund

[101r] Váraljáról Eperjesre egy magas hegyen és a Branyiszko fakitermelő helyén kell utazni, amely nem mindenütt biztonságos, mert arrafelé sok tisztességes embert megtámadnak. Ezért van két út, az alsó és a felső (amelyiken egy friss forrás is van), tele fáciányúkokkal és hasonló madarakkal, miként az egész Szepességben sok másfajta vad is van, ezért a bányavárosokban meglehetősen nagy ebből a tartalék és ezért nem is drága, különösen ha sok hó esik.

Madarak vadak

Sáros. Scharosch

Sáros mellett egy fél mérföldre utazva érünk el egy magas kerek hegyen lévő erősséget, amely szinte teljesen magányosan áll, de eléggé erős és néhány gyalogos őrzi. Alatta fekszik az a falu, amelyet szintén Sárosnak hívnak. Ez a hely a kassai főkapitánynak²⁷³ évente bizonyos

266 Luxemburgi Zsigmond (1368–1437) német-római császár, magyar király

267 megegyezés

268 határidő

269 alattvalók

270 uralják

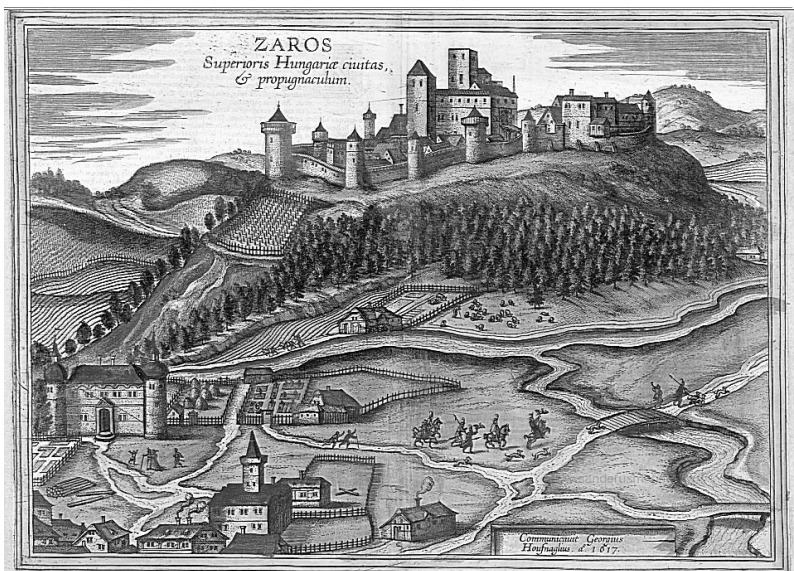
271 Lásd 84. jegyzet

272 Prépostvári Bálint (lokácsi) (1540–1597), 1588–1590-es évek felső-magyarországi főkapitány-helyettes (vicegenerális), 1594. okt.-nov., 1596. máj. felső-magyarországi végvidéki főkapitány, lásd PÁLFFY, *Kerületi és végvidéki...* (lásd az 59. jegyzetet), 273.

273 Hans Rueber von Püchsendorf, 1568–1584 között felső-magyarországi főkapitány lásd PÁLFFY Géza, *A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században*, = *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére...* (lásd a 200. jegyzetet), 326–328.

összegű pénzt fizet és ezzel teljesítik a kötelezettségüket. Ez az oka annak, hogy a főkapitányok annyira fennhéjázóak, némelyek gyakorta még vigasságot is tartanak. Újabban azonban ezek az kincseskamrák már meglehetősen elapadtak. Manapság a Rueber-i örökösöknek²⁷⁴ van elzálogosítva és Héthárshoz tartozik.²⁷⁵

Sybenlinden²⁷⁶



Nagysáros

Kisszeben - német nép által lakott városka, akik között a lengyel nyelv is nagyon kedvelt.²⁷⁷

Zeben

[101v] Bártfa vagy Bartfeld is olyan város, amely még a Szepességhez tartozik, de lengyel helységekkel határos. Kisszebennek is van választott tanácsa ugyanúgy, mint Eperjesnek.

Bartfa Bartfeldt

Eperjes - szép hosszú városka, falakkal és árkokkal, két városkapuval ellátva, a német, magyar és a lengyel vagy vend nyelvet beszélik,

Eperies

274 Sároست 1596-ban, Rueber halála után Derssffy Ferenc vette zálogba, tehát a szöveg mindenképpen Rueber életében íródott.

275 KÓNYA Péter, *A sárosvármegyei várak és más erődítmények az utolsó Habsburg-ellenes felkelésekben.* = *Végvár és környezet.* Szerk. PETERCSÁK Tivadar – PETŐ Ernő. Eger, 1995 (Studia Agriensia 15), 223–237.

276 Héthárs (Sáros m. Lipany, Slo)

277 „Kisszeben – a másodrangú város” írja KÓNYA Péter, *A felső-magyarországi városok társadalma a 17. században* című tanulmányában Történelmi Szemle, 2004. 1–2. 47–49.

- ugyanúgy három nyelven prédikáltatnak. A magyar szokásokat tartják, vagy ahol tudják, ott a szász szokást. Minden évben a *locum tenens*²⁷⁸ által
- Octaua quid* Pozsonyban egy *octavat*²⁷⁹ tartanak, ahol amit a felső-magyarországiak *replicalnak*²⁸⁰ és a királynak Magyarországon *appelálnak*²⁸¹, azokat a dolgokat ott újból előadják és amit a *locum tenens* az *assessoribusaival*²⁸² együtt határoz, amellet maradnak.²⁸³
- Eperjes mellett a víz sós, ezért nem jó inni, mert csak feléleszti a szomjúságot.
- Soowar Salzburg* Eperjesen kívül van az a falu, amelyet *Soowarnak*²⁸⁴ neveznek, ahol só és sós víz van, amelyet mindenfelé elszállítanak és mint a többi sőt felhasználják, de nem olyan jó, mint az erdélyi vagy kőszó.
- Eperjesnél az erdőben van két kút, amelyek közül az egyik gyógyít, a másik azonban olyan, hogy ha abból madár vagy állat iszik, az elpusztul, mert itt sok *Aconitum*²⁸⁵ nevű farkasfü nő. A harmadik egy pompás ízű savanyú kút, amiből nem lehet eleget inni, jó étvágyat csinál és egészséges.
- Somos, S. Petter* [102r] Somospéter és a hozzá hasonlók falvak Eperjes és Kassa között.
- Kassától errefelé van egy magas hegy, amely kevés fával és bozóttal van borítva. Mindenütt, ahol a sűrű bozótban kis tisztás nyílik, szép kilátás van a városra és környékére. Kassa mellett szintén van egy olyan hegy, amelyen szőlőt termesztene, de bizony savanyút. Innen ered a magyar mondás: *Vinum de Cassa, ageb, az ki az töwit asa*.²⁸⁶

278 helytartó, nádor

279 nyolcados gyűlést

280 előadnak

281 előterjesztenek

282 tanácsosaival

283 Eperjes 16–17. századi közigazgatásáról, lakosságáról lásd KÓNYA P.: I. m. 34–42.

284 Sóvár

285 aconitum, sisakvirág, mérgező növény. Lásd WERNHER 1558, 4r: „der nit weit von Eperies ist, wechst trefflich vil Wolffskraut, das die Artzt Aconitum nennen, und giftig ist. Wie dann in sonderhait der Poet Ovidius also davon schreibt: Lurida terribiles miscent Aconita Nouercae. Das böß giffit Aconitum / Die Stieffmutter beraitten thuen”. WERNHER 1563, CCI: „Das schedlich Wolffskrut also kalt / Vermischend die Stufmutter bald”.

286 A mondás történetét lásd az előszóban

Kassa Felső-Magyarország fővárosa, fallal és árokkal jól ellátva, két kapuja van, amelyek közül egyiket az egyik héten, másikat a másikon tartják nyitva. Többnyire német és magyar gyalogosok őrzik, mert 1536. évben az erdélyiek árulás útján bevették.²⁸⁷ A városon kívül rohan a *Herwat*²⁸⁸ nevű víz, és onnan a *Shaiaba*²⁸⁹ ömlik és azzal együtt Tokajnál a Tiszába. *Cassouia capta*
Herwat folyó

A szőlőhegyről folyik egy kis patak a felső kapunál a városba és a városban két részre szakad, tehát két ágban folyik a városból kifelé, amelyek között a városháza, Tirkenloch,²⁹⁰ a templom és az iskola áll és mert harmincnégy helyen kis stéget vagy [102v] hidat csináltak rá, innen van a mondás, Magyarországon van egy város, amelyen két folyó folyik át és ezen 34 híd van. Ennek a városnak szépen fundált temploma van, amely 1586. [recte 1556] évben néhány házzal együtt leégett és 90. évben ismét felépítették és egy szép magasra felhúzott toronnyal díszítették. De mivel a templom boltozata némely helyen beomlott, a kijavításához a maltert a kassai borral dúsították, amint azt saját szememmel láttam.²⁹¹ 2 folyóvíz
34 híd

A kassai egyházi *ceremoniakat*,²⁹² ugyanúgy mint a Szepesség minden városkájáét, majdnem teljesen a bányavárosiakéhoz hasonlóan tartják. egyházi
ceremóniák

A nevezett helyeken a városi *magistratus*²⁹³ német, sok helyen vend, de mivel Kassán sok magyar lakik, ők a külső tanácsban is helyet kapnak, ezért a magyarokat nagyon gyűlölik, és ha alkalom adódik szívesen ellátják a bajukat. A királyságnak ezt a városát és több más várost nem csupán a török segítség miatt, hanem más zaklatás okán is sok teherrel sújtották, mert mivel a lovagok és az egyházi rendek nem parancsolnak semmi éves fölösleg felett, amelyet amúgy a magyaroktól kellene megkapniok, ezért a szegény várost sarcolják meg, mert nekik van mit adniok. [103r] A lakosság a kereskedést többnyire borral folytatja, amelyet részben maguk termelnek a környékbeli szőlőhegyeken, egy részét azonban úgy vásárolják és nagy mennyiségben Lengyelországba tanács
teher

287 1536. dec. 4. Czecey Lénárt, I. János hadvezére csellel elfoglalja Kassát. A király utasítására a német polgárság jó részét elűzi a városból.

288 Hernád

289 Sajó

290 török lyuk, török börtön lásd Daniel SPEER, *Magyar Simplicissimus*, Miskolc, 1986, 137.

291 „A harangtornyot pedig borral oltott tiszta mésszel falazták”. Lásd SPEER, *Magyar Simplicissimus*. (előző jegyzet), 138.

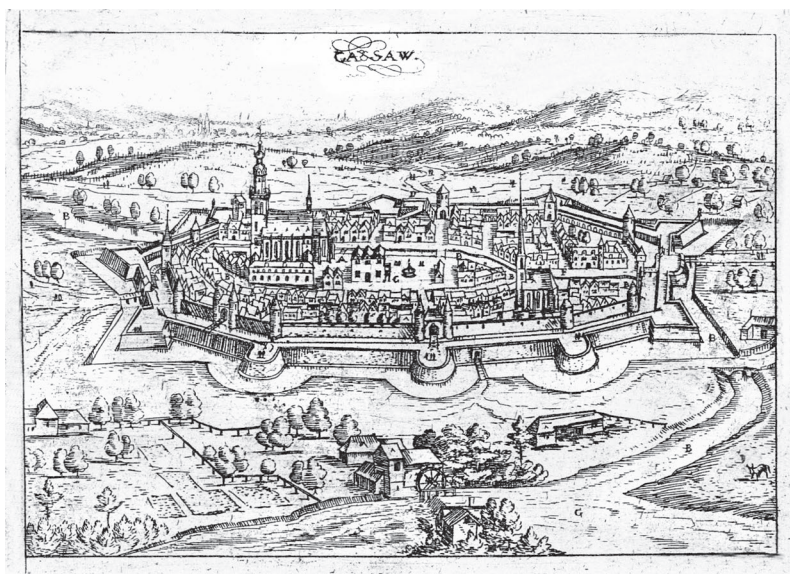
292 szertartásokat

293 eljáróság

szállítják. A jó borok között a rossz kassai bort is átviszik, különösen sok mustot vásárolnak. Mások a földet művelik, van köztük néhány előkelő kereskedő és sok szatócs. Meglehetősen nagy ára van az állattetetésnek, tehát a lótakarmánynak is. A városi nép között a német, magyar és lengyel nyelv használatos.

Camera
Scepusiensis

Ugyanott Kassán tartja Ófelsége a szépeességi kamara elnökét és tanácsát, ők mint Ófelsége képviselői cselekszenek, a jövedelem a kassai, eperjesi, lőcsei, bárfai, [kihagyás] tokaji, kisvárdai, szatmári és még más harmincadostól származik, ebből osztják ki a csapatoknál a havi húspénzt. a szegény gyalogosoknak.²⁹⁴ Évente a pozsonyi kamarához szoktak *anticipálni* [kihagyás] ezer forintot, mert a pozsonyi kamara fizeti őket. Isten irgalmazzon nekik és némelyek jobban tennék, ha otthon maradnának. Jelenteni kell azt is, hogy milyen egyenetlenségek történnek a határokon a főkapitányok és a főemberek között, mindenben Ófelsége kegyét akarják keresni, de majdnem mindenben vitatkoznak vagy [103v] pereskednek, és ezáltal a viszálykodás kiváltó okokat egészen elfojtják.²⁹⁵



Kassa

294 A kassai élszmester szerepéről lásd KENYERES, A végvárak... (lásd a 164. jegyzetet), 163–202.

295 Szűcs Jenő, A Szepesi Kamarai Levéltár, 1567–1813, Budapest, 1990; KENYERES István, A Királyi Magyarország bevételei, Levéltári Közlemények, 74(2003), Nr. 1–2, 59–103.

Tehát a felső-magyarországi főkapitány *residentiáját*²⁹⁶ is ebben a városban tartja. Őt a magyarok *Kiral kepenek* hívnak,²⁹⁷ aki minden kastély, vár, határ és erőd felett, amelyben Őfelsége katonaságot tart, ugyanúgy a grófságokat, ispánságokat és minden urat együttvéve az ellenséges területen felügyeli, de a helyzet jobban alakult, mert a kegyes Hans Rueber úr nem igazi, hanem csak helyettes főkapitány volt,²⁹⁸ aki egy ideig jól tűrte a hangoskodást, azután ismét visszavonult Németországba. Keveset hoztak be, de sokat vittek ki, ami miatt a magyarok eleget panaszkodnak, de nem tudnak rajta változtatni, a gárdát is nekik kell eltartani és a sziléziai rendek évente fizetik a zsoldot. Egy 200 lovas zászlóalj,²⁹⁹ többnyire sziléziaiak és nemesi származásúak, akiket fekete lovasoknak neveznek, közönségesen Eperjes és Moldau környékén állomásozik, és amikor a főkapitány felszólítja vagy rendbe hívja őket, az ellenség ellen kell vonulniok. Egyébként ez a hely mint majorság is rossz, ha az egyik eltöri a fazekat, a többiek törik a korsót, de nem kezdenek háborút.

Vice Rex.
Főkapitány

Fekete
Zászlóalj

[104r] Eperjes városában van egy fegyvertár meglehetősen védelmi *munitioval*,³⁰⁰ úgy annyira ellátva, hogy ha a többi határon szükség támad, *soccort*[!] lehet.³⁰¹ Mindenféle tüzérségi személyek úgy mint öntők, fegyvermesterek, lőporcsinálók, szálláscsinálók és kovácsok vannak itt, ezen kívül a város 300 gyalogost tart el, de a létszám ritkán teljes, mert időnként a registerekbe hamis neveket is beíratnak. Ezek a gyalogosok egész nap fel alá járnak a házak előtt vagy ott, ahova éppen a szükség parancsolja őket.

Fegyveresek

Ugyancsak itt tartja Őfelsége a felső-magyarországi hadi számvevőt vagy mustramestert.

Ennek a városnak, mint ahogy Magyarország némely más városának is a levegője nem egészséges, ezért nemcsak a lovasok köpnek sok szemetet és ólmot, hanem némelyik csecsemő is végleg elalszik tőle. Az én feljövetelem idején egy időben egy győri gyalogos feküdt ott magyar betegségben. Amikor megkérdezték, hogy honnan erednek

296 székhelyét

297 Király képe, itt: a felföldi főkapitány. A kifejezést egyébként a nádori méltóság megnevezésére alkalmazzák.

298 Hans Rueber von Püchsendorf – lásd a 273. jegyzetet.

299 H. NÉMETH István, *I. m.* 288 lapján közölt táblázat szerint 1582 és 1598 között a Kassán állomásozó német nehézlovasság létszáma valóban 200 fő.

300 felszereléssel

301 támogatást kaphat

*Jocus*³⁰² a vörös foltok a testén, azt felelte, hogy Győrből. Igaz, hogy Győrt bevallotta, de elfelejtette említeni, hogy előtte sokat volt Kassán is. Az erdélyiek néhány évvel ezelőtt nem Ausztriában, hanem csak Kassán vásárolhatták be az árujukat, most pedig, mivel az ausztriai vásárlás meg van nekik engedve, a kassaiak ezt a *privilegiumot*³⁰² hanyatlásnak tartják, de felesleges lenne emiatt gondot csinálni.

Kassai huszárok 200 huszárt is fizetnek itt, akiket kassai huszároknak neveznek, de ezek nem a városban állomásoznak, hanem *Szanto* körül a falvakban.

Mischló Mischló - falu, amelynek magaslaton álló kastélyhoz hasonló épületét egy nemes ember lakja. Jó nyíllövésnyire innen van egy fürdő, amelynek a vizét kövekkel melegítik, de nyáron nagyon kedvelik.

Pávák őrsége A vár urának sok fehér és gyakran akár 60 vagy 80 tarka pávája is van, amelyek különböző helyeket éjjel és nappal szorgalmasan őrködnék és akármilyen hihetetlen, egyik sem hagyja el az őrhelyét, amíg egy másik le nem váltja. Kutytát, farkast, rókát vagy más belopódzó állatot jeleznek a kiáltásukkal, ugyanúgy jelzik az idő változást is.³⁰⁴

állatkert Továbbá van ugyanígy egy állatkert is, amelyben amikor én ott voltam, az őzek és szarvasok mellett két hiúzt is tartottak. Abban az időben *Kattai Ferenczhez*³⁰⁵ tartozott.

[105r] Dél és kelet felé azokban a helységekben, amelyek a Tisza mellett fekszenek, katonaság állomásozik.

Szendrő Szendrő [kihagyás] mérföldre Kassától, [kihagyás] mérföldre Egertől és [kihagyás] mérföldre [kihagyás]tól fekszik, 200 lovast tartanak benne, köztük 50 németet a fehér zászló alatt és 300 gyalogost, de ezek tartják felügyeletük alatt azokat a várakat, amelyek Szendrő körül fekszenek, úgy mint Putnokot, Krasznahurkát és Boldogot.

302 kiváltságot

303 tréfa

304 ZEILLER 1646, 353. hivatkozik egy előkelő személy útleírására: „wie ein weyländ vornehme Person, in dero Vngarisch-Siebenbürgischen Raiff-Beschreibung, aufgezeichnet hat. Wie es aber der Zeit damit bewand, haben wir keine Nachrichtung”. (Mint azt egy néhai előkelő személy a magyar-erdélyi útleírásában feljegyezte. Hogy manapság mi a helyzet, arról nincs hírünk.)

305 Kátay Ferenc (†1589), egri főkapitány-helyettes, versszerző lásd VARJAS Béla, *Kilenc régi magyar ének* = *Magyar Századok*, Budapest, 1948. 108–109, SZABÓ András, *A csegekátai Kátay család genealógiája a 16–17. században Kátay Ferentől a család kihalásáig* = *Collectanea Tiburtiana...* (lásd a 193. jegyzetet), 1990, 230–231.

Szádvár - kastély, Rueber hagyatékából elzálogosítva, ³⁰⁶ benne 60 gyalogost tartanak.	<i>Szatwar</i>
Csetnek is kastély, [kihagyás] a kassai és szendrői csapatok tartják megszállás alatt.	<i>Chettnek</i>
Ónódnál és Diósgyőrnél, 4 mérföldre Egertől szintén van egy vár vagy kastély, Ónódnál 150 jó katonát tartanak, Diósgyőrnél pedig 25 huszár és 50 darabont találhatók.	<i>Ónód, Dyos giwr</i>
Ebben a körzetben folyik a Sajó nevű víz, nem messze Szikszótól, ahol a török már háromszor, különösen 88. évben rosszul lett <i>tractálva</i> , ³⁰⁷ amint ez a következő lapon, bővebben megtapasztalható. Egyébként Szikszó csak falu, benne egy fallal körülvett templom, hová az ellenség elől be szoktak menekülni. Mostanában azonban, éljenek bár Miskolcon és a környező vidékeken, amely szép termékeny táj, ahol a szőlő és földművelés adja a [105v] megélhetést, a töröknek kamatot fizetnek és <17> 6 mérföldre Kassáig minden a hódoltságához tartozik. 6 mérföldre Szikszótól van a messze földön híres és Magyarországon a legelőkelőbb vár, Eger, amely szép magaslaton fekszik, védelmi <i>munitio</i> val és élelemmel jól el van látva és irreguláris katonasággal megszállva. Közöttük fenntartanak 500 magyar vagy könnyű lovas, 60 kéknadrágos német lovas, ugyancsak 300 német személyt.	<i>Schiaio folyó Szixo Erla Agria Egerwar</i>
Ezek a fent említett kastélyok, várak és erődök a Tisza mellett felfelé fekszenek, a legközelebb fekszik a török <i>Filek, Hatwan, Pryn</i> ³⁰⁸ etc. és a Tisza mentén lefelé <i>S. Miclos, Zarwas</i> és <i>Solnok</i> . ³⁰⁹	<i>Török véghelyek</i>
Visszatérek tehát a Tiszához, ahol Tokaj fekszik és ugyanannak a helységnek a végén a Bodrog a Tiszába ömlik. Ami a <i>Podroghot</i> ³¹⁰ illeti, ez egy olyan zavaros és lusta víz, északon már a lengyel hegyekből fakad és különösen jó ízű halai vannak. A Tisza viszont halban nagyon gazdag nagy víz, amely Belgrádnál ömlik a Dunába. Egész Magyarországon egy folyóban sincs annyi olyan hal, amelyet egyébként tokhalnak neveznek, mint a Tiszában. A <i>Hausten</i> -nek nevezett halból is sok van, ezek olyanok, mintha tokhalak lennének, csak a hasi oldalon puhábbak és a	<i>Podrogh folyó Tibiscus folyó. Tissza, Teissa</i>

306 Hans Rueber von Püchsendorf – lásd a 273. jegyzetet.

307 fogadva

308 Füle, Hatvan, Jászberény

309 Szentmiklós, Szarvas, Szolnok

310 Bodrog



Szarvas

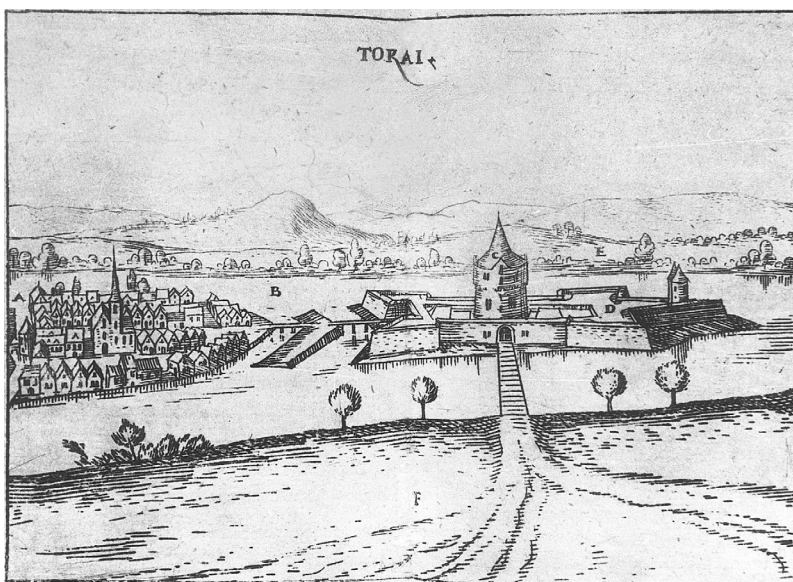
tokhalhoz hasonlóan hegyes orruk és tuskés hátuk van. Könnyen oda és vissza terelhető, maguktól azonban az ilyen halak általában összel vonulnak, amikor a hideg áramlatot megérik.

Togkay Tokaj vára nem annyira erős és szép, mint amilyen a híre, jóllehet minden oldalról vízzel van körülveve, de egy magas hegy is tartozik hozzá, amely csak egy nyíllövésnyire van a kastélytól, amely alatt egy vásározó hely fekszik. Ezt a várat szinte teljesen lerombolták, amikor Lazarus von Schwendi³¹¹ 1566. évben ezt a helyet lövette és *Nemett Ferencztől*³¹² és az erdélyiektől meghódította. A várbán 200 gyalogos van, kívül azonban 200 könnyű vagy magyar lovas, 50 német lovas egy zöld zászló alatt. Ennek a helynek a katonasága egy idő óta jogon kívül helyezte magát és inkább rablásból élnek és nem mint harcosok érdemelnek dicséretet. Azok a tolvajlások, amelyeket a Tisza mentén követnek el, okozták ezt a hírnevet. Tokajnál van egy rév, ahol mostanság nyomorúságosan lehet átkelni, de manapság éppen egy hajóhidat vernek, amelyet a mellette lévő őrházból német gyalogosok őriznek.

Zöld nadrágosok

311 Helyesen: 1565 február, Lazarus von Schwendi kassai főkapitány tíz napos ostrommal elfoglalja Tokajt, vö. ДЕТСКИЙ М. И., *A tokaji vár története*, Tokaj, 1995. 23–25. (Borsodi Kismonográfiák, 37.)

312 Németh Ferenc



Tokaj

[106v] Nem felejtethem el, hogy megemlítsem, a Tisza a rutén hegységben ered, amely Moldva és Podolia között fekszik, onnan folynak a folyók Tokaj felé, a *Hernath* folyó Kassánál, a *Bodrogh Saros pattaknál*, a *Sajo* folyó Diósgyőrnél és a *Somos* Neustattnál és *Sakmárnál* vagy *Zatmárnál*.³¹³

[107r] Tokaj és Kassa között sok falu van, úgy mint Szitnya, Széplak, Zsombor, Keresztúr, valamint a Bodrog menti Semlyén, valamennyi földművelésből tartja fenn magát. Moldva és Gönc, mindkettő moldvai mezőváros, itt szintén szántóvetésből élnek, ott állomásozik a fekete lovagok majdnem túlnyomó része. Göncnek a legelője mellett szántóföldje is van, ahol majdnem mindig két zászlónyi lovas, 50 vörös és 50 sárga nadrágos állomásozik, hogy a határhoz minél közelebb legyenek és ha a szükség megköveteli tovább is nyomulhassanak. A vörös zászló alatt többnyire németek, a sárga zászló alatt azonban welschek³¹⁴ és franciák vannak.

falvak

Moldau
Gönc

Vörös és
sárga
nadrágosok

313 A Hernád Kassánál, a Bodrog Sárospataknál, a Sajó Diósgyőrnél, a Somos Szatmárnál

314 itáliaiak

Tokaji bor
Vinum nobile
generosum³¹⁷

Ennek a *refiernek*³¹⁵ a többi faluja a jó szőlőtermés miatt híres, és pedig nem csupán az országban, hanem az országon kívül is. Minden innen származó bort közös névvel tokaji bornak hívnak. A legelőkelőbb hegyek a következők: Szántó, Tállya, Liszka, Tarcal és Mád, amelyeknek nem egyformán jó a bora, tehát a vásárlás is különféle, egy hordónyit (ez majdnem 6 bécsi urnát jelent) 1520-ban 24 tallérért, amikor még must állapotban van a hegységben némelyet 30, de lehet hogy 80 tallérért adnak. 87. évben Lőcsén 4 hordót vásároltam, kettőt, amelyek egy puttonyosak 40 tallérért, kettőt azonban, amelyek kétputtonyosak darabonként 80 tallérért vásároltam, ami ha bor lesz 100 tallért is ér. Hogy ez milyen jó bor, az jó években a muskotályról vagy a malváziáról ismerszik meg. A bort többnyire nagy mennyiségben Lengyelországba szállítják és ott eladják.³¹⁶

[107v] Őfelségének is szállítanak évente [kihagyás] hordó bort a bécsi és prágai udvartartáshoz.³¹⁸

Pattak

Itt visszatérek ismét a Bodroghoz, ahol Sárospatak fekszik, egy [kihagyás] urakhoz tartozó városka, ahol egy ideig szép iskola volt.³¹⁹

Munkats
Regecz

A Bodrog és a Tisza között emelkedik egy magas sziklás helyen a *Munkatsch*³²⁰ nevű erős vár, előtte van *Regetz*,³²¹ amely a *Podrogh*³²² mellett fekszik és a gazdag magyar úrhoz, *Magotschi Casparhoz*³²³ tartozik. Mostanság *Rakoczi Sigmund* úr,³²⁴ aki ezt a két helyet birtokolja, nagy jövedelmet húz mind a borból, mind a gabonából, mert a legtöbb szőlőhegy nem tartozik bele a *jurisdictioba*.³²⁵

315 körzet

316 A tokaji borkereskedelem könyvtárnyi történetéből lásd = *Borok és korok...* (lásd az 52. jegyzetet).

317 előkelő nemesi bor

318 Lásd *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 1987. 319–352.

319 Sárospatak a reformáció idején a protestáns iskolázás egyik meghatározó pontja

320 Munkács

321 Regéc

322 Bodrog

323 Mágocsy Gáspár (1514–1587) lásd SZABÓ András, *Mágocsy Gáspár és András udvara = Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerkesztette és az előszót írta R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 1987. 263–278.

324 Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem (1607–1608)

325 törvénykezési terület

[108r] Kisvárda - kis kastély egy mocsár vagy láp közepén a Tisza mentén, van egy vásártere vagy városkája, 100 személy állomásozik benne, többnyire magyarok.

Kis Warda
Klein Wardein

Szatmár - erős véghely, mindenünnen a Somos veszi körül, van ott egy város is, többnyire magyarok lakják, 50 könnyű vagy magyar és 50 német lovast tartanak ott, ez utóbbiakat kéknadrágosoknak hívják, de mostanában hiúztestvéreknek nevezik. A kastélyt 400 német gyalogos őrzi, mert Erdély miatt, ahol valami bűzlik, erős őrséget kell tartani. A városban 200 magyar darabont is állomásozik.

Szakmar alias
Sattmar

Szatmártól [kihagyás] mérföldre fekszik *Eczett*³²⁷ egy tó közepén, ahol csak egy hídon átkelve lehet a kastélyba jutni. *Bathori Istwan*hoz tartozik, (megkülönböztetendő a *Somlioi Battoritól*, aki erdélyi, őt *Nyerseghi Battorinak* nevezik),³²⁸ ő itt finom kovácsoltvas díszítéssel körülvett udvart tart. Itt kell megragadnom az alkalmat, hogy beszámoljak arról, hogy ezt a *reffiert*³²⁹ a Maros között *Nyersegnek* hívják.³³⁰ Innen különböztetik meg a Báthoryak két ágát, [108v] a *Bathori de Somlio* címerében egy kis *differentia*³³¹ van a másik *Batthoriaktól*, akik Erdélyben tartják székhelyüket. Miután a fiatal *Johannes, Rext* megmérgezték,³³² *Stephanus Bathori*, de *Somliot Waiuoda Transyluaniae & partium Ungariae locum tenentivé* emelték,³³³ Lengyelországba utazása után a testvérét, *Christophorust*,³³⁴ az ő elhalála után fiát, a mostani *Sigism: Bathori de Somliot*³³⁵ ruházták fel ezzel a címmel.

Dacia
Ripensis³²⁶

Különbség a
két Báthori
nemzetség
között

A másik *Báthory* azonban, akinek Felső-Magyarországon vannak birtokai, teljes erővel az osztrák ház mellett áll és ahhoz is tartotta magát,³³⁶ ellentétben a másikkal, a farkasaival a bal oldalon áll és úgy vezeti őket. Amint ez látható volt.

326 Part-menti Dacia

327 Ecsed

328 Báthory István, (†1605) ecsedi, országbíró 1586–1605 között

329 kerület, körzet

330 Nyírség

331 eltérés, különbség

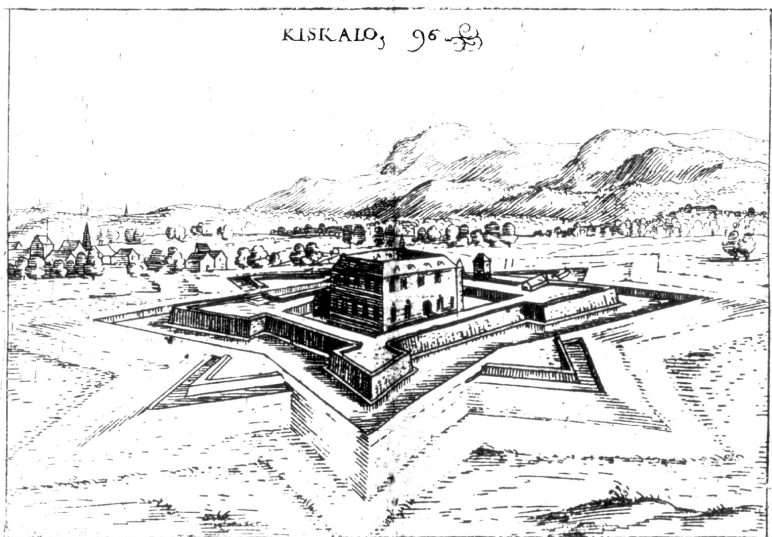
332 János, II. (Szapolyai) választott magyar király (1540–1553), erdélyi fejedelem (1556–1571) = János Zsigmond

333 Báthory István erdélyi fejedelem, (1571–1586), lengyel király. 1571-ben választották erdélyi fejedelemmé és Magyarország részeinek helytartójává

334 Somlyói Báthory Kristóf, erdélyi vajda (1530–1581)

335 Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem (1586–1597), (1588–1599), (1601)

336 Lásd 328. jegyzet



Kiskalo, ma Nagykálló

Különben ennek a *Stephanus Bathorinak*, aki a Magyar Korona országbírája, van egy nagy pusztasága, ami valamivel távolabb van az ősellenségtől és ott nagy gyorsasággal 10 ezer embert tud kiállítani.

Ezek a *Battoriak* és *Nadastiak*³³⁷ azok, akik ebben az időben egész Magyarországon a legelőkelőbb nemzetséghez tartoztak. Isten óvja a keresztyénség védelmezőit még sokáig.

Calo [109r] Kálót megközelítőleg az 1571. évben húzták fel és építették meg, [kihagyás] mérföldnyire Szatmártól és 5 mérföldre Tokajtól egy síkságon, 300 német gyalogos védi és kívül a piacon a török portyák elleni védekezésre tartanak 100 könnyű lovas és 200 hajdút.

Ezen a vidéken egészen Debrecenig és még tovább szép síkságok vagy puszták vannak, ahogy itt következik. Tokajtól lefelé a Tisza mellett van egy rossz kis falu, amelyet *Rokomoznak* neveznek,³³⁸ és amely annyira közel fekszik Tokajhoz, hogy nem engedték meghódolni, ezért aztán nem egyszer megbüntették. Ezért többet nincsenek biztonságban, hanem a nyájaikat a Tisza egyik ága mellett tartják, és amikor az ellenség kiabálását hallják, átkelnek a kis szigetre és úgy megmenekülnek.

Innen kezdve csupán pusztasíkság látható, 12 vagy 16 mérföld szélességben nincs sem hegy, sem erdő, 5 vagy 6 mérföld távolságban

337 Báthory és Nádasdy család

338 Rakamaz

lehet csak falvakat találni. Ez pompás vidék, ahol sokféle állatot tartanak, amelyet évente felhajtanak Olaszországba vagy Németországba. Ausztriában [kihagyás]-ban és Morvaországban Auspitzban és [kihagyás]-ban adják el a legtöbb állatot. Mivel én Itáliába hasonlóképpen, mint Magyarországra befektetni akarok, elhallgatom, melyik években vannak [kihagyás] ökrökről. [109v] Mert ezeken a fent említett pusztákon szélteben-hosszában, sőt még éppen a rác falvakig, vagy Belgrádnál pedig a két folyó, a Tisza és a Duna között tenyésztik a legjobb és legnagyobb magyar állatokat, és a *Heiduk*³³⁹ fennhatósága alatt számolatlanul tartják, télen is fedetlen helyen teleltetik és takarmányozzák őket. Ha a hó egészen nagy és mély, akkor egy kevés szénát szerteszét szórnak a havon, és az állatok egy kis és rövid ideig úgy is kitartanak, pedig más helyeken az állattartás hasonló módon nem lehetséges. A *Heiduk*nak az őrzésért visznek ki kenyeret, sajtot és fokhagymát, ezzel megvan a *contentus*[!],³⁴⁰ emellett csak a tehenek és birkák tejét használják. A birkák, bárányok bundáját megtartják maguknak, aztán azt mondják, hogy a farkas ölte meg őket vagy másként pusztultak el. Borjút azonban nagyon ritkán ölnek, és egész évben nem esznek ökörhúst, csak tehénhúst, de a tehenek közül sem eszik a fiatal állatokat, hanem csak az öregeket, amelyek már nem alkalmasak az állattenyésztésre. Húsvétól János napig csak birkát esznek, ami nagyon ízletes és egyért 7 krajcártól 20 krajcárig is elkérlik az árat.

állattenyésztés

[110r] Hasonlóképpen tartanak ezeken a helyeken sok lovat is, van, hogy egy-egy embernek 200 vagy akár 800 lova is van. Minden lónak külön jegye van, amint ez a magyar lovakon szokásos, meg vannak kereszttel jelölve. A két vagy hároméves fiatal lovakat befogják és fenn az országban eladják, amiből kifizetik a töröknek a harmincadot. Mindegyik után 1 1/2 tallért kell fizetni, és amikor Erdélyből kijönnek, akkor is a fejedelemnek fejenként egy tallért.

lótenyésztés

állat harmincad

Más állatokkal is hasonló a helyzet, minden ökör után az erdélyi harmincadosnak adnak 3/4 tallért, a töröknek 1 tallért és a császárinak 1 1/2 tallért, ez a legfőbb oka annak, miért kell olyan drágán állatot venni és eladni. Ehhez valamennyire hozzájárul az is, hogy az állat három kézen megy át, mielőtt a németek megkapnák, mert nem ugyanaz adja el, aki tenyészt, hanem *tőzsérek*³⁴¹ és kereskedők, akik egészen a győri

Alföldi Tőzserek

339 hajdúk

340 megegyezés

341 marhakereskedők

Fölföldi
tözserek

vagy érsekújvári vásárra hajtják őket, ahogy erről a [kihagyás] folion és [kihagyás]-n már említés történt. Ugyancsak vásárolnak itt a felföldi győri, óvári, pozsonyi, nagyszombati és szenci tözsérek és az állatokat végül Bécsbe és Auspitzbe hajtják és eladják. [110v] A német tözsérek és hentesek nagyon kevés állatot vásárolnak tenyésztésre, inkább felhajtják Magyarországból, kisebb mértékben Erdélyből, egészen Bécsig. A jó nyereség reményében nagyobb veszélyt és kockázatot is kiállnak, ha odahaza el tudják adni. Mert amint beszélük, az állatokat odalent nagy, széles területen és pusztán szokás kitenyésztetni és legeltetni, a fölfelé hajtásban azonban szűk utakon és hidakon kell áthajtani őket, ahol a vad bikák gyakran könnyen megijednek és vissza akarnak futni. Nagy folyókon is át kell úsztatni őket, úgy, hogy némelyik hajtó az út végére elveszti a vagyonát és teljesen egy koldushoz lesz hasonló, miként sok előkelő marhakereskedő meg is halt vagy teljesen tönkrement.³⁴²

Az is megtörténik, hogy időnként a lovak, ha nagy szél támad, elfutnak és hat vagy nyolc mérföldet mind a szél ellenében fut és meg nem áll, amikor aztán a szél elcsendesedik, egy mély vízhez mennek.

Brikett a
faégetéshez

[111r] Ezen a pusztán kevés a fa és az erdő, *Thuron*, *Kecskömöttben*, *Giongiosön*³⁴³ és más helyeken a kemencét náddal, trágyával vagy kemény brikettal fűtik. A házak építéséhez némely helyen a fát tíz vagy tizenkét mérföldről szállítják. Ezeken a helyeken csodálatosan szép nagy kenyereket sütnek, mert itt és ebben a *reuierben*,³⁴⁴ amely most többnyire török hatalom és uralom alatt van, terem Magyarország legjobb gabonája.

Hortowag
folyó

A folyó mellett, amelyet *Hortowagynak*³⁴⁵ neveznek van a pusztá, ahol sem tó, sem más víz nincs egészen a Tisza nevű nagy folyóig, ezért az állatok itatásához a pusztá sok helyén kutat ástak és abból itatnak. Ezért aztán, ha forró és száraz év van, sok kút kiszárad, és gyakran az állatok a szomszúság miatt elpusztulnak.

A pusztá legnagyobb része teljesen kihasználatlan, a kisebb részt felszántják vagy lekaszálják, ezért a pusztára háznagyságú széna vagy szalmatárolókat raktak, úgy hogy távolról egy faluhoz hasonlóak, de nem képeznek tartalékot, csak annyit tárolnak, amennyi egy évig kitar.

342 Vö. LANDSTEINER, Erich, *Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels am Ende des 16. Jahrhunderts*, = *Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, Fons, 9(2002), Nr. 1–3, 61–74.

343 Túr (Mezőtúr), Kecskemét, Gyöngyös

344 körzet

345 Hortobágy

Kenőzsírt alig csinálnak. A borjakat olyan sokáig hagyják szopni, hogy teljesen megerősödnek és szép húsos nagy állatokká nőnek.

[111v] Ezen a debreceni pusztán sok tűzokot fognak és a *Hortowagi* víznél a nyulakon kívül sok daru és gém van. Egyéb négylábú állat nincs olyan bőséggel, csak ahol a közelben erdő van, tehát *Calonál*³⁴⁶ és a hasonló helyeken. gyöngytyúk

Ezen a messzi pusztaságon sok mérföld hosszan egy kiásott árok nyomait lehet látni, amit már benőtt a fű és senki nem tudja az igazi okát megmondani, miért és milyen okból ásták ki. Van egy közönséges monda arról, hogy egy király ásatta ki és a Tisza folyót innen el akarta vezetetni, mert egy királynak a lányát kérte feleségül és vízi úton, a Dunáról a Tiszán át akarta eddig a folyóig, a saját országába hozni (ezzel a *conditio*val³⁴⁷ ígérték oda neki.) De ahogy a krónikák beszámolnak róla, amikor a magyarok 216000 emberrel *Pannoniat* megtámadták,³⁴⁸ az akkor itt lévő királyt kiűzték, azután kilenc körzetet létesítettek, amelyeket erős tölgy és bükkfából közöttük kövekkel és palánkkal körbekerítettek, hogy ez legyen az országuk védvonal, amíg végül Nagy *Carolus* nyolc évi harc után nagy fáradtsággal felülkerekedett, és a sáncot és a kerítést áttörte. Feltehető, hogy innen maradt ez az árok, és ez nem áll messze a valóságtól. Kiásott árok a pusztában

[112r] A már többször említett pusztán félúton Tokaj és Debrecen között van egy rác falu, amelyet *Doroghnak* neveznek, innen nevezik ezt a vidéket, hogy megkülönböztessék a többi pusztától, *Doroghi Puztának*³⁴⁹. A lakosai a megélhetésüket az állattenyésztésből és földművelésből szerzik. *Doroghi puzta*

Böszörmény - nagy falu, amely *Bathori István*hoz tartozik, szintén meghódolt. Ennek a falunak a lakói földművelésből és állattenyésztésből élnek. E vidék körül és különösen itt és Debrecen között a legveszélyesebb utazni, nemcsak mert a török is rendszeresen portyázik, hanem az elvetemült kálói és tokaji huszárok is Báthory István egyéb szabadcsapataival állandóan itt tartózkodnak és rablásból tartják fenn magukat, mint a frankok Németországban. Ezért egy török főkapitány ilyen tolvajokat kigúnyoló feliratot íratott Ofelsége katonáihoz szóló levelére, mégpedig magyarul:

346 Káló

347 feltétellel

348 Bonfini, Antonio, *Rerum Ungaricarum decades*. 1.9.15. Az ún. Csörsz-árok irodalmát összefoglalja: BERNÁT Péter, <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=18364>

349 (Hajdú)Dorog, Dorogi puszt

Az kalai toluaioknak, Tokay kóborlóknak, Szakmari mazoknak, Kassay tiukázoknak, Onadi kattonaknak és Egri witezeknek.³⁵⁰

Ez nagyjából így szól németül: A kálói útonállóknak, a tokaji zsebtolvajoknak, a hosszúkezű szatmáriaknak, a kassai tyúkászoknak, ónódi huszároknak és egri vitézeknek.

Dinnye Dömie [112v üres] [113r] Böszörményen túl egy mérföldnyire évekkel ezelőtt valamiféle hosszú nagy falu állt, amiből most egy leomlott templomon kívül semmi nem látható és Matsnak nevezik. Egész Magyarországon ott nő a legjobb dinnye, amelyet Matsi Dennienek neveznek³⁵¹. Ugyanebből a fajtából, ami kicsi, de édes, mint a cukor, még a Debrecen felé vezető út mentén található. Ettől a helytől egészen Debrecenig és még kétszer ekkora kiterjedésben fekszik egy mély homokos föld, ami ennek ellenére termékeny.

Mezowaros nyílt piac vagy város 4 úr Debrecen fölött Debrecen³⁵² - kiterjedt, hosszú és széles város, néhány évvel ezelőtt nagy hírnévre tett szert a kiváló kereskedések miatt, amelyeket itt folytattak, később azonban az erdélyiek elkezdtek maguk is Bécsbe utazni, hogy ott adják el az áruikat. A lakosságot ez minden oldalról nagyon erősen érintette, és onnan kezdve majdnem harmad részben csak kiürült házakat lehet találni, nincsen sem városkapu, sem fal, hanem némely helyen palánk vagy rács, amin éjjel-nappal egyaránt át lehet jutni. Így van ez Magyarországon sok hasonló oppidanál, amelyeket ők mezowarosoknak neveznek.³⁵³ Ezt a várost megfizethetetlen terhek nyomják, amelyet sok helyre mint tributot fizetnek, jobbágyi szolgálatot teljesítenek, különösen a bírónak, ha az életüket meg akarják menteni, éjjel és nappal testi épségük és életük miatt gondban kell lenniük. [113v] Elsőként a töröknek adnak 7000 tallér tributot sok ajándék, robot és jobbágyi szolgálat mellett, ezt Szolnokra és Budára továbbítják, (évekkel ezelőtt ez 8000 tallér volt), az erdélyi fejedelem megkapja a maga harmincadját, de meg kell elégednie 16000 tallérral,

350 A kálói tolvajoknak, tokaji kóborlóknak, szatmári mászoknak, kassai tyúkászoknak, ónódi katonáknak és egri vitézeknek

351 Mács, mácsi dinnye. Melius Juhász Péter *Herbarium*ában a mandragora almáját hasonlítja a mácsi dinnyéhez.

352 NÉMETH S. Katalin, *Debrecen Veit Marchthaler útleírásában. = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I–II*, szerkesztette: IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, 2011, I, 350–356.

353 Oppidum = mezőváros

emellett minden héten Nagyvárad várának építésére húsz szekeret és negyven személyt kell küldeni sok más ajándékkal együtt.

Teöreok Istwannak,³⁵⁴ mint természetes földesuruknak is évente 1000 tallért kell adniuk, emellett Egernek is minden évben száz tallért kell küldeni, mert Schwendi³⁵⁵ idejében Debrecennél több német gyalogost lefejeztek. Az egész évi kiadás a 88. évben, miként a bíró tájékoztatót, kitesz 31 ezer tallért, ami bizony elég egy egész falunak. Ezen felül még, amikor a török, az erdélyi fejedelem vagy a mi császári hadi népünk portyázás közben fel vagy lefelé vonul, vinni kell nekik ki a földre, különösen a töröknek, nehogy bejöjjön a városba, szekér bort, kenyeret, húst, szénát, élesztőt, sajtot, nyáron pedig jeget, vizet, gyümölcsöt és más hasonlót.

Amikor a törökök vagy az erdélyiek kivonulnak, akkor a bírónak postán a mészároson keresztül tudatnia kell Kálóval, Tokajjal és Egerrel, ha a mi népünk vonul erősen, akkor meg a törököt kell tájékoztatni. Ha ezt nem teszi és a török a mieinket megkárosítja, akkor megbüntetik a bírót, úgy hogy egy arasszal megrövidítik, ha a török szenved a mieinktől váratlanul kárt, [114v] akkor a bírót a török húzza karóba. Ezért aztán a gyenge vagy kicsi portyázás esetén a törököt éppúgy tájékoztatni kell, mint ahogy a mieinknek is hírt kell adni, akkor is ha az ellenség nem túl erős, (például arról, hogy mikor kelt át a török a *Horttowag*³⁵⁶ folyón,) de ha nagy támadás kezdődik, akkor a mindkét tettes oldalára kell állni és jelezni, hogy melyik úton milyen erős és hová vonul az egyik vagy a másik fél.

A debreceniek-
nek 3 pártnak
is szolgálni kell

A fent említett károkból részesedik az egyes személy is, akár rác, akár magyar, mert a portyázások állandóan a *Horttowag* vize és nádasa körül zajlanak, és a keresztyényeknek is nagy kárt tesznek, tőlük a kenyeret, sajtot és más egyebet az úton elveszik, és még oda is csapnak (ezért aztán, noha a töröknek a környéken jó néhány vár áll a fennhatósága alatt, úgy mint *Szent Miclos*, *Saruas*,³⁵⁷ a pusztán mégis bizonytalanabb az utazás a keresztyények miatt, mint maguk miatt a törökök miatt), mivel gyakorta Debrecenből 60 vagy 100 kocsi együtt utazik ki. Ezek a pusztán egy kört képeznek, és a fent említett víz mellé csoportosulnak és amit a gazdátlan népek és hasonló útonállóak megszereztek, azt tőlük

354 Enyingi Török István, Török Bálint unokája, Rueber Kata férje

355 Lazarus von Schwendi ld. 60. jegyzetet

356 Hortobágy

357 Szentmiklós, Szarvas

Johannis II.
confoederatio⁴¹⁹

elveszik, őket foglyul ejtve magukkal viszik Debrecenbe, ahol ugyan nem ítélnének felettük, mert ezt a *Justitiat*³⁵⁸ nem tartják meg, ezért a városban tartózkodás sem biztonságosabb.

Kevés víz

Egyébként a sokat emlegetett Debrecen város lakosai mind magyarok, a termékeiket a törökökhöz, Erdélybe és Ausztriába, sőt még Krakkóba is szállítják, ugyancsak pompás és szép földjeik, állataik vannak. Ezen kívül van itt egy békákkal teli kis tó is, amelyet Tózosnak hívnak. A közelben nincsen vízük, az egész városban nincs jó ivóvíz, de a városon kívül három helyen is ástak a homokban kutat, amelyekből esetenként vizet hozhatnak.

vallás

Van ott egy templomtorony is egy órával, ezen kívül egy helyiséget zsinddal befedtek és ott prédikáltatják vagy *communicáltatják*³⁵⁹ a prédikátoraikat. Valamennyien *caluenisták* vagy *calumnisták*,³⁶⁰ ahogy a többi környező hely is Magyarországon. Ez a város a legtöbb jövedelmét a bormérésből szerzi, és mivel ezen a helyen egész évben katonák állomásoznak, akik hadba vonulnak, vagy hazafelé a bécsi kereskedőknél az útra eladósodnak, egész Magyarországon és Erdélyben, szolgálkat állandóan ezen a helyen tartják. Amikor időnként a törökök benyomulnak, akkor fogják, amit érnek. Ezért nézi mindenki, hogy hová, merre bújhatna el, titkos helyekre, az iskolába a tanulók közé vagy más hasonló helyre. Azonban a törökök nem sokáig sütkéreznek, mert tudják, [115r] hogy ott állandóan részeg fickók állnak lesben, ahogy nem egyszer már a piacon vagy szabad téren rajtuk ütöttek, és néhány törököt le is fejeztek. Ilyenkor nem szabad a lakosoknak egyik félnek sem segíteni, amelyik erősebb, az legyőzi a másikat.

Debrecen felé
veszélyes

Baiom

Debrecenről [kihagyás] mérföldre, nem messze a *Horttowag* víztől fekszik egy kastély vagy vár, amelyet *Waiwodisch Baiomnak*³⁶¹ neveznek, ahol néhány könnyű lovas vagy darabontot tartanak. A mieinknek sem kellemes, mert amit a törököktől vagy másoktól a portyán szereznek, és onnan *Baiom*-ról elvisznek, azt ismét elveszik tőlük, és a törököket elengedik, mint ez már nem egyszer megtörtént, mégpedig a töröknek a vajdával kötött szövetsége miatt, miként ez Erdély ország leírásánál következik.

358 jogrend

359 lehetővé teszik, hogy kapcsolatba kerüljek a hívekkel

360 Kálvint követő reformátusok

361 Vajdasági Bajom (Hajdúnagybajom)

[115v] *Henczida*³⁶² - falu, előtte egy kastély, amelyhez híd vezet át a lápon, majd az út Várad felé. 25 darabont és néhány könnyű lovas őrzi, a vajdasághoz tartozik, tőle egy mérföldnyi útra van egy kis kerek erdő, amelyben sok holló van, de egyik sem szeret az erdő fájára telepedni. Magyarul *Maria Erdő*nek, németül *Marienwald*nak nevezik, Amikor kicsi a víz *Henczidánál* vagy száraz a nyár, ennél az erdőnél át lehet kelni a lápon, egyébként azonban ez az út meg van tiltva.

Sylua Mariae
Marie Ördö

Szatmár és Nagyvárad között van még egy *Waiwodisch* (erdélyi vajdasági?) kastély, hasonló az előbbihez, ugyanúgy van ott egy híd is egy folyón, ezt *Szekelhid*nak³⁶³ nevezik, és ugyancsak darabontok őrzik.

Szekelhida

*Kerek Zegh*³⁶⁴ [kihagyás] mérföldre fekszik Váradtól, ez is kastély, mellette van egy falu, ahol [kihagyás] magyar lovasok és [kihagyás] darabontok tartózkodnak. Ez a kastély ugyancsak a vajdasághoz tartozik.

Kereksegh

Bihar falu két mérföldre Váradtól, sok *Heiduk* lakik benne, így nevezik a *Zabadosokat*,³⁶⁵ akik olyan hosszú dárdákat hordanak, mint a kopja. Mint szabadok nem fizetnek a fejedelemnek adót, de szükség idején jól használhatók az ellenséggel szemben. Különbösen rossz, kezelhetetlen népség.

Zabados Liber
Szabadok

[116r üres]

[116v] Tehát most leírtuk a Bécstől Nagyváradig található helységek nagy részét. Minden megállapítást, jelentést és érdekességet, amit ez vagy az figyelemre méltónak tartott, jeleztünk, de ehhez a beszámolóhoz nem hagyhatom említés nélkül, mi a helyzet Erdélyországgal, amelyet mostanság nem úgy, mint a régi időkben, a saját *terminusai* szerint írunk le, az egész Erdélyországról nem *chorograui*³⁶⁶ módon szólunk, hanem ahogyan egy körúton a legmegfelelőbb rajta végig vándorolni, hozzáfűzve, hogy amit az egyes helyeken megörökítésre méltónak találunk, azt megemlíti. Ezzel *apetitet*³⁶⁷ csinálunk ahhoz, hogy a beszámolónak mindenki a későbbiekben mélyebben utánagondoljon, és ahol lehetséges, saját tapasztalatból és élményből mindent megtudjon, hiszen mindennek a legjobb próbája a saját megtekintés, megérintés és tapasztalás.

-
- 362 Hencida
 - 363 Székelyhida
 - 364 Kerektség
 - 365 hajdúk, szabadosok
 - 366 földrajzi
 - 367 étvágyat

[117r] ERDÉLYORSZÁGRÓL

Erdély egy
pusztaság

Mivel ennek az országnak a leírásáról a különböző *Scribenseknél*³⁶⁸ nagyon eltérő véleményeket olvastam, ottlétemkor inkább szorgalmasan kérdezősködtem, leginkább az ottani lakosságtól. Más beszámolót nem tudtam figyelembe venni, mint azt, hogy Moldova, Havasalföld és azok szomszédos helyei a római hatalom alatt voltak, és ők tartottak *legio*kat és hadi népet. Fegyelemben tartották őket és más ellenségtől megvédelmezték. Ez az ország Erdély, egy nagy pusztaság beborítva erdővel, körülvéve magas hegységekkel, és a gonosz vadállatok miatt szinte teljesen lakatlan, mert a rómaiak mint értelmes regensek jól tudták, hogy egy birodalom sem tud hosszan fennmaradni, még kevésbé legyőzhetetlen magasságokba emelkedni, ha ott a jókat nem védik és a gonoszakat nem büntetik, ezért sok *maleficus*³⁶⁹ személyt tartottak, akiket hosszú könyörgés után megajándékoztak az étellel, de száműzetésbe küldték messze és szörnyűségekre (amelyek közül ez is az egyik volt). Sok évig ott *proscribálták*³⁷⁰ őket, másokat pedig büntetésben részesítettek, majd szabad lábra helyeztek, ezáltal az ilyen *Justitia*³⁷¹ által minden rosszat megtoroltak és minden jónak szabad utat nyitottak.

[117v] Minekutána azonban azoknak, akik az akkori szegénytől és a felettes hatalom büntetésétől meg akartak menekülni, a római területről (amely akkor nagy volt) el kellett menniük, és a közeli és idegen *Potentat*ok³⁷² uralma alatt sem találtak menedéket, a hatalmasságok közül sokan a római néppel *confoederal*tak,³⁷³ és nagy mennyiségű pénzt verettek. Ezek a banditák ezt az országot akkortájt *Panno Dacia & Dacia Ripensis*nek, később pedig *Vltra & Transiluanianak* nevezték, hálól helyül és menedékül ezt az országot választották, és kezdetben csak a külső részét kezdték el lakni, és vadászatból élélmezték magukat. Amikor azonban ezek a banditák sokasodtak, és a *proscribáltak* és más száműzöttek is gyökeret eresztettek, miként a sok kicsi patakocská egyetlen nagy folyóvá dagad, ők is ezt követően keletről délre, *de finibus Daciae Alpestris* (most *Transalpi*anak nevezik), nyugatról *ex Dacia Ripensi*,

-
- 368 írónál
 - 369 gonosztevő
 - 370 számon tartották
 - 371 jogrend
 - 372 hatalmasságok
 - 373 szövetkeztek

végül befelé *Panno Daciaba* vagy *Daciam Mediterraneam* terjeszkedtek, és elkezdtek vad állatokat szelídíteni és lakásokat vagy falvakat építeni. Mivel azonban szám szerint egyre inkább növekedtek, nem maradtak csak magukban háborítatlanul, hanem elkezdtek a szomszédaikat, mint római alattvalókat megtámadni, tőlük a javaikat elvenni és nagy rablással az országaikat elfoglalni (miként a *hunok* később hasonló erőszakkal erről a helyről elűzettek). Amikor azonban sok hasonló támadás után a rómaiak is megtámadták őket, de a rómaiak vereséget szenvedtek, a Római Császárok nagy komolysággal beleavatkoztak és nagyon sok embert vesztek, míg végül, amiképpen én tudom, *Traianus*³⁷⁴ alatt legyőzettek, többnyire megverettek, és az országot *Provinciává* tették. Hogy ez nincs távol a valóságtól, megmutatkozik egy pénzérmében is, amelyet én magam találtam, és amelynek az egyik oldalán töredékesen látható: IMP: M: IVLIVS PHILIPPVS AVGVSTVS és a másik oldalán: PROVINCIA DACIA.³⁷⁵

Erdély római
fennhatóság
alá kerül

Mint hasonló esetekben más Erdélyből származó érmeiken látszik, jószerével ez a hely az utolsó, a *Sarmaták* területei közül, amelyet leigáztak, és amely a Római Császár több egyéb címe között a *Dacia* országa nevet kapta. *Germanico*, *Partico*, *Armen*: *Sarmatico* nevei megelőzik és a végére került a *Dacico* név.

Transilvania
veterum
Dacorum sedes.

[118v] Mikor tehát ennek az elvetemült népnek a *Dacia Mediterraneaját* a rómaiak meghódították, alattvalójukká vagy talán még polgárukká is tették, és oda hadi népet telepítettek, ezt a pusztasághoz hasonlatos helyet valóban termékeny földdé változtatták és nagy városokat építettek, mint ahogy ez az *Alba Julia*³⁷⁶ közelében, a tordai hegy mellett és más hasonló helyeken talált és kiásott *antiquitásokból* kiderül.

Jóllehet a *Scribensek*³⁷⁷ jelentése szerint Krisztus születése után 373 évben *Scithiaból* egy nép, 10.800.000 fő, asszonyokkal és gyerekekkel együtt a *Meotiai* tavon és a *Tanain* vagy *Don* folyón átkelve, Moldavián vagy *Podolinon* át *Pannoniába* jött, mégsem lehet igaz, hogy ez a

374 Marcus Ulpius Traianus, római császár (53–117)

375 „A Provincia Dacia feliratú daciai érmekeket 246-tól 11 éven át verték...” – Lásd a 90. jegyzetet. Edward Brown 17. századvégi erdélyi útján szintén látott Julius Philippus Augustus korabeli érmekeket, de a versoján más felirattal: IMP. C. M. JUL. PHILIPPUS AUG., másik oldalán: P. M. S. COL. VIM. AN. VII. Az általam használt kiadás: Brown, *Reisen*, Nürnberg, 1685, 100.

376 Gyulafehérvár

377 Marchthaler leginkább Olah Miklós *Athila* című 1568-ban megjelent munkáját használta.

A jazigok vagy
7váriak első
ízben kerülnek
a magyarok
kezére

Sweti bolug.
Rex vendidit
Pannoniam
Hunis vt
annales
Hungarorum
referunt

scythiai nép Erdélyre támadt volna, hanem inkább Lengyelországon át Magyarországra nyomult, miként a körülményekből kikövetkeztethető. Az akkori uralkodó Pannoniában tartotta székhelyét, és a Római Császárral egyetértésben a Duna mentén tanácskoztak, hogyan lehetne ezek ellen a népek ellen támadni, hogyan lehetne ezektől a hivatlan vendégektől ismét megszabadulni. A scythiaiak vagy hunok valamely különleges factionnal³⁷⁸ felfűjt bőr zsákokban átkeltek a Dunán és miután az ország királyát a római hadi néppel együtt leigázták, Pannonia országát meghódították, és ettől a seregtől eredeztethető Atilla is. [119r] Azután azonban ez a nép Atilla halálát követően³⁷⁹ saját viszállyaitól meggyengült és sok Hunt elűztek, ismét visszahúzódott a Meotiai tavak mellé, ahonnan az őseik is származtak. Amikor azonban Atilla halála után 301 [recte: 401] évben eszükbe jutott a pompás Pannonia ország, ahol egykor az őseik voltak, ismét felkerekedtek az asszonyaikkal és gyerekeikkel együtt és miként jelentik, a Jazigákra támadtak, és hét vezérük, nevezetesen Arpad, Zabolcz, Giula, Keuund, Lehel, Werbulez és Vrsus,³⁸⁰ akiknek valamennyinek 30857 embere volt, vezették őket. Minden vezér ebben az országban egy sáncot vagy erődöt épített lakóhelyéül vagy táborául, és ez a hét hely lett Siebenbürgen.³⁸¹ Ezt mutatják az emlékhelyek, amelyekből egy Beßermin³⁸² mellett mai is látható. Onnan küldtek először követet Magyarország királyához, aki akkor egy vend vagy sclauus³⁸³ volt. Egy fehér lóért, amelynek arany szerszáma és nyerge volt, Pannonia országát megvették.³⁸⁴ Ezután a királyt és a római hadi népet onnan kiűzték, az országot egy magas tölgy- és bükkfából épített erős fallal, amelyen húsz mérföldenként egy erőd volt, ahol trombitás őrseget tartottak, körbevették és elzárták. Végül Carolus Magnus³⁸⁵ nyolc év kimondhatatlan vérontással járó

378 cselekedettel

379 I.sz. 453 tavasza

380 Árpád, Szabolcs, Gyula, Kend, Lehel, Werbulez, Ursus

381 A szász Siebenbürgen jelenthet hét várat vagy hét hegyet. A Berg vagy Burg szavak összemosása gyakran előfordult és értelmezési vitákat eredményezett, lásd BINDER Pál, A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai, Századok 126 (1992), 355–379., és REICHERSTORFFER, i. m. 96.

382 Böszörmény

383 szláv

384 894-ben Szvatopluk fejedelem a keleti frankok ellen szövetséget köt a magyarokkal. A fehér ló monda.

385 (Nagy) Károly, I. német-római császár (747–814)

háború után majdnem az egész magyar nemességet felmorzsolta és egész világukat meggyengítette, miután a 20 láb hosszú és ugyanolyan széles, belül karókkal és lécekkel kibélelt országfalat is megrohamozta és lerombolta.

Megtalálta azt a hatalmas kincset, amelyet a magyarok az *Occidentális*³⁸⁶ országokból kétszáz év alatt összegyűjtöttek és az egész Frank birodalmat gazdaggá tette vele.

Akkortájt a magyarokat annyira meggyengítették, hogy még az ország benépesítéséhez sem maradtak elegendő, éppen ezért más *natio*k mellett szászokat is küldtek oda, ahonnan a szepességi, felső-magyarországi, továbbá a török területen fekvő Pece(?) parti falvakbeli és az erdélyi szászok veszik az eredetüket. Az igazi *hun* nemzetségről, amely *Scythiaból* származik,³⁸⁷ manapság semmit nem lehet tudni, sokkal inkább a székelyekről, akiket a magyar királyok *prioritással*³⁸⁸ nemessé tettek és nagy szabadságot adományoztak nekik. De ezzel saját maguk is nagy áldozatot hoztak, mert a székelyek már többször országuk fejedelme ellen felkeltek és rebellisekké lettek, miként erről majd később beszámolunk, amikor a városok és szokások leírásához érünk.

Siculi Zekhel és az ő eredetük

[120r] Ez az ország, Erdély, mivel valamivel távolabb fekszik, nem a magyar királyok által kormányoztatik, hanem az oda ültetett helytartó által, akit *Waiwodának*³⁸⁹ neveznek. Az országot *Stephanus Hung. rex*³⁹⁰ vezette a keresztyény hitre. Egy ilyen vajda volt *Johannes Hunniades*,³⁹¹ akinek utódát, *Mathiast* királyi méltóságra emelték.³⁹² Miután az erdélyi *Waiwodak* többször fellázadtak, végül teljesen elfordultak a magyarországi királyoktól. Ebben az időben *Transilvania* ország *Guberniuma* és uralma keleten egészen Brassóig, Rosenauig,³⁹³ Turzig vagy Töröcsvárig, észak felé a *Pogan Havasnak*³⁹⁴ nevezett hegyekig, amely Besztercét elválasztja Moldáviától, nyugat felé pedig Magyarországig,

386 keleti

387 Lásd Honterus: *Descriptio Transylvaniae* című elégiáját a Marchthaler által is olvasott REICHERSTORFFER (i. m. 14.) műben: Atque pharetrati Scythicis de finibus Hunni.

388 mások elé helyezve

389 vajdának

390 István I., Szent magyar király (†1038)

391 Hunyadi János, kormányzó (1407–1456)

392 Mátyás, I. (Hunyadi) magyar király (1458–1490)

393 Rosnyó (Brassó m.)

394 Pogány Havas

Transilvania régi határai a Fekketető³⁹⁵ melletti Finesig,³⁹⁶ és dél felé Vaida Hunniadig vagyis Orleangustaig terjed.³⁹⁷

Buda elveszett
A.1541.

Mikor azután a mi Üdvözítőnk, Krisztus halála utáni <1526> 1540 évben <Lajos> *Johannes* magyar király³⁹⁸ elhalálozott és egy gyermeket, név szerint Jánost hagyott hátra,³⁹⁹ *Ferdinandus* római császár⁴⁰⁰ a török mindennapos támadásai és Magyarország romlása miatt, az ifjút és az egész országot az ő nagykorúságáig *gubernálni*⁴⁰¹ szándékozta. Mikor azonban a magyar urak ebbe nem egyeztek bele, ez sok vérontást eredményezett, és belátták a magyarok, hogy végül is kényszeríteni fogják őket. Mivel azonban sem a királynak, sem a gyermekének, még kevésbé a császárnak nem akarták magukat alávetni, hanem inkább [120v] segítségért folyamodtak a török császárhoz, aki készek mutatkozott személyesen és nagy erővel Budára jönni. Akkor *Teöerök Balint*⁴⁰² és a hívei (miután egy hóhérhoz illő módon összekötött kézzel a törökök szeme láttára sok németet lefejeztek és vérükben gázoltak) nemcsak egyedül Budát a környező helységekkel adtak át a török császárnak, hanem a megözvegyült Izabella királynét kis fiával⁴⁰³ együtt egy táborba vitték és Szulejmánnak⁴⁰⁴ *praesentálták*⁴⁰⁵. A török kutya a gyermeket (noha korábban eltökélte, hogy a királyi vérnek magvát szakítja), mivel olyan szívesen nevetett rá, nem bántotta, hanem *Mahomet*⁴⁰⁶ istenére esküdött, hogy hűséges gyámja lesz és nagykorúsága idején az egész országot ismét visszaszolgáltatja neki. De miként ez be szokott következni, ismét rosszindulatú ellenségeskedés támadt. Ámbár azt ígérte, hogy a továbbiakban a magyaroknak nem

- 395 Fekketető
- 396 Fenes
- 397 Vajdahunyad vára
- 398 János, I. (Szapolyai) magyar király (1487–1540)
- 399 János, II. (Szapolyai) választott magyar király (1540–1553), erdélyi fejedelem (1556–1571) = János Zsigmond (1540–1571)
- 400 Ferdinand, I. német-római császár, magyar király (1503–1564)
- 401 kormányozni
- 402 Török Bálint (†1551), lásd 137. jegyzet
- 403 Izabella (Jagelló) magyar királyné, I. (Szapolyai) János felesége (1519–1559), János, II. (Szapolyai) magyar király (1540–1571) anyja
- 404 Soliman, Szulejmán szultán (1494–1566)
- 405 bemutatták
- 406 Mohamed

ártanak, hanem nagyobb méltóságba és pompába helyezik őket, ezt azonban nem tartották meg, hanem a város bevétele után *Teöreök Balinthat*, más előkelő urakkal együtt foglyul ejtették, vasba verték és *Constantinopelba*⁴⁰⁷ vitték, hogy ott börtönben pusztuljanak el. Isten másik büntetéseképpen az ország- és testvérárulókat, hogy ez *exempel* legyen, megbüntették, mert a török császár azt mondta nekik, ti a saját hazátokat, amely nektek adatott és rátok bízott, nem kíméltétek, sokkal kevésbé fogjátok az enyémet alkalomadtán megkímélni. Ekkor Erdélyt már végleg elszakították a Magyar Koronától, és megkezdődött a saját *Waiuoda*, akit *Principesnek* hívnak,⁴⁰⁸ uralkodása. Miután *Isabella* királyné Buda elvesztését követően fiacskájával együtt oda menekült, az erdélyiek a királyfit uruknak elismerték. Mivel azonban ő még fiatal, volt egy szerzetes, akit *Kencztartonak* neveznek,⁴⁰⁹ ő uralkodott a király neve alatt az egész országban, és a török császárnál mint Erdély ország védelmezője lépett fel. *Ferdinandus* császár német hadi népe, amelyet a német városokban, Brassóban, Nagyszebenben és más helyeken állomásoztatott, (miután a késlekedő fizetés miatt amúgy is kegyvesztetté vált) először Erdélyt feldúlta és ami a jámbor császár előtt gyűlöletes volt, kútba esett és megsemmisült.

Kencztarto
Frater Georgiy

[121v] Így aztán a szerzetes minden fölött *regnált* és amellet még prédikált is, és ha az országot meg akarta sarcolni, forró könnyeket tudott ontani, innen ered az a mondás Erdélyben, ha a barát sír, a mi tarisznányánknak vagy pénzeszacskónknak kell a könnyeit letörölni.⁴¹⁰ És ebben az időben Erdély határait egy kissé *mutálták*⁴¹¹. Brassó és *Moldauia* felé ugyan érintetlen maradt, mint fent láthattuk, *Pannonia* vagy Magyarország azonban *Fekete tooig*⁴¹² kiterjeszkedett, és Nagyvárad egyéb helyekkel együtt *Baiomig*⁴¹³ kiterjedt, dél felé is a Dunánál *ex Transalpina*⁴¹⁴ [Havasalföld] vagy ahogy Havasalföldben mondják, *Dacia*

Transilvania
mostani
határai

407 Konstantinápoly, Istanbul

408 vajda, fejedelem

409 Martinuzzi Fráter (Utyeszenics) György (1482–1551), Kincstartó Fráter Györgynek is nevezték

410 OBORNI Teréz, *Fráter György kincstartósága Erdélyben. = Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1977. 61–76., uő., *Az ördögös barát – Fráter György (1482–1551)*, Pécs–Budapest, 2017.

411 megváltoztatták

412 Feketető

413 Hajdúnagybajom

414 Havasalföld

alpestri, *Vaskapu* kastélyt és *Lugost*, *Karansebest*, amely a Tömös víz mellett fekszik, is oda számítják, amelyet azidőtájt a török nem felügyelt, és nem őrzött meg. Ezeket a helyeket csak 1592. évben szerezték vissza, és a *Vesier bassat*⁴¹⁵ nagy ajándék útján vette rá a beleegyezésre az Erdélyi Fejedelelem. Hogy milyen sokáig fogja birtokolni, ahogyan egész Erdélyt, egyedül Isten a tudója és megmondhatója, ameddig kiviláglik, hogy az ősellenség, ha alkalma van rá, [122r] miként több helyen és különösen, mint ebben a szomszédos Moldáviában és Havasalföldön berendezkedett, ugyanúgy, mint máshol is Törökországban, mindent letarolt és elpusztított, ahogy ezt majd később látni fogjuk.

A fentieket szándékoztam az erdélyi határok változásáról jelenteni és a következőkben a *Waiuoda*⁴¹⁶ mostani uralkodásáról szólok és a szokásokat csak röviden akarom érinteni.

A szerzetes halála Miután azonban az említett *Kencztartot* vagy szerzetest, ahogy némelyek mondják, *nutu Ferd*: 1551. év december 8-án leszúrták,⁴¹⁷ és a fiatal *Johannes* úrnak (aki a Király nevet, noha nem volt megkoronázva, megtartotta,) a *regiment* hűséget fogadott,⁴¹⁸ közte és a török császár között a szövetséget valóban megerősítették, miként ez Tokaj várának bevételéből, amelyet II. Johannes a török fővezérrel együtt 1566. évben végrehajtott, és még más dolgokból is, kiviláglik.

Joh:II. Rex Moritur A. 1571⁴²² Midőn aztán ez a *Johannes Rex* megértve, hogy jó reménnyel lehet a támadáshoz, hogy a szegénységbe hullott Magyarországon ismét igazságot tegyen, 1571. évben Gyulafehérvárott meghalt,⁴²⁰ vagy ahogy mondják, amikor az volt a szándéka, hogy egy német fejedelem lányát feleségül vegye,⁴²¹ a magyarok lemondtak róla és a királyi vér elapadt.

415 Vezérbasa

416 vajda, fejedelem

417 Martinuzzi Fráter (Utyeszenics) Györgyöt 1551. december 17-én Alvincen I. Ferdinánd tudtával és beleegyezésével Castaldo parancsára Sforza-Pallavicini generális és emberei meggyilkolják.

418 János, (Szapolyai) II. magyar király, erdélyi fejedelem

419 II. János szövetsége

420 1571. március 14.

421 Az 1570. augusztus 16-án megkötött spyeri egyezmény értelmében II. János feleségül kapja II. Miksa német-római császár (I. Miksa magyar király) unokáját, Albert bajor herceg leányát, Máriát

422 II. János halála A. 1571

[122v] János király halála után *Bekkes Caspart*⁴²³ mellőzve (miután ő erőszakkal benyomult, menedéket talált, de alulmaradt), a *Bathori* nemzetséget hívták be. *Stephanus Bathori de Somliot* 1571. május 24-én *Waiwodavá* választották,⁴²⁴ és ő nem csupán értelmesen, hasznosan kormányozta az országot, hanem *Bekkest* is (miután *Maxim.* római császár⁴²⁵ hadi népe bevonult) a híveivel együtt inkább óvatossággal, mint erővel visszaszorította és menekülésre kényszerítette, mert miután *Bekkes* a székelyeket, akik nagyobb részt az ország urának elkötelezettjei voltak, *Báthory* mellé állította ajándékokkal, ígéretekkel és más hasonlóval, az urak ismét neki elkötelezték magukat és még a saját testőrségének parancsnokai is mellé álltak, amikor aztán *Bekkes* az országba jött, és a csatlósaira támaszkodott, ezek már többnyire ismét könnyen megverhetők voltak, tehát sok nép elpusztult. A német lovagok közül sok nemest foglyul ejtettek, miután azonban a segítőiket és azoknak a segítőit erősen megbüntették, a székelyeknek orrát és fülét levágták, sokukat az ablakaikon kihajigáltak, a főurak közül is kilencet Kolozsvárott ugyanaz napon lefejeztek.⁴²⁶ *Bekkes* nagy fáradtsággal elmenekült, és mivel Bécsből további segítségre nem számíthatott, ezután Lengyelországba ment és *Stephan*: *Bathori* jó barátja lett és maradt,⁴²⁷ és neki a moszkoviták ellen sok háború szerencsés vezetésében segített.

*Stephanus Bathory eligitur in Principem Transil: & locum tenentem partium Hungariae*⁴²⁸
Bekkes Caspar
 veresége
 Erdélyben

Miután *Steph*: *Bathori* a rebelleket megbüntette és az országot nyugalomban kormányozta, eközben a törökkel a *Confoederatio*⁴²⁹ megerősítette, azonközben *Henricus Franciae & Poloniae Rex*⁴³⁰ az országból elmenekült, a választás *Maximilian* Római Császárra és erre a *Bathorira* esett. Ez utóbbi nem sokáig tétlenkedett, hanem ami kincset és más javat

Tündérország útvesztői. Steph. Bath. király lesz Lengyel-országban

-
- 423 Bekes Gáspár (1520–1579) lásd HORN Ildikó, *Politikusportrék János Zsigmond udvarából. Bekes Gáspár, = vő., Tündérország útvesztői.* Budapest, 2005, 46–54.
- 424 Somlyói Báthory Istvánt (1533–1586) az erdélyi országgyűlés fejedelemmé választja 1571. május 25-én
- 425 II. Miksa német-római császár (1527–1576), (I. Miksa néven magyar király 1564–1576 között)
- 426 1575. aug. 8. Megkezdődik a Bekes-pártiak ellen hozott ítéletek végrehajtása. Negyvenhárom személyt, közöttük hét főurat és 34 székelyt kivégeztek.
- 427 1577. január - Báthory István lengyel király kibékül Bekes Gáspárral és szolgálatába fogadja
- 428 Báthory István erdélyi fejedelemmé és a magyarországi részek helytartójává választatik
- 429 szövetséget
- 430 Henrik, III. francia és lengyel király (1551–1589)

magával vihetett, azzal és az erdélyi hadseregével Moldván keresztül bevonult és Maximiliántól a koronát elfogadta. Ez történt Anno 1576.⁴³¹ Ezután pedig sok háborút vezetett a Moscoviták ellen és [kihagyás] évben életét bevégezte.

Christophorus
Bathori sequitur
Stephanum in
Principatum
Transilvaniensi⁴³⁴

Miután Stephanus király elutazott Lengyelországba, a testvérét, Christophorus Bathori de Somliot vajdává választották,⁴³² neki meg is hódoltak, ő aztán az országnak békességet és nyugalmat teremtett és szövetségben maradt a törökkel, jóllehet Bekkes Gáspár kardjával és híveivel megszerzett, Steph. Battoritól kapott országot nem birtokolta mint fejedelem, mert a király évente az ország jövedelmét Lengyelországba vitette, és ebből Erdélyben a Jesuiták⁴³³ kiadásait is fedezte. Ahogyan ez az ő idejéről alább következik.

Jezsuiták
kezdetei
Erdélyben

[123v] Miután Christophorus Bathori ötödik éve volt Waiwoda vagyis Princeps Transilvaniae & Siculorum Comes, az 1581. évben meghalt⁴³⁵ és Gyulafehérváron, az új templomban, amelyet ő építtetett, temették el, pompás Epitaphium⁴³⁶ alatt, amit Steph., Lengyelország királya állíttatott neki.⁴³⁷ Erről alább, Gyulafehérvár város leírásánál majd említés történik. Ezalatt jöttek első ízben a jesuiták Erdélybe és elkezdtek Kolozsváron egy gymnasiumot⁴³⁸ építeni és be is fejezték. Fogarason⁴³⁹ ugyancsak elkezdtek egy templomot építeni, de ezt nem fejezték be. Gyulafehérváron szintén kaptak egy templomot és egy iskolát.

-
- 431 1576. május 1. Báthory Istvánt lengyel királlyá koronázzák Krakkóban
- 432 Somlyói Báthory Kristóf (1530–1581), erdélyi vajda (1530–1581), lásd 334. jegyzet
- 433 jezsuiták
- 434 Báthory Kristóf követi Istvánt az Erdélyi Fejelemségben
- 435 1581. május 17. meghal Báthory Kristóf vajda Gyulafehérvárott
- 436 sírfelirat
- 437 „Báthory Kristóf temetésekor az elhunyt vallási hovatartozása határozta meg a temetkezőhely kiválasztását, a az akkor protestáns kézen lévő főtemplom nem adhatott végső nyughelyet a katolikus vajdának. Ezért Báthory István lengyel király a gyulafehérvári jezsuita templomba temettette bátyját, amelyet ekkortól neveztek a Báthoriak templomának” = SZABÓ Péter: A gyulafehérvári főtemplom, mint az erdélyi fejedelemség kultuszhelye = Testis temporum. Tanulmányok a magyar művelődés történetéből. Szerk. Závodszy Géza. Budapest, 2003. 11.
- 438 gimnázium. 1581. május 12-én Báthory István Kolozsvárott egyetemet alapít, melyet a jezsuitákra bíz.
- 439 Fogaras. A jezsuiták 1591-ben Gyulafehérvárott és Fogarason nyitnak rendházat és iskolát.

Christophorus Bathori egy fiút hagyott hátra, akit *Sigismundus Báthorinak* hívnak,⁴⁴⁰ akire még apja életében, a kolozsvári templomban a rendek felesküdték. Mivel azonban ő még túl fiatal, csak mintegy 10 éves úr volt, *Stephanus* király *curatorokat* rendelt ki, akik egyidejűleg az ország *gubernatorai* is lettek. Ők pedig név szerint a következő három úr voltak: *Kendi Sandor*, *Sombori László* és *Kowacioczy Janos* [recte: Farkas] kancellár, akik hivatalukat 1586. évig viselték.⁴⁴¹ A királynak sok panaszt és kárt okoztak mindenfelől, mivel a rendek mind a jog dolgában, mind más dolgokban azonnali intézkedést szerettek volna. Ennek következtében ha egyik *Gubernatort* megkenték, a másik és a harmadikat ugyanúgy ajándékkal meg kellett vesztegetniük, különben nem remélhettek *Expeditiot*⁴⁴². Ekkor a király egy meglehetősen koros, ámde jó lovagot, Várad várának kapitányát, név szerint *Geczi Janost* rendelte oda,⁴⁴³ a három korábbi *Gubernatort* hivatalából elbocsátotta, és ennek az egyetlen *Gubernatornak* a felügyelete alá rendelte az országot és az ifjú urat. Ezt aztán az ország rendjei is elfogadták és engedelmességgel viseltettek iránta.

*Tres
Gubernatores
Transilu.*⁴⁴⁴

Ő azonban túl volt az ötven éven és egyébként sem volt iskolázott és a latin nyelvben járatos, Nagyváradon házasságtörése miatt rossz híre is volt, mégis rábízták ezt a nehéz hivatalt, és annyira megbízhatóan látta el a hivatalát (mivel ő maga bort is nagyon ritkán ivott), értelmes, bátor és megingathatatlan volt, hogy még ő maga is csodálkozott rajta, hogy tetszésre talált. A megyesi országgyűlésen a rendekkel egyetértésben elhatározta, hogy az összes jezsuitát kiűzi Erdélyből, ahogyan ez hamarosan meg is történt és egész Erdélyországot megtisztították tőlük.⁴⁴⁵ *Stephanus* király, akinél menedéket találhattak volna, akkor már halott volt, a fiatal Zsigmond herceg – legyen átkozott - apjának elhalálózása után [124v] a jezsuitáknak ismét visszaadta a *Disciplináját*, mivel addig

A jezsuitákat
kiűzték
Erdélyből

440 Báthory Zsigmondot (1572–1613), Báthori Kristóf kiskorú fiát 1581 májusában még apja életében utódul választja az erdélyi országgyűlés

441 1583. március 6-án Báthory István fejedelem Báthory Zsigmond erdélyi vajda kiskorúsága idejére Kendy Sándor (1530–1594), Kovacsóczy Farkas (1540k.–1594) és Sombori László (†1590) személyében hármas tanácsot állít Erdély kormányzására.

442 elintézést

443 1585. május 1. Báthory István a hármas tanács helyére Ghyczy János (†1588) váradi kapitányt nevezi ki Erdély kormányzójának. Lásd JAKAB Elek, *A Ghyczyek Erdély történetében*, Budapest, 1875.

444 Három erdélyi gubernátor

445 1588. december 8. A megyesi országgyűlés kitiltja a jezsuitákat az országból

is ők nevelték és a mérgükkel táplálták, *Praeceptorainak*⁴⁴⁶ tartotta őket, de akkor ez még nem segített, mindannyiuknak el kellett hagyniuk az országot, de megengedték nekik, hogy amit akarnak, magukkal vigyenek. Ez így is történt, és sok pénzzel megrakodva távoztak.

Geczí János
moritur⁴⁴⁷ Ezután, ugyanabban az évben, meghalt a *Gubernator Geczí János* és eltemették [kihagyás].

Sigismundus
Bathori
csatába száll
A. 1588 A következő évben *Sigismundus Bathori*, egy tizenhét éves úr Medgyesen a teljes *Gubernamentet* a keze alá vonta, és a hűséges tanácsosul a kancellár, *Galfy Jánost*⁴⁴⁸ mellé rendelte. [Zsigmond] Fiatal korában kitüntette magát a csatamezőn, amúgy kötekedő, önfejű, sötét tekintetű, nagy szemekkel, minden török követet személyesen meghallgat majd ismét elbocsát, meglehetősen *studiert*,⁴⁴⁹ jól tud olvasni,⁴⁵⁰ a *Voluptas* meghozza aztán a *Venere*-t a táncban,⁴⁵¹ ugrálásban, vívásban. *Musicat*, orgonát és más hasonlót szívesen hallgat, úgy hogy a rendek [125r] ezért módfelett elégedetlenek voltak és amennyiben csak tudták, távol akarták tartani magukat tőle.⁴⁵²

446 tanítómestereinek

447 Ghyczy János halála

448 Gálffy János udvarmester (†1593) lásd JAKAB Elek, *Kocsárdi Gálffy János és a Báthoryak*, Századok, 1895, 785–817.

449 iskolázott

450 Báthory Zsigmond olaszos kultúrájáról lásd ERDŐSI Péter, *Az itáliai erényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem (Az olasz udvari emberek helyzete, tevékenysége és megítélése Erdélyben Báthory Zsigmond uralkodása idején.* = *Sic itur ad astra* 1996. 1–3. 12–48.

451 A gyönyör és az érzékiség együtt jár. Somogyi Ambrus Belső-Szolnok megye jegyzője szerint „Zsigmond nem uralkodásra és az állam bölcs kormányzására született, hanem játékra, fényüzésre, táncra, nők ölelésére, atyai javai eltékozlására, haszontalan költsékre: mindenféle haszontalan olaszra, cinédusra, zenészre, azt mondják, annyit költött éveként, hogy mindenki szerint elég lett volna a testőrség egyévi zsoldjára.” SOMOGYI Ambrus, *Báthory Zsigmond első évei*, = *Sárkányfogak 1572–1602*. Szerkesztette: Cs. SZABÓ László, Budapest, 1993. 74. (Erdély öröksége II.)

452 Ettől eltérő értékelést olvashatunk KRUPPA Tamás írásában, *Marcia verso Constantinopoli...* (lásd a 36. jegyzetet), 307–325.; lásd még: KRUPPA Tamás, *A Sas és a Sárkányfog (Báthory Zsigmond dicsőítése)* = *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 121–126.; KRUPPA Tamás, *A kereszt, a sas és a sárkányfog: Kelet-közép-európai törökellenes ligatervek és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597)*, Budapest–Róma, 2014 (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae, Series I. Collectanea Vaticana Hungariae Classis II., Tom. 5.); Legújabb feldolgozás: SZVORÉNYI, *Veit Marchthaler...* (lásd a 37. jegyzetet), 45–53.

Elkezdett azonban a rendek akarata ellen sok dolgot cselekedni, mert volt három nagybátyja, úgy mint *Stephanus Bathori*, *Balthasarus Bathori* és *Andreas Bathori*,⁴⁵³ egy kardinális, velük *consultalta*⁴⁵⁴ meg a dolgaikat, nekik ajándékozta a legjobb kastélyokat és falvakat, hatalmassá tette őket, *Stephanus Bathorit* Nagyváradon a magyarok fölé, *Balthasart*, egy szodomita és istentelen embert a székelyeken,⁴⁵⁵ *Andreas Kardinálist* a szászokon tette uralkodóvá,⁴⁵⁶ ő maga uralkodott a nemeseken. Azt remélte hát, hogy a nagybátyjai segítségével, tanácsaival és támogatásával elég nagy hatalma lesz az országon, miként aztán ismét megengedte, hogy a *jesuita* söpredék befészkelje magát, és még több más igazságtalanságot is cselekedett. Itt nincs mód elbeszélni, hogy s mi történt Gálffy Jánossal.⁴⁵⁷

[126r] ERDÉLY ORSZÁG UDVRTARTÁSÁRÓL

Miután előzőleg ennek az országnak a régi és új elnevezéseit, lakosságát és vajdáit vagy fejedelmeit egészen a mostani időkből uralkodó *Sigismundus*ig⁴⁵⁸ a legrövidebben összefoglaltuk, most nem kevésbé röviden érinteni akarom a mostani erdélyi fejedelmeket. Születésük szerint valamennyien magyarok voltak, udvartartásuk és seregük legnagyobb része zsoldos, a saját nációja tartja fenn, ahogy ez még ma is történik. A mostani *Waivoda* vagy magyarul *Weida* jól felöltöztetett és ellátott udvartartást tart, közöttük sok a nemes, akik közönségesen magyar viselet hordanak, mint azok, akik Magyarországon laknak, azonban itt előbb vezetnek be újításokat. Az udvartartás többnyire Gyulafehérváron tartózkodik, egy emelkedőn lévő jól *temperált*⁴⁵⁹ kellemes helyen, nem messze a Maros vizétől.

453 Báthory István (1533–1586), Báthory Boldizsár, (1560?–1594), Báthory András (1566?–1599)

454 tanácskozta

455 Báthory Boldizsár felháborodást kiváltó életmódjáról lásd BETHLEN Farkas, Erdély története III. Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig. (1561–1594). VI–VII. könyv. Fordította: BODOR András. jegyzeteket írta KASZA Péter. Budapest–Kolozsvár, 2002, 193–197.

456 Báthory András legújabb összefoglaló pályaképe: HORN Ildikó: *Báthory András*. Budapest, 2002. (Post scriptum)

457 1593. március 8. Báthory Zsigmond Huszton kivégezteti Gálfi János udvarmestert, aki beavatkozott a Báthoryak családi vitájába

458 Báthory Zsigmond

459 éghajlatú

Ebben az időben a kancellár irányítja majdnem az egész területet, mert az ifjú fejedelem az uralkodás terhét nem akarta viselni,⁴⁶⁰ hanem ifjúsága idején, mint a fiatal emberek ezt csinálják, mulatja az időt, egy kocsival viteti magát ide-oda, a magas hegyekben, az oláhok között tartózkodik egy vagy akár három napig, majd ismét lejön, [126v] télvíz idején közönségesen a városokban tartózkodik, egyikükben tartja a bíróságot, ez az a hely, ahol egész éven át az országban a fejedelemhez lehet *apellálni*.⁴⁶¹ Ezért ennek a városnak három napig az egész udvar tartását el kell látnia.⁴⁶² Amikor országgyűlés van, majdnem minden vidéki és nemes ember, a városok küldötteihez hasonlóan összejönnek, és meghatározzák mi legyen az országnak javára és kárára. Sok *Procuratoruk*⁴⁶³ van és más hasonló lump népség. A magyar jogokat és *decretumokat*⁴⁶⁴ gyakorolják. A fejedelem 500 kék öltözetű testőrt tart, valamennyi válogatottan erős személy, és valamennyi kiváló lövész, minden hónapban mustrálják, fizetik és évente egyszer felruházzák őket.⁴⁶⁵ Ezeknek állandóan a fejedelem mellett kell lenniük, amikor a templomba megy, kettős sorfalat kell állniuk. A veres mesterüknek fehér dolmányuk van és *Rothe Menteket*⁴⁶⁶ viselnek. Trombitán, Schalméi-en

országbíró

A Vajda
kéknadrágos
testőrei

Vörös
nadrágosok
Szászok fekete
nadrágosok

460 Az ifjú Báthory Zsigmondra vonatkozó irodalom összefoglalását lásd BARTÓK István, *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond*. = *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerkesztette és az előszó írta: R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 1987. 135–157.

461 fellebbezni

462 Báthory Zsigmond udvartartásáról lásd KOMÁROMI András, *Báthory Zsigmond udvartartásához*, Erdélyi Múzeum, 1901. 117–118., MERÉNYI Lajos, *Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága*, Hadtörténelmi Közlemények, 1894, 108–113.; KLANICZAY Tibor, *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában*. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén) = uő: *Pallas magyar ivadéakai*, Budapest, 1985. 104–123.; ERDŐSI Péter, *A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció színterei Báthory Zsigmond udvarában (1581–1598)*. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1997., SZILAS László, *Alfonso Camillo jezsuita Erdélyben, 1591–1599*. Ford. Ötvös Péter. Budapest, 2001, METEM, 159 l.

463 ügyvéd

464 törvényeket

465 Az erdélyi fejedelmi udvar testőrségéről lásd SUNKÓ Attila, *Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században*, Fons, 1(1994), Nr. 2, 186–214., uő.: *Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században*, Levéltári Közlemények, 1998. 99–131.

466 vörös mentéket

(fúvós hangszer)⁴⁶⁷ és dudán játszanak. Nincs olyan közöttük, aki ezt nem tudná, mert korábban éveken át egy török végházban vagy várban, amely Törökország mentén fekszik szolgáltak és ott tanították őket.

*Aula & aulici
Principis
Transl.*⁴⁶⁸

Ezek mellett a fejedelem lovas udvartartást is tart, kettőt Gyulafehérváron és egy mérföldre onnan *Düwesen*⁴⁶⁹, továbbá még több helyen az országban, Váradon és körülötte, 3000 lovast és gyalogost emellett itt és ott *Zabadosokat*,⁴⁷⁰ akik szükség esetén mozgósíthatók. A székelyek évekkel ezelőtt 60000 főnyi lovast állítottak ki, de most ők is kevesebben vannak. A gyalogosok veres nadrágosok, a szászok fekete nadrágot viselnek, ebből egy nap alatt 10000-t ki tudnak állítani, akik valamennyien jó lövészek. A nemesek tartoznak zöld nadrágos gyalogosokat kiállítani, emellett még vannak a lovasok. Az oláhok csak az árokásáshoz jók, a német papoknak vagy apátoknak a lovaikkal kell vinniük az egész felszerelést és *munitiot*. Ez a fejedelem három nap alatt 25000 főt táborba tud szólítani és minden várost, falut és vidéket meg tud szállni.⁴⁷¹ Némelyek teljes erővel azt állítják Erdélyben, hogy van ez 100 000 fő is, amit én nemigen tudok megcáfolni, hanem inkább megerősíteni. Ez egy kicsi, de jól betelepített ország, minden domb és völgy lakott és nagyobb a népsűrűség, mint az ember gondolná.

Zöld
nadrágosok

A fejedelem nem tart az országban *Ordinari*⁴⁷² postát, amikor azonban postával küldi az emberét, a fejedelmi parancs utasítása szerint az erdélyi vidék minden helységében azonnal lovat kell neki adni és akadálytalanul tovább lovagolni engedni, úgy, ahogy ez a legmegfelelőbb módon történhet.⁴⁷³

Veredi lat.
postaló

Rendelkezésükre bocsátanak egy élmezési levelet is, amikor tehát egy városban vagy vásárban ezt előveszik és a fejedelmi *patenst*⁴⁷⁴ felmutatják, azon nyomban a bíró vagy kán ételmet, italt és takarmányt hozat nekik és tovább engedi őket. Ez azonban a szegény alattvalóknak terhes, pedig naponta van ilyen alkalom.

467 kürt

468 Az erdélyi fejedelem udvara és udvari emberei

469 Töves

470 szabadosokat

471 SUNKÓ Attila, *Adatok az erdélyi fejedelmi udvar szervezetéhez a Báthory–korban*, Fons, 7(2000), Nr. 2, 275–288.

472 rendszeres, hivatásos

473 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata*, Budapest, 1980, 250–305.

474 menlevél

[128r] ERDÉLYORSZÁG JÖVEDELMÉRŐL

*Proventus
Transiluan*⁴⁷⁷.
Oláhok *vel*
Romani

Az előkelő udvartartáshoz, a katonaság fizetéséhez, az ország és az emberek őrzéséhez és védelméhez jogszerűen is nagy *Intrat*⁴⁷⁵ tartozik, tehát észszerű, ha tudni akarjuk, honnan és mely helyekről kapja ez a fejedelem a jövedelmét. Az oláhoknak ugyan nem kevés falujuk van ebben az országban, azonban keveset vagy egyáltalán nem *contribuálnak*,⁴⁷⁶ az uraiknak robottal, hűbérrel szolgálnak az adófizetés helyett.

*Siculi semper
szabadok*⁴⁷⁹

Hogy milyenek a székelyek, azt mutatja, hogy már gyakran az urakkal szemben *rebellisként*⁴⁷⁸ viselkedtek, azért, hogy a szabadságukat megkapják, még inkább, hogy megszabaduljanak az adófizetéstől.

*Saxonum
Contributio*⁴⁸⁰

A szászoknak azonban meg kellett tenniük, amit csak tudnak, évente 56 vagy 62 ezer rénes forint adót fizetniük, még Márton napon 10 ezer rénes forintot, ehhez még az éves ajándék és más 10 ezer rénes forint jön, tehát ez minden évben mintegy 80 ezer rénes forintot vagy tallért tesz ki.

*Vngarorum
contributio vel
inclitio*⁴⁸²

Ami a magyar helységeket Erdélyországban Váradon kívül illeti, minden szabad városra két tallért vetettek ki az 1585-ös tordai országgyűlésen,⁴⁸¹ ezen felül még minden szabad városra harmincöt magyar pfenniget, amelyet a nagyváradi kastélynak és másnak az építésére kellett felhasználni. Így egyedül Debrecen minden évben 16 ezer rénes forintot adományoz.

*Debreczien
contributio vel
oblatio*⁴⁸³

*Tricesimae &
telonia*⁴⁸⁴

[128v] A fejedelem az ország minden ki- és bevezető útjánál tart egy harmincadost, ez is hoz évente egy jókora summa pénzt. Ezt először 1560. évben alkalmazták Erdélyben, korábban itt nem ismerték a harmincados intézményét, tehát mindennek, amit ki- vagy bevisznek az országba, a harmincad része, a pfennig, a tallér vagy más érték harmincadja mind a *Waiwodat* illeti.

475 udvartartás

476 adóznak

477 Erdély jövedelme

478 lázadóként

479 A székelyek örökre szabadok

480 A szászok hozzájárulása

481 1585. szeptember 19. Erdélyi országgyűlés Tordán

482 A magyarok önkéntes hozzájárulása (?)

483 Debrecen önkéntes hozzájárulása

484 Harmincados és vámszedő

A harmincadosok mellett van egy főharmincados Nagyváradnál, amely a bőrkereskedelem hasznát szállítja a fejedelemnek. Mert minden állatbőr után, amelyet a *Waiuodaii* területen *Fekete toon* kívül elejtenek, 65 vagy 80 magyar dénár vágóhídi pénzt kell fizetni a főharmincados számára. Ezért aztán olyan drágán adják el, ahogy csak tudják, mert a haszon a katonaság ellátására fordítódik, más harmincados vámmal együtt. De gyakran a *lucrum Cameraet*⁴⁸⁵ három részre osztják, amiből alig egy harmad jut a jogos helyre, a többi kétharmad máshol elhullik.

*Lucrum cutum,
Bouinarum &
Vaccinarum*⁴⁸⁶

Ezek szerint a sójövedelem a tordai, kolozsi, dézsi és sóvári sóhegyekből és még sok más helyről származik, ahonnan Törökországba és más közel fekvő területre nagy mennyiségű kősót szállítanak, és az [129r] erdélyi fejedelem évente nagy summa nyereségre tesz szert, mert ezeken a sóhegyeken sókamarákat és begyűjtőhelyeket tart.

*Prouentud.
Salenarum*⁴⁸⁷

Nagybányán, *Rudabanian*, *Zigan hawason*⁴⁸⁸ arany, ezüst és rézbányák vannak, más hegyekben pedig vas és higany, amelyeket nem alkalmasak pénzverésre.

Így tehát nem kevés az, ami ennek az országnak a jövedelmét illeti, és most a *Waiwodanak* hoz nagy hasznot, nem beszélve a sok hegyről, amelyet nem használnak bányászatra, de a pfennigjogot alkalmazzák rá. Azokat az aranyban gazdag folyókat is számon tartják, amelyeket nem mosnak át.

[129v] AZ ERDÉLYIEK SZÖVETSÉGE A TÖRÖKÖKKEL ÉS ANNAK A SARCA.

Az erdélyiek *Confoederatio*járól⁴⁸⁹ a törökek már említést tettek az ország *Waiwodái*ról szólva. Több szót nemigen érdemel, csupán annyit, hogy az erdélyi fejedelem *Signojává*⁴⁹⁰ tették a nagy török hadi zászlót, amelyet vörös selyemből készítettek, aranyozott széles csipkeszegéllyel, és mindenhová, ahová ő az udvartartásával utazik, előtte hordozzák, és a török *Pusikant*⁴⁹¹ és kardot szokták használni, hogy ezzel is jelezzék, ő a török ellenségének az ellensége és a barátjának a barátja most és marad mindig, és ahol szükséges, olyan fegyvereket fog használni.

*Signa confoederatio-
rationis*⁴⁹²

-
- 485 kamarai haszon
 - 486 marhabőr haszna
 - 487 sójövedelem
 - 488 Rudabánya, Cigány havas
 - 489 szövetség
 - 490 jelképvé
 - 491 buzogányt
 - 492 A szövetség jelképei

Chausok vagy
török követek

A temesvári basától és magától a nagyvezértől gyakran küldtek *Chaust*⁴⁹³ Erdélybe, de ritkán engedték, hogy három napot vagy annál többet ott töltsön, hanem ajándékkal és más dolgokkal felkészítve továbbengedték. Egészen Havasalföldig kellett kísérni őket, ahogyan ez az előkelő törökök esetében lenni szokott, hogy nehogy valami bajuk essék.

Secretarius
Turcicus⁴⁹⁴

Az erdélyi fejedelemnek az udvarában egy török írnokot kellett tartania, aki a török császártól jövő [130r] levelet tolmácsolja és ismét saját nyelvén megválaszolja.

Contributio
Turcica⁴⁹⁶

Az éves *tribut* az erdélyieknek 40 ezer tallerra rúg, az ajándékok, amelyeket a császárnak és a vezér basának kellett küldeni, úgyszintén kitesznek legalább 40 ezer tallért, sőt én még azt gondolom, hogy fölötte van a 60 ezer tallérnak is. Ezen felül a fejedelem köteles mindenkor még a *tribut* felett, Szent Mihálykor a császárnak hatvan szép sólymot küldeni, amelyet harminc kéknadrágos szállít, tehát mindegyik kettőt, de útközben néhány kimúlik, ezért arra az időre sok *köppeket*⁴⁹⁵ borítanak magukra, és erősen összekapcsolják őket.

Falcones
Sólymok

1590. évben az országot ért kár az egyik *Ampassatoruk* vagy *oratoruk*,⁴⁹⁷ *Kovaşti Georg*⁴⁹⁸ nevezetű által még inkább megnövekedett, mert miután ugyanő ezt megelőzően sok évig a *tributtal* a megadott évszakban leküldetett, végül azonban (saját hasznától vezérelve) elrontotta a játékot, mert amikor látta, hogy a vászon és egyéb más dolog, ami Erdélyben van, *Constantinopelben* a gályák, vitorlák és hasonlók miatt sokkal drágább, nagy mennyiségben oda szállíttatta és ismeretlenek által eladatta. Mikor pedig a törökök nemcsak a vásznakat vették meg nagyon drágán, hanem azt is megtudták, honnan hozták ide az árut, hogy mekkora hasznót lehet belőle húzni, és értesültek arról, hogy a hasonló árukból úgy mint, lenből, viaszból, kátrányból és vasból is fölös mennyiséggel bírnak, megjelentették ezt a *Vésier Bassanak*,⁴⁹⁹ (mivel a gályákhoz, vitorlákhöz,

493 csausz, török követ

494 török írnok

495 köpenyt

496 török adó

497 követük vagy szószólójuk

498 Kovászdí György (?) Esetleg Ravazdy György portai követ. Bíró Vencel: *Erdély követei a portán*. (Cluj–Kolozsvar, 1921) című műve szerint Ravazdy György 1586-ban, 1590-ben volt portai követ, 1593-ban pedig rendkívüli követ. Kovászdí György nem ismeretes.

499 nagyvezér

kötelekhez, drótokhoz etc. szükséges *materiakból*⁵⁰⁰ nagy hiány volt), a nagyvezér azon nyomban leírta a *Waiwodanak*, hogy minden évben a fent felsoroltakból nagy mennyiséget magához rendel, amit aztán meg is kellett tenni, és minden évben sok ezer darab vásznat leszállítani. Ennek pedig egyetlen ember kapzsisága és saját érdekének a keresése az oka.

*Vnamque nihil
moderabile
suadet*

*Auaritia
radix omnium
malorum*⁵⁰¹

Másrészt a nevezett *Kowasztit* a *Vésier Bassa* vendégként magánál tartotta, *nebrálta*⁵⁰² és általa teljesen világosan közzé tette, hogy Nagyváradon nem számíthatják *Waskaput*, *Lugost* és *Karansebest*,⁵⁰³ mint a Törökországból Erdélybe vezető legelőkelőbb átkelőhelyeket, *Transilvania*hoz. Ez okból a török a nevezett helyeket visszavette és az ott keletkezett jövedelmekre is igényt tartott, amint erről az ország határaitól szólva a [kihagyás] *folián* már említés történt, hogy nagy ajándékokkal egy kicsit osztozni lehetett rajtuk és elhallgatni. Ezért a *Waiwoda* a többször említett *Kowaßtinak* nagy adag verést adott, és felmentette az *officiója*⁵⁰⁴ [131r] alól. Ez időtől fogva az erdélyi fejedelemnek állandó követséget kellett *Constantinopel*ben tartani, amit korábban csak évente egyszer tett meg, hogy követet küldött oda, és a *tribut* elszállítása után a követséget rögtön vissza is hívatta. A követségnek pedig ez Gyulafehérvártól *Constantinopel*ig mindig 14. napi lovaglást, Brassótól pedig 10 napi lovaglást jelentett.

Drága pofon,
de fejedelmi

[131v üres]

[132r] KÖVETKEZNEK A HELYSÉGEK LEÍRÁSAI.⁵⁰⁵

Ebben a [kihagyás] folióban egy kis kitérőt tettünk, most pedig visszatérünk a járt útra, amely a váradi nagy szőlőhegyet *Byharhoz*⁵⁰⁶ kapcsolja. Ez a szőlőhegy bizonyosan jó szüretet ad, és jóllehet a szőlő nagy mennyiségben terem, de a bor két évnél tovább nem tartható, akkor megsavanyodik és többé nem iható. A hegy alatt folyik el a *Sebes Körös*, amely Nagyvárad várost vette körül, három kis mellékvárossal vagy elővárossal, úgy mint *Wadkert*, *Altstadt*, *Olaszi*.⁵⁰⁷ Ezek úgy

Váradi
szőlőhegy

*Sebes körös
folyó,
Waradinum,
Várad,
Großwardein*

500 anyagokból

501 A kapzsiság minden rossz gyökere

502 börtönbe vetette

503 Vaskapu, Lugos, Karánsebes

504 hivatala

505 Az erdélyi városok leírásánál jó okkal feltételezhető Oláh Miklós (1493–1568) *Hungaria* című munkájának ismerete.

506 Bihar

507 Vadkert, Altstadt, Olaszi

sorakoznak egymás mellett, mint a bitófák a főtéren. Az utcák nevei részben városok elnevezéseit kapták, mint *Becz*, *Welencze*,⁵⁰⁸ mások a hét napjainak nevét viselik, *Pentekhell*, *Zombathell*, *Zerdahel*,⁵⁰⁹ etc., más utcák más nevet viselnek.

*Episcopatus
Waradiens.
Ladislai Regis
& trium Regum
aereae statuae
Ladislau
sepelitur*⁵¹¹

Évekkel ezelőtt itt már püspökség volt, és ezt a várost *Ladislau* magyar király⁵¹⁰ az egész ország minden más településénél jobban kedvelte, amint a kastélyban az ember nagyságú lovas szobra és a Sz. Háromkirályok ércből öntött szobra is látható. *Anno 1095.* itt is temették el.

A templomokat
lerombolták
és a bástyákba
beépítették

Körülbelül [kihagyás] évben ezen a helyen elkezdtek egy erődöt vagy kastély építeni, amelyet azonban mégsem építettek fel teljesen, mert gyakran, amit egyik vagy másik elkezdett, a harmadik építőmester ismét lerombolta, tehát mostanáig megszámlálhatatlan pénz folyt el, de még több az, ami [132v] a rendek által szegénytől és gazdagtól ehhez *contribuálva*⁵¹² volt. Mert a papság miatt mindig sok templomnak és kolostornak kellett ott lennie, azonban időközben majdnem mindet lerombolták és a köveket a bástyákba beépítették. A váron belül van még két lerombolt templomtorony, de egyébként nincs több kőből épített templom. A *calvenista*⁵¹³ prédikációk hallgatására van egy nagy zsindelytetős ház, hasonló egy nagy pajtához, ahol mindig tudós emberek prédikálnak, mivel csak a *Calvinismus* él ott. Nagy számban vannak ezen a helyen tanulók is, akik ebből tanulnak, stúdiumokat folytatnak, meglehetősen eredménnyel és amikor eléggé megalapozták a tudásukat, a *Superintendent*⁵¹⁴ prédikátornak ordinálja őket. A környék minden *calvenista* prédikátora évente összejövetelt tart, megbeszélést és vizsgát, amely nem minden évben tartja helyesnek a *opiniokat*,⁵¹⁵ és gyakran *defendálják*⁵¹⁶, kizárják és *degradálják*⁵¹⁷ azokat. Ebben az

508 Bécs, Velence

509 Péntekhely, Szombathely, Szerdahely

510 I. László (Szent), magyar király (1077–1095)

511 Váradi püspökség. László király és három király ércszobra. László eltemetve adózva. Vár ad építéséről legújabbban: DOMOKOS György, Ottavio Baldigara. *Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*. Budapest, 2000, 60–65.

513 kálvinista, Jean Calvin tanainak követője

514 superintendentus

515 felvetés

516 megvitatják

517 elvetik

időben nyomda is van ott, ahol könyveket és magyar kalendáriumot nyomtattak.⁵¹⁸ Ennek a városnak minden lakosa annyira buzgó a prédikációk hallgatásában, amilyent más helyen (kivéve Debrecen) még nem tapasztaltam. De emellett csaló, hazudozó, iszákos és infámis nép, a magyar jogokban más ilyen nem található. És amilyen nagy buzgalmat mutatnak a prédikációban, olyan nagy vagy még sokkal nagyobb étvágyukat, kedvüket és örömeiket lelik abban, ha mást be tudnak csapni és [133r] akarattal megcsalni. Ezért van nagyon sok *Procuratoruk*,⁵¹⁹ akik a magyar mondás szerint nyelvükkel az alfélt szántják, vagy ahogy mi németek mondjuk, forgatják a nyelvüket, hogy egy szót felkaphassanak, és valakinek 20. 50, 100 vagy még több tallér bírságot kiróhassanak. Amit *Indebitam*⁵²⁰ neveznek vagyis *marasztani* szóval jelölnék. Így amikor valakinek egy *liquitirt*⁵²¹ adóslevele van, utána két évig vagy tovább is tarthatja, és nagyobb költséggel, mint az adósságvételezés, végrehajthatja. Erről a csaló jogról nincs mit mondanom.

Itt közönségesen három bíróság székel, a városi, az udvari és a nemesi *capitulum*⁵²⁴, azonban ami az egyiknek jó, mindenkinek jó, Isten mentsen meg tőle. A lakosok megélhetésüket többnyire kereskedésből, német és török áruk adásából-vevéséből, földművelésből, szőlőtermesztésből, kisebb mértékben állattenyésztésből teremtik elő.

A város és vár védelmére a környező síkságon az erdélyi fejedelem 1000. könnyű vagy magyar lovast tart és 1000 darabontot, akik nagy vígalommal vannak a városban és igazán németellenesek. A törökök gyakran megtámadják őket, semmibe véve az erdélyi *Confoederatit*. Lerohanják őket és a török portyázók néha egy fél mérföldre

Caluinista Religiosiores etiam peiores aliis

*Synodus Caluinistarum Hung. Eorumque promoriae & ordinatio, ad Ministerium*⁵²²

*Nyelvüvel az Alfelinek Zant az Procurator*⁵²³

A 7. és 9. parancsolat megszegése

*Wr Szeke, War megieszek, Waros törwenie*⁵²⁵

518 Ebből az időből egyetlen Váradon nyomtatott kalendáriumot ismerünk, az RMNy nyilvántartása szerint azonban azt is csak Wespriemi István 18. század végi említése alapján. A kiadványból nem maradt fenn példány. Vö. RMNy 559.

519 ügyvédjük

520 meg nem érdemelt, jogtalan, Werbőczy Marchthaler által is ismert *Tripartitum*-ában „méltatlan kereset”-ről szól. Werbőczy Pars.II. tit.20.

521 lejárt

522 A magyar kálvinista zsinat kinyilatkoztatása és rendelkezése a papságnak

523 Nyelvével az alfelinek szánt a procurátor. Egy 1589. évi kolozsvári városi statutum az egységes szabályozás „procuratoroknak” kedvező hiányáról szól, lásd Kovács Kiss Gyöngy, *A kolozsvári osztóbírák intézménye* = K.K.Gy.: *Rendtartás és kultúra*. Marosvásárhely, 2001. 28.

524 bíróság

525 úrszéke, vármegyeszék, város törvénye

Giula Simandi
kodusok⁵²⁷

benyomulnak a városba. A *Giula* nevű török vár csak hét mérföldre fekszik Nagyváradtól, Simándtól pedig, ahol mindenféle áruval ellátott nagyszerű török piac van, 9 mérföldre. Ezen e helyen van, az egész Magyarországot tekintve a legtöbb koldus, innen van a mondás: *Simandi kodusok*⁵²⁶.

Cygni,
Hadgiuk,
hattyúk

[133v] Nagyvárad vára szépen megépített erőd, amelyet bástyák őriznek és mély vizesárokka van körülvéve (ebben hattyúkat tartanak). Mindenhol jó és erős őrséget is állomásoztatnak benne. Ebben a várban sokan akaratok ellenére vannak, akik a malterkeverésben és kőhordásban segédkeznek, amikor azonban az idejük kitelik, néhány év után ismét szabadon elmehetnek. (Ők azok, akik a Debrecenre rátörő ellenséges török portyákat visszaverték, emellett azonban a keresztyényeket, ahol csak tudták kirabolták és ezért elfogták őket.)

A várarok mellett mintegy négy vagy ötlépcsnyire folyik egy kicsike patak, amelyet *Bezenek*⁵²⁸ neveznek. Ez a meleg fürdőből folyik ide.

Hariol⁵²⁹
Czigánok
cigányok

Ebben a városban sok cigány van, némelyek közülük olyan gazdag, hogy 50. 100 vagy 200 tallért érő kitűnő lovaik vannak. Saját házaikban laknak, többnyire lókupeckedésből élnek, mások pedig kovácmesterségből, a harmadik rész, köztük az öreg kurvák lopásból.

Partium
Hungariae
Tricesimae⁵³¹

Ide szállítják a főharmincadostól, a *Szekelhid*, *Baiom*, *Döbrec*⁵³⁰ harmincadosaitól összeszedett nyereséget és a bőrkereskedés hasznát is, amely, mint már említettük, az erdélyi fejedelmet illeti.

A házasság-
törés *recte*⁵³²
büntetése

A házasságtörést és a kurválkodást ezen a helyen szigorúan büntetik, miként Debrecenben is, tehát ha valaki megharagszik egy asszonyra, elég, ha megesküszik rá, hogy házasságtörő, Nagyváradon rögtön megfojtják, Debrecenben pedig lefejezik.

526 Simándi kodusok

527 Gyula, simándi kodusok. A korabeli Simándról: BALÁZS Mihály, *Karádi Pál Simándon = Mezőváros, reformáció és irodalom. (16–18. század.)* Szerkesztette: SZABÓ András, Budapest, 2005, 75–85.

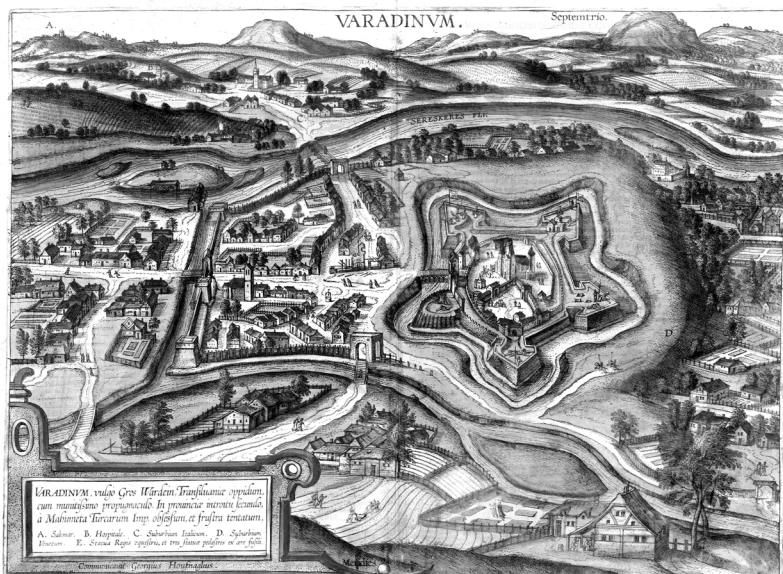
528 Pece

529 jósló, jóvendőmondó (hariolus. lat.) A váradi cigányokról Conrad Jacob Hildebrandt is beszámol: *Dreifache Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen... (1656–1658)*. Leiden, 1937. 23–26.

530 Székelyhida, Hajdúnagybajom, Dobroc

531 Magyar harmincados részek

532 jogos vő. ERDÉLYI Gabriella, „Szerettem egyszer egy nőt”. Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül. Történelmi Szemle XLIX (2007) 2. 165–178. (CD melléklet: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére. Szerk. ERDÉLYI Gabriella–TUSOR Péter, Budapest 2007. 191–206.)



Nagyvárád

Ez a hely bőségiben van csíknak és rákoknak.

Chikok csikok

[134r] Váradon kívül egy mérföldre van egy pompás meleg fürdő, amely két részre van osztva. Az egyik a férfiaké, a másik az asszonyi személyeké. A víz egyforma meleg, amelyet jól el lehet viselni, iszapos és tiszta, nagy a vízhozama, a föld alól, mint egy meglehetősen nagy folyó bukkan elő, és a forrástól hordja magával a szemetet. Mivel azonban Magyarországnak ezeken a helyein nincsenek *Doctora*ik, az emberek nem tudják, mire használ a víz, így aztán csak saját kedvükre fürdenek.⁵³³ Ezt tanúsítja a sok ember, aki naponta Váradról és más helyekről is odautazik. A fürdőnél csupán egy rossz ispotálya van a szegény embereknek, ¼ mérföldre van onnan egy falu, tehát aki ott fürdeni akar, annak el kell látnia magát mindennel, különösen jó innivalóval, különben csak egy hideg szállásra szorul.

Thermae
Bania⁵³⁴

A meleg víz medencéiben majdnem egész éjjel és nappal fekszenek a szegény emberek disznai, annyira, hogy a hasuk és a hátsó felük már

Megkövesztett
disznók

533 WERNHER 1558.C1: „Dises Wildpad wirdt in gantz Hungern für das fürnembst gehalten, mer von wegen deselben schönen lusts, weder das es so hailsamb vnnd gesund sein soll”. (Ezt a fürdőt tartják egész Magyarországon a legelőkelőbbnek, nem annyira a gyógyító és egészséges hatása, mint inkább a szépsége miatt.)

534 bányafürdő

alig látható, mert nincs rajtuk szőr, ezért borzalom még csak rájuk is nézni, nemhogy valaki ezután a disznóhús evést el tudná viselni.

Telegd, Rew [134v] Telegd - falu, benne egy kastéllyal, amelyet a *Keres* vagy *Kreisch*⁵³⁵ fog körül. *Reff*⁵³⁶ szintén oláh falu, többnyire magyarok lakják, bár a *Körös* két részre osztja. Ez a hely nevezetes a gonosz vámszedőjéről, aki másoknak dicsőséget hoz és nagy hasznot szállít. Miként az út fekvése mutatja, innen feltehetően Telegdig vagy még tovább is valamikor erdő volt, amelyet időről időre kiirtottak, felégettek és elpusztítottak.

*Bekymnél*⁵³⁷ Révtől egy magas hegyen át vezet az út, és ugyanaznap harmincnégyszer kell átkelni egy vízen, mégpedig a *Keresen*, amely eredetétől kezdve egy magas hegy vagy inkább hegység között vágja keresztül magát és *Giula* alatt, miután a Fekete és a Fehér *Körös* csatlakozik hozzá, a Tiszába ömlik.

Kyral vtia
Király útja
Fekke Too
keresztelő
hely
A most említett *Körös* nevű víz meglehetősen nagy, sebes folyású, ezért nevezik *Sebes Körösnek*. A hegyekből belefolyik még egy nagy folyó, amelyet, mert nagy mennyiségű pisztráng van benne, pisztráng vizének neveznek, (de a hallopást akasztással büntetik, amint a közvetlenül mellette felállított akasztófa erre figyelmeztet). Amikor ez a víz megárad, nagyon megduzzad és még nagy szekerek is belevesznek és lovak és emberek belefutnak. [135r] Kelet felé van egy magas hegy, amelyen mind gyalog, mind lovon, mind pedig kocsival nehéz átaljutni, de mégis így lehet ezt a vizet részben elkerülni. Ezt az utat *Király útjának* nevezik,⁵³⁸ de ez kissé nagy kerülőt jelent. Ezután *Feketetóra* érünk, ezt a helyet csupán szegény oláhok lakják, akik a zord hegyek között a *Körös* mentén laknak és sem szőlőhegyük, sem szántóföldjük nincs, hanem csupán szénából, tojásból, halból, rákból és más egyébből tartják fenn magukat, amit az átutazóknak eladnak és még ehhez jön az a keresztelő-pénz, amit az idegenektől kapnak. Van itt ugyanis egy régi szokás, hogy aki még sohasem járt erre, azzal a bolondját járatták, és attól függően, hogy kiről van szó, egy negyed, fél vagy egész tallért csálnak ki tőlük. Maga *Stephanus Bathori*, ennek az országnak a *Waiwodaja* sem vonakodott ezt a régi szokást saját *exemplumával* *confirmálni*⁵³⁹ és

535 Körös

536 Rév

537 Bökénynél

538 Királyhágó

539 példájával megerősíteni. Lásd KÁLLAY Ferenc: *A pogányok vallása*. = *Az ősi magyar hitvilág*. Szerk. DIÓSZEGI Vilmos. Budapest, 1971. 72–139., A monda kalotaszegi változatát közli: MAGYAR László, *Kalotaszegi népmondák*. Budapest, 2004, 159.

megerősíteni. Aki azonban nem akarja önként megváltani magát, azt a *Jordan Wíz*⁵⁴⁰ nevű folyóba merítik, megkötözik egy kötéllel, amelyet *Sellim Köttelnek*⁵⁴¹ neveznek, a szekeret pedig *Arany lanzccal*⁵⁴² kötik meg, etc. és így tovább. Innen már *Sebesre*, úgyszintén egy oláh faluba jutunk, ahol pompás halat, úgy mint lazacot, péreket, pisztrángokat és ehhez hasonlókat lehet kapni, valamint még rákokat is.

[135v] Ezzel a faluval átellenben, valamivel feljebb egy magaslaton a *Sebeswarnak*⁵⁴³ nevezett kastély áll, ahová az Erdélyben utazóktól Hunyadon beszedett vámot küldik, mivel itt révek vagy átkelőhelyek vannak olyan szép számmal, hogy a vámszedők eleget számolhatnak. Akét *Sebes* között ezt az Erdélybe vezető szorost egészen kevés emberrel is lehet őrizni és lezárni, és sok ezret a hágón kívül szorítani. Dél felé egy hatalmas magas hegy emelkedik, amely egészen Havasalföldig nyúlik, amelyből két ismert víz ered, még pedig az *Aranyas*,⁵⁴⁴ amely Torda felé folyik és a Marosba torkollik, valamint a Fekete Körös, amely a *Sebes Körösbe* ömlik. Ezekben a hegyekben ércbányák is vannak, itt van a négy bányaváros, *Köröshania*, *Abrukbania*,⁵⁴⁵ *Vasbánya* és *Aranyosbánya*, amelyet egykor a tapasztalatlan oláhok építettek. Ezen a hegységen keresztül folyik egy folyó *Alba Julia*⁵⁴⁶ felől, amely a *Feyer Körös*⁵⁴⁷ nevet kapta, és a török vár, nevezetesen *Giula*⁵⁴⁸ alatt a *Sebes Körösbe* ömlik. Tehát ezt a hegyet és az oláh hegységet a *Maros* folyó választja el.

Észak és nyugat felé az a nagy és hosszú hegység fekszik, amely *Szyláagsghot*⁵⁵¹ vagy *Secundum ingressum ex Pannoniae Ripensi, in Daciam Mediterraneam*⁵⁵² ettől a bejáratától elválasztja, amelynek mentén *Somlióvár* kastélya fekszik.

Erdélyben a
Jordan

Sebeswar

Scaturisgo. vol.
Fons fluismum
Aranyas &
*Fekete Körös*⁵⁴⁹

*Fodime*⁵⁵⁰

Feyer Körös

Maryssus
folyó

Somliowar

540 Jordán víz

541 selyemkötél

542 aranylánc

543 Sebesvár

544 Aranyos

545 Körösbánya, Abrudbánya, Offenbánya (Offenburg)

546 Gyulafehérvár

547 Fehér Körös

548 Gyula

549 Az Aranyos folyó eredete vagy forrása & Fekete Körös

550 bányák

551 Szilágyság

552 Második átkelés Pannonia Ripensi felől Dacia Mediterranea felé

Ingressus
ex Vngaria
Transilvaniam⁵⁵³

Ez lenne tehát az egyik bejárat a Magyarországról Erdélyországba való beutazáshoz vagy átkeléshez.

Banfi Huniad
oppidum⁵⁵⁴

[136r] Nos, miután ezen a kellemetlen vidéken átverekedtük magunkat, ismét egy termékeny és kellemes földre jutunk, amelyet tulajdonképpen Hunniadnak neveznek, megkülönböztetve azonban a *Deua* mögötti Waida Huniadtól, birtokosáról Bannfihuniadnak hívják⁵⁵⁴. Bánfihunyad hosszú falu vagy sokkal inkább mezőváros, ami egy harmincadost és két vámszedőt foglalkoztat. Lakosainak pompás szántóföldjeik vannak, és nem messze onnan némi szőlőhegyük is. Ezen a helyen van egy egészen édes iszapos ivóvíz, de különben nincs más folyó, sem tó. Hogyha ezek után a Körös eredetéhez, azaz *Körösfluhoz*⁵⁵⁵ akarunk jutni, ahol egy széles kő alatt az úttól egy lépésre ez a víz felfakad, és a falunak ezt a nevet adja, *Körösflu*, id est vena fontis, vel scatebra Körös fluuy.⁵⁵⁶ A folyó ugyan egészen kicsi, de lejjebb hamarosan más patakokkal összefolyva megduzzad, és egyre hosszabban és egyre inkább kiszélesedik, amíg csak *Giula* alatt a Fekete és a Fehér Köröst is magába nyeli és *Bekynnél*⁵⁵⁷ a Marosba szakad.

Körösflu Scatebra
fl. Körös oder
Kreischbrunnen

Miután egy tiszta vízű kútnál megpihentünk, átkelünk egy magas hegyen, amelyet mindenfelől sokszínű kerek levél formájú kövecskék borítanak. Ezeket a köveket könnyen ketté lehet vágni és a két felét egymástól elválasztania. Az erről szóló fabulát az ott lakók nekünk elmesélték, (évekkel ezelőtt egy király az ország uralkodóját megtámadta, azonban az visszaverte őt, és menekülés közben a kincseit kénytelen volt elszórni, [136v] ezzel azt remélte, hogy mialatt az üldözői a kincset összeszedgették, ő sikeresen megmenekül. Isten azonban valamennyi pénzdarabot kővé változtatta, ezáltal az ellenséget utolérték és az egész seregével együtt leverték.) Tovább azonban nem akartunk időzni, hanem *Wasarhellre*⁵⁵⁹ akartunk sietni, ahol jó fokhagyma és sajt várt ránk, amelyhez *Mihal Biro*⁵⁶⁰ (egy majdnem nyolcvan esztendő, de még mindig nagyon eleven

553 Bejárat Magyarországról Erdélyországba

554 Hunyad, Déva, Vajdahunyad, Bánfihunyad

555 Körösfő

556 Körösfő a Körös folyó eredete vagy forrása

557 Békény (Bökény)

558 Bánfihunyad mezőváros

559 Vásárhely [Székelyvásárhely, Marosvásárhely]

560 Mihály bíró

jó ember) közvetlenül a háza előtt folyó Tisza mentén egy frissvizű kútból ivóvizet hozott vagy ha az ember pénzt adott neki, akkor egy pohárnyi bort is hozatott.

Az ilyen reggeli után végül a hegyen átkelve egy síkságra jutottunk, és elértünk egészen *Gialuig*.⁵⁶³ Ez is falu, amely mellett egy hegyen kis vár áll, amelynek meglehetősen nagy a jövedelme. A várat István király *Géczi Jánosnak*,⁵⁶⁴ az ország akkori gubernátorának ajándékozta, de mivel ő törvényes örökös nélkül halt meg, a vár ismét visszaszállt az országra. Ugyan *Géczi* ellenségei ismét kiváltották, azonban a herceg az ő akarata ellenére unokatestvérének, *Báthory András kardinálisnak* ajándékozta.⁵⁶⁵

A vár mellett folyik a *Somosch*, amit az ellentétes irányú folyása miatt, amellyel északnak fordul és a másik *Somosba* folyik, *Wizzafolio Sommosnak* hívnak.⁵⁶⁶ Ez halakban gazdag víz, és a bortermő hegyekből folyik le Kolozsvár felé. De eközött a város és *Gialu* között fekszik még [137r] *Fenies*,⁵⁶⁷ egy nagy kiterjedésű német vagy szász falu, amelynek a lakosai földművelésből és szőlőtermesztésből tartják fenn magukat, hiszen a fenesi bort egész Erdélyben dicsérik. Az elővárosnál azaz a városon kívül van egy *Monostornak* nevezett kolostor, amelyet korábban a *jesuiták* birtokoltak. Meglehetősen jövedelemmel bír, amelyből 50. magyar lovast tudnak fizetni és fenntartani, de félő, hogy a papi gyűlevész népség újból visszakapja

A *Warga Vtczán*⁵⁶⁸ keresztül jutunk ismét Kolozsvárra, amely sok évvel ezelőtt csak egy kis vár volt, amint még a régi várat (amelyet *Persianak* hívnak) ma is látni lehet. Ezt állítólag *Claudius*⁵⁶⁹ építtette, innen kapta a *Claudiopolis* nevet. Hogy ki alatt vagy ki által bővítették ki ennyire, azt nem tudni bizonyosan, de feltételezhető, hogy amikor a

*Fabula De lapidulis rotundis*⁵⁶¹

*Wasarhell Caseus & cepae commenduntur in Hungaria saepe Fonticulus*⁵⁶²

*Gialu arx. Olim Geczy vero And. A Bathoreo Cardinali dono data Principe Transilvaniensis*⁵⁶⁵

Wizza folio Somos folyó

Fenniesch

Monostor

Lederbeisser Persia Claudiopolis Kolozsvár Ptolom. tanusága

561 mese a kerek formájú kövecskékről. A legenda néprajzi és geológiai értelmezéséről lásd HÁLA József–KECSKEMÉTI TIBOR–VOIGT Vilmos, *Kópénzek. Mondák, költemények és énekek*. Marosvásárhely, 2004.

562 Vásárhely. Magyarországon kedvelt táplálék a sajt és a hagyma. Forrás

563 Gyalu

564 Báthori István ajándékozta a várat Ghyczi János (†1588) gubernátornak

565 Gyula várat, amely Geczyé [Ghyczi] volt, Erdély fejedelme András kardinálisnak ajándékozta

566 Somos, Visszafolyó Somos

567 Fenes

568 Varga utca

569 Claudius római császár (10–54)

pedig egy száz pap lesz a püspök, az is élete végéig az marad. Viszont a templomokat minden évben változtatják, és amelyik nemzet a bírói hivatalt betölti, megy a nagytemplomba, a királybíró nemzete pedig a kistemplomba. Az istentagadóikról azonban, hogy elkerüljem a bűnt, nem akarok semmit jelenteni, egyedül azt, hogy ezek mind *arianusok* vagy sokkal inkább „iriánusok” [tévelygők],⁵⁷⁶ és még isteni írásban sincs *fundamentumuk*,⁵⁷⁷ ha áttérnek, szabad nekik, az apostolok és az evangélisták írásait elvetni, és azt mondják, azok is csak emberek voltak, azt írtak, amit jól esett nekik. Éppen ezért nincs értelme a *religiojokról*⁵⁷⁸ többet írni, nem tűrik a képeket sem.

Arianismus

[138r] Politikai dolgokban a lakosok meglehetősen megbízhatóak, sok előkelő magyar vagy száz kereskedő van közöttük, akik Ausztriából is nagy mennyiségű árut szállítanak be, és itt és a brassói és a nagyszebeni vidéken ismét eladnak.

kereskedők

A várost szép kőből épített házak ékesítik, amelyek erős falakkal és tornyokkal vannak ellátva, nyugat felé a *Wizza folio* Szamos határolja, rajta egy kőhid vezet át, amely mellett egy szép malom van. Nagy szőlőhegyei és szántóföldjei vannak, nem messze a várostól van egy szép tó vagyis halastó. Tehát az állattenyésztés, a szép legelők, a hegyszámra termő bor, hús, hal, szárnyas vagy más vadféle van bőségben, mindezt azonban felülmúlja a szép kenyérpiacon, ahol óriási nagy kenyeret sütnek, és a piacon, amint valaki kívánja, kettévágnak és felszeletelnek.

Szeben
Szamos folyó

Bor, kenyér,
hal, hús,
szárnyas

Majdnem minden évben karácsonykor az erdélyi fejedelem ebben a városban tartja az országgyűlést, amikor is egész udvarnépével együtt három napig *traktálják*⁵⁸⁰ és minden költségét a városnak kell fedeznie.

országgyűlés

A fent említett helyen, ennek a városnak a régi várában van egy ház, amelyben *Hunyadi Mátyás*, Magyarország királya született,⁵⁸¹ ezért mindenkit abban az időben ezen a helyen örökre mentesítettek az adó és egyéb költség fizetésétől. Azonban ezt a *privilegiumot*⁵⁸² körülbelül

Natale solum
*Matth. Regis*⁵⁸³

576 lefordíthatatlan szójáték: sich irren – eltévedni, tévelyegni

577 alapjuk

578 vallásukról

579 arianus püspökök

580 vendégül látják

581 I. Mátyás (Hunyadi), magyar király szülőháza Kolozsvárott, lásd Kovács Kiss Gyöngy, *Hagyomány és történelmi tény? Mátyás király szülőháza és adómentességet biztosító kiváltságlevele* = K.K.Gy.: *Rendtartás és kultúra Magyarországon*. Marosvásárhely, 2001. 7–12.

582 kiváltságot

1588. évben [138v] elvették és a jogokat a város más házainak jogaival egyenlővé tették.

*Jesuitae
expulsuntur
Regno.*⁵⁸⁵ A jezsuiták ezen a helyen egy tekintélyes *gymnasiumot*⁵⁸⁴ építettek, de 1588-ban kiűzettek az országból, tehát minden holmijukkal együtt ki kellett üríteniük, és az épületet a fejedelem számára lefoglalták (így volt ezt, amíg ismét vissza nem hozták őket az országba, tehát mégsem kerültek ki a barátságból.)

*Colos. Olim
Episc.
Transil.*⁵⁸⁹ Két mérföldre Kolozsvártól fekszik Kolos,⁵⁸⁶ korábban az erdélyi püspök székhelye volt. Nem áll messze a valóságtól, hogy Kolozsvárott a püspök tartotta hivatalát, mert a magyar szó *Coloswar*,⁵⁸⁷ ahogyan ma Clausenburgot nevezik, azt jelenti *proprie Arx Colossensis*, de erről semmi mást nem hallottam, mint azt, hogy sok évvel ezelőtt az erdélyi püspökök székhelye volt, ahogy aztán mostanság egy *pater purpuratus* azaz az *Andreas* székel ott, név szerint *Bathoreus*.⁵⁸⁸

*Salinae*⁵⁹⁰ Mindenfelé pompás kőszobányák találhatók itt, amelyek a só fehérségét illetően más országbelieket messze túlszárnyalják és messze felülmúlják, kivéve Sóvárt, ahol a sót ülepíteni és főzni kell. Ez ugyanis tiszta kősó, amely nem kevésbé hasonlatos a megkövesett jégcsaphoz, csak talán valamivel sötétebb, szürkébb színezetű. Ha széttörik, hófehér lesz, amely sokkal erősebb, szebb, fehérebb és kiválóbb, mint az, amit Németországban ülepítenek, főznek és felhasználnak. Tehát ha egy német szakácsot bolonddá akarnak tenni, [139r] akkor erdélyi sót adnak neki, rögtön elsózza az összes ételt. Mivel később, még Tordánál alkalmam lesz rá, valamivel részletesebben fogok majd a sóbányákról írni.

*Fennies Mons.
Sphaerulae*⁵⁹³. Kolozsvárról kelet felé egy magas hegyen át vezet az út, amely alatt éppen az imént említett Fenniesch⁵⁹¹ nevű város található, ami arról nevezetes, hogy ott különös kövek nőnek, mégpedig kerek formájúak, a nagyobb ágyúnak a golyóihoz hasonlatosak. Sokuknak a mérete elég

-
- 583 Mátyás király szülőhelye
 - 584 1583-ban Kolozsvárott jezsuita szeminárium nyílt
 - 585 a jezsuiták kiűzése a birodalomból
 - 586 Kolozsmonostor
 - 587 Kolozsvár
 - 588 Báthory András (1566?–1599) kardinális, bíboros
 - 589 Kolozsvár korábban az erdélyi püspök székhelye
 - 590 sóbányák
 - 591 Fenes (Magyarfenes)

nagy, mások kisebbek, ismét mások nagyobbak, 2, 3, 6, vagy 9 centner⁵⁹² súlyúak, miként ez Kolozsvárott a házak előtt is látható.

Két mérföldre innen, egészen Tordáig két hegy húzódik, az egyik dél felé, amelyen sok évvel ezelőtt egy hatalmas nagy pogány város állt, amint erről a *Vestigia*⁵⁹⁴ tanúskodik. Manapság a nagy kőből épült városkapun kívül, amelyet egészen egy darabból, mész nélkül építettek, más nem látható, de a római pénzecskékből, amelyeket a sokféle színű kövekből kifaragtak és kiégettek, és errefelé a földből kiástak, a mostani várost építették. A hegy oldalán a városka felé szőlőhegynek kellett lennie, jobban mondva dél felé van egy nagy érchegység, amiről ezen a [kihagyás] folián, amikor a Magyarországról Erdély felé bevezető utat leírtam, említést történt.

A másik hegy dél felé húzódik, amelynek oldalán szintén szőlőskertek vannak, fent pedig sóbánya, amelynek egyikét 1585. évben tett utazásomnál meglátogattam [139v]. Jó foglalatosságot ad, amelyről a következőkben említés történik.

Colos. olim
Episc. Transil.
Descriptio
Salinarum
Transilvaniae⁵⁹⁵

A hegycsúcson ástak egy négyszögletes vermet, körülbelül kilenc van tíz lábnyi széleset és hosszat, lefelé pedig két vagy három lábnyi mélységben és azután kitöltötték ezt a vermet fahasábokkal, úgy, mintha ki lenne bélelve. Az ilyen négyszögletes vermekhez azután felvonót vagy csigát építettek, amelyeken lovakkal vagy emberekkel nagy ökörbőrökben a sót felhúzták.

A négyszögletes vermek alatt kialakítottak egy csatornát, kerületében és szélességében olyan mélységre ásva, amíg a kívánt céljukat elérték, azaz egy fél keréknek vagy egy golyóbisnak felelt meg, és azután ismét kimélyítették, mert tovább akarták a vizet vezetni. Addig nem hagyták abba, amíg a vizet el nem érték, azután egy zsáknyi kőst egy zsáknyi vízzel keresztülmostak, mert a víz segítségével akarták a sót leülepíteni. Nem is hagytak fel vele, de amint a kívánt mértékben ezt elérték, abbahagyták, és tovább mentek, egy új aknát nyitottak és a régit elárasztották vízzel, azután azt *holt aknának* nevezték. Ez egy halott, kopár sihta vagy sóárok, amilyent sokat [140r] lehet látni, feneketlen mélységben, mégis a sómaradék a vizet olyannyira lebegővé teszi, hogy ha egy ember beléesik vagy benne fürdik, a víz nem engedi alámerülni, hanem földobja a víz tetejére.

*Delineatio
Fodinarum*

*Profunditas*⁵⁹⁶

*Holt akna,
a sóbánya
tartozéka
De quo dubito
ex verum sit?*

592 1 centner = 50 kg

593 Fenes hegy. Kőgolyóbisok

594 maradvány

595 Az erdélyi sóbányák leírása

596 elárasztás

Scalae⁵⁹⁹

Itt kell még megjegyezni, hogy amikor egy sóbánya ásásakor olyan mélyre jutnak, hogy létrával nem lehet többé elérni, a fent nevezett négyszögletű tárna mellett még egy kicsi négyszögletű, mintegy négy láb mély és széles lyukat ásnak, és még kissé oldalt hozzákötnek egy nyolc láb széleset, ezen vezetnek végig egy létrát, amely lent még nem támasztható meg, de az *inferior pars scalae*⁵⁹⁷ a talajt mégsem tudja elérni. További létrákat, gyakran tíz, húsz vagy még több létrát is egymáshoz kötnek, azon szállnak le a bányászok. Egy csekély borralaló ellenében mást is leengednek kötélén a nagy lyukba, de csak kötélre kötve, mert nem lenne csoda, ha leesnének és összezuznák magukat. Az idegen személyeket a bánya megtekintésére úgy engedik le, hogy hármat vagy négyet egy ökörbőrbe állítanak, de mivel a bányába csak egy akna vezet le meg föl, lámpást akasztanak a fejére, amely *dirigálja*⁵⁹⁸ az ökörbőröket, nehogy az egyik ökörbőr a másikkal összeütközzék, amikor le és föl haladnak. Úgy jár egyszerre két ökörbőr, az egyik üresen megy lefelé,[140v] a másik megterhelve fölfelé.

Fossorum
audacia⁶⁰⁰
Spectatores
cute bouina
circumdati,
remittuntur⁶⁰¹

Intenisecus
quales vel...
foemae

Mivel a fent említett módon a sóhegy olyannyira mély és alant annyira széles, hogy egy nagy kerek körívhez hasonlítható, és nem egyben 100, 150 vagy akár 200 bányász is dolgozik, és mindegyikük magával hordja a lámpását, a lefelé utazó idegen számára olyan benyomást tesz, mint amikor sötét éjszaka csupán a csillagok világítanak. Amikor egy idegen fölfelé utazik, elkezdenek a bányászok vas szerszámaikkal kopogtatni vagy csörömpölni, ami az ennyire kiszélesített boltozat alatt nagy hangot vagy visszhangot bocsát ki. Odalent mindenkinek adnak egy szép darab kőst, ami olyan fehér, mint a kristály. Manapság olyan szokása van a sóbirtoklásnak, hogy akinek van, az egy darabig magánál tartja, a szükséges darabot *observálja*⁶⁰² utána darabokra osztja, körülbelül [kihagyás] coll hosszan és [kihagyás] coll⁶⁰³ szélesen. Ilyen darabokból aztán négy, vagy esetleg három tallérért adnak százat, tehát a jelzett nagyságú darab 2 ½ vagy 3 krajcárba kerül. A kisebb darabokat mint feleslegeset elhányják és a hegybe elássák, úgy, mint más bányákban a homokkal vagy a haszontalan salakkal csinálják.

597 alsó létrafok

598 irányítja

599 létra

600 A bányászok vakmerősége.

601 A nézőket ökörbőrbe állítják, úgy engedik le őket

602 megfigyeli

603 régi hossz mérték, kb. 2,5 cm

[141r] Jogosan lehet azon csodálkozni, hogy ha a hegy belül annyira ki van mélyítve, miért nem szakad be, hiszen nincs sem alátámasztva vagy aládúcolva, mint ahogy másféle bányákban a kővel vagy *metalla*⁶⁰⁴ ezt szokás csinálni. Ennek az oka az, hogy a sóhegy nem úgy hasad, mint a pala vagy a márvány vagy hozzá hasonló, hanem a felső rétegétől egészen az alsóig teljesen egynemű. Tehát olyan, mint amikor az üstben a víz befagy, az egész egyetlen darab, semmiféle rés, hasadás vagy egyéb elválódás nem észlelhető benne. Ebből a hegyből nagyon sok van Erdélyországban, innen ered, hogy olyan nagy darab kövek, mint egy négyszögletes asztal, Torda előtt az országúton a házak előtt is más nagy kövek helyett fekszenek. A sóhegy mélyén télen is meleg, nyáron pedig hűvös van, mindennek különleges szaga és íze van, amit akik nincsenek szokva hozzá, megéreznek. Legyen ennyi elég a sóhegyekről.⁶⁰⁵

*Montis vel
fodianae salis
quales sint in
Substantiae*⁶⁰⁶

*Torda
Dorenburg*

A fent említett két hegy között fekszik Torda városka és vásárhely, amely nagyjából a kiásott ősi pogány város köveiből épült. Mindenütt csodálatos égetett kövekkel van kirakva, láthatók a két arasz széles és három arasz hosszú cserepekkel kirakott háztetők. Mindez egy hajdani nagy városról tanúskodik.

[141v] Torda mellett folyik az *Arannias* folyó,⁶⁰⁷ amelynek homokja aranyban gazdag, sőt kis arany szemcséket is sodor magával. Kétség nem fér hozzá, hogy a víz innen kapta a nevét, ugyanis az *Arannias* azt jelenti, hogy aranyban gazdag vagy aranyozott. Az itt lakók azonban más magyarázatot is találnak erre, és pedig azt, hogy ez a folyó egy időben a föld alatt egy üregbe ömlött, ahol arany kincs lehetett, az aranyon a víz átfolyt, azt magával sodorta és felszínre hozta. Ennek azonban nincs igazán hitele.

Arannias folyó

Innen egy kellemes völgyön keresztül *Enniedre*⁶⁰⁸ lehet utazni, ez kis város, amelynek közepén egy vízesárokkaal bekerített kastély áll. A lakosság bortermelésből, földművelésből és állattenyésztésből él, mert nem messze innen folyik a Maros folyó.

*Ennied
oppidum*⁶⁰⁹

604 fémmel

605 A tordai sóbányákról röviden Reicherstorff is említést tesz, i. m. 29.

606 Milyen a hegynek vagy a sóbányának az anyaga

607 Aranyos

608 Nagyenyed

609 Enyed mezőváros

Ezen a helyen és Tordán beszélük a legékesebben a magyar nyelvet, de az Arianizmus⁶¹⁰ már nagyon gyökeret vert. Isten mentse meg, aki erre méltó.

Sok római érmet találtak errefelé, amelyet az oláhok a szántóföldeken és a hegyekben találnak és a városba visznek eladni.⁶¹¹

Torda, Enyed és a Maros folyó között van egy kimagasló, faforgáccsal borított földút, mintegy 25 vagy 30 láb⁶¹² hosszú, ez a föld alatt egy üreghez vezethetett, de erről az itt lakók semmi bizonyosat nem tudnak. Azt tartják, hogy talán egy római császár emlékére emelték, tehát olyan lehet mint Róma körül a *Via appia*⁶¹³ etc. Mások szerint talán a [142r] Maros folyóhoz vezető folyómeder lehetett, és innen egy másik helységhez vezethetett, ami a körülmények szerint a valószínűbbnek látszik, minthogy a rómaiak is kedvüket lelték benne, és mindegyiknek úgy tetszett, hogy valami emlékezetre méltót hagyjon maga után, amelyet azonban a könyörtelen idő nevetségessé tesz és megsemmisít.

Via strata.
*Aquae ductus*⁶¹⁴

Alba Julia
Feyerwar,
Weissenburg

Két nagy mérföldre innen, azaz Enyedtől fekszik Gyulafehérvár, amelyet a történetírók a legrégebbi ismert városnak tartanak. Ezt a véleményüket én ugyan nem vonom kétségbe, bár másrészt *Alba Juliaról*⁶¹⁵ azt tartják, hogy ez egy kicsit lejjebb, a Maros folyó mellett, még földben és porban fekszik. Ez pedig egy vár, amely nem olyan szép, mint amilyen kellemes a fekvése, formátlansága miatt inkább Feketevárnak, mint Fehérvárnak kellene nevezni. Hogy a nevét a régi *Alba Juliaról* örökölte, csupán feltételezés, lehet, hogy az *Albanoktól*, azaz *Julius dictator*⁶¹⁶ tiszteletére nevezték így. Magyarországon van még két város, amely szintén *Albanak* neveztetik, *Taurinus*⁶¹⁷ szerint *Belgrad*, a magyarok szerint *Nandorfeyerwar*⁶¹⁸, mi németek pedig Római Fehérvárnak hívjuk. A másik a mostani időben török uralom alatt van, és *Alba Regalis*nek, magyarul *Szekesfeyerwarnak* nevezik,⁶¹⁹ németül pedig Székesfehérvárnak (*Stul Weissenburg*). Ebben

*Alba Graeca*⁶²⁰

Alba Regalis

610 szentháromság-tagadás, unitarizmus

611 A tapasztalatot ZEILLER 1664, 72. is átvette.

612 régi hosszsmérték, kb. 30 cm

613 Róma nevezetes útja

614 kikövezett út, folyómeder

615 Gyulafehérvár

616 Julianus császár (i.e. 654–710)

617 Stephanus TAURINUS, *Stauromachia id est Cruciatorum servile bellum*. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Budapest, 1944.

618 Nándorfehérvár

619 Alba Regalis, Székesfehérvár

a városban éltek régen a magyar királyok és itt is koronázták meg őket. Ez azonban most már elveszett, mint ezen a [kihagyás] folión látható.



Székesfehérvár

[142v] Ez a Gyulafehérvár a mostani erdélyi vajdák lakóhelye, a várat ófrank ácsokkal elfogadható módon építették, benne és előtte a római *consulok* és császárok sok szép kőből faragott *statuaja*⁶²¹ áll, ugyancsak sokféle különleges kő, oszlop, égetett cserép *sepulcrum*,⁶²² amelyeknek nagysága és szépsége megcsodálható. Ezeket a régi *Alba Juliából*, a földből ásták ki, egy részüket befalazták, ami még most is szépen látható és olvasható, mert ezeket a házakba beépítették.

Monumenta

Amikor *Stephanus Vngariae*⁶²³ ezt az országrészt, miként az egész Magyarországot a keresztyény hitre vezette, ebben a Fehérvárban hatalmas kincset talált, amelyet az ország fejedelme, egy pogány, akit *Giulanak*⁶²⁴ neveztek, nagyjából rablással szerzett. Ebből a kincsből a vár előtt egy nagyon szép templomot építtetett pompás alabástrom oltárakkal és más kőszobrokkal. A templom még megmaradt és benne kálvinista módra prédikálnak, de az oltárak már összetörték, ugyanez

620 lásd Nándorfehérvár

621 szobra

622 síremlék

623 István (Szent), I. magyar király

624 Gyula, magyar fejedelem (†1003)

Fundator
Ecc[le]siae Alba
Juliae⁶³¹

Monumentum
... lausque Joh.
Hunniadis⁶³²

történt az orgonával is. A kastélyból egy támíves átjárón lehet a templomba menni. Ebben a templomban⁶²⁵ szép Monumentat⁶²⁶ lehet látni, először *Johannis Hunniadis*,⁶²⁷ a magyar korona harcias és győzelmes védelmezőjének a síremlékét, amely a földből egy könyöknyi⁶²⁸ magasan kiemelkedik és amelynek az oldalán a keresztyénység ősellensége ellen vívott lovagi csatáinak győzelmei és dicsőségeinek emléke [143r] és fölötté egy *Simulachrum*⁶²⁹ vagy kő képmás van kifaragva ezzel a latin írással: *MAGNIFICO JOHANNI CORVINO DE HUNNIAD Reg: Hung: gubernat: Pat: Matthiae regis Hung: alumni comitatum Scepusiens: ez a dicséret fennmarad, amíg a világ áll, és hogy milyen fulminens terror Turcorum volt, cuius vnus virtus & foelicitas, Tyrannorum impetus, repressit, velut obiectamoles, exundans flumen.*⁶³⁰

Ez után a Hunniade után Magyarországot az ősellenség kegyetlenül szétszabdalta, és a jámbor Hunniadi verejtéke és vére, amelyet oly gyakran ontott a keresztyénység védelmében, rövidesen feledésbe merült. Ezután az egyik fiát, *Ladislaut*⁶³³ Cillei Ulrik gróf⁶³⁴ gyilkos szándékkal megtámadta, de László felkoncoltatta és ezért őt

625 Hunyadi János síremlékének feliratát Veit Marchthaler útleírása őrizte meg. ENTZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest, 1958.p. 65. – csak névtöredéket ismertet. Lásd legújabban RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A síremlék, mint a politikai retorika eszköze*. (Hunyadi János gyulafehérvári síremlékéről, 1553.) Előadás A politika műfajai a régi magyar irodalomban című konferencián, Gyula, 2005. május 26. SZABÓ Péter: *A gyulafehérvári főtemplom, mint az erdélyi fejedelemiség kultuszhelye = Testis temporum. Tanulmányok a magyar művelődés történetéből*. Szerk. Závodszy Géza. Budapest, 2003. 7–15., lásd 89. jegyzet

626 emlékművet

627 Hunyadi János kormányzó (1407?–1456)

628 régi hossz mérték, 60–80 cm

629 képmás

630 Idézet RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes előadásának rezüméjéből:

„A gyulafehérvári székesegyházban ma megcsonkítottan látható Hunyadi-síremlékről korábban úgy tartották, hogy Mátyás király állíttatta apjának. Az egykor volt feliratnak újabban előkerült 16. századi hiteles másolataiból ma már ismert, hogy a műalkotást 1533-ban Szapolyai János emeltette.”, lásd 89. jegyzet

631 A gyulafehérvári egyház alapítója

632 emlékmű Hunyadi János dicséretére

633 Hunyadi László (†1457)

634 Cillei Ulrik – 1456. november 9-én Hunyadi László és hívei Nándorfehérvárott felkoncolják

(V.) *Ladislaus* király,⁶³⁵ Ausztriai Albrecht mostohafia, mint Cillei gróf unokatestvére, adott esküje és hite ellenére ártatlanul kivégeztette. Az ő síremléke közvetlenül fent említett apjái mellett látható. Ez a király is rövidesen elnyerte jutalmát és mérge által halt meg.

Ebben a két sírboltban, tehát a kórusban található János király hátrahagyott felesége *Isabella* és fia, *Johannis II. regis Hung: Principis Transilvaniae* [143v] *Monumentuma*⁶³⁶ fekete bársonnyal borítva, és ezek kívül és még néhány síremlék.

Nem messze ettől a nagy templomtól található egy kicsi, újonnan épült templom,⁶³⁷ amelyben a fejedelem prédikáltat és misét olvasat, ugyanott egy szép orgonát építtetett. Ebben a templomban van a *Bathori Istvan* által felállított pompás és hatalmas *monumentum*, amelyet nagy költségekkel fehér és fekete márványból, továbbá alabástromból hatvan kocsiával hoztak a tenger mellől Erdélybe. Itt e helyszínen állították össze az alább olvasható latin felirattal az oldalán: *ILLVSTRIS: // Christoph: Bathoreo de Somlio etc. // Steph: Waiwodae Transyl: F: // Principi // PIO, JVSTO, MAGNANIMO, PRVDENTI // Qui post // Transyl: dommatum Annos v. tenuisset // Anno aetatis suae penč. L. Christi: 81: moritur. // STEPH: REX POLONIAE // Fratri non magis corpore, quam animo coniunctissimo perennis des: pos: Monumentum.*⁶³⁸

[144r] Amely pompás és valóban királyi *Monumentum* *Steph. Báthory* nemcsak elhunyt testvéreinek, hanem saját magának is örökké fennmaradó nevet és halhatatlan dicsőséget akart szerezni, erdélyi alattvalóinak *statuálni* és hátrahagyni, ahogy ez máig láthatóvá és érezhetővé vált.⁶³⁹

635 V. László (Habsburg), magyar király (1453–1457)

636 Izabella (Jagelló) magyar királyné, I. (Szapolyai) János felesége (1519–1559) és fia, János, II. (Szapolyai) magyar király, erdélyi fejedelem (1540–1571) síremléke

637 A gyulafehérvári jezsuita templom

638 Míkó Árpád, *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben. Művészettörténeti Értesítő*, 1988, 124., Legújabbban: Kovács András, *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században = Idővel paloták...* 249. Idézi Pázmány Péter Kassán, 1601. szeptember 19-én kelt levelét: „... sepulchrum Patris Sigismundi Principis, quod e marmore fere ad templi fornicem assurgebat.” Vö. *Jezsuita okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő irások 1601–1606*. I/1. Sajtó alá rend. BALÁZS Mihály. Szeged, 1995. 40 sz. (Adattár, 34.)

639 Vö. SZABÓ P. i.m.l.

Grammato-
phylacium
Transiluan⁶⁴¹.

Gyulafehérvár várán kívül van a kancellária, amely inkább egy rossz lóistállóhoz hasonlatosan, mintsem egy kancelláriához méltóan van kialakítva. Nincs is itt minden olyan rendesen expediálva és jegyzőkönyvezve, mint Németországban szokásos. A legtöbb írás a kancelláriában latin nyelvű.⁶⁴⁰

Avároskán kívül magyar *natio*jú⁶⁴² polgárok laknak, szép kenyérpiacuk van, amilyen Erdélyben máshol nem található.

A fejedelem udvartartásáról és más egyébről már korábban szükség szerint beszámoltam.

Vestigia antiqua
ciuitatis Albae
Juliae⁶⁴⁴

Lentebb és közvetlenül a Maros folyó mellett fekszik a régi város, *Alba Julia*, amely bizonyosan hatalmas nagy kiterjedésű lehetett, ahogy a romjai erről tanúbizonyságot adnak. Ezen a helyen sokféle *antikvitást*⁶⁴³ ástak ki, úgy mint érmeket és másféle köveket, amelyekről minden feleslegest (amint ezt korábban már némileg érintettük), túl hosszú lenne jelenteni, éppen ezért ezt itt töredékben hagyom és tovább lépek.

Maryssus Maros
Mährisch

[144v] Miután Gyulafehérvárt elhagytuk, a Maros folyóhoz érünk, amely a Moldáv hegyet és Erdélyt elválasztva tör elő, és miután a két Küküllőt, az *Araniast* és egyéb kis patakokat magába olvaszt, Szegednél a Tiszába ömlik. Ez a folyó választja el a régi erdélyi és havasalföldi határt és hegységet egymástól.

Pons sublicius⁶⁴⁵

Gyulafehérvárnál van azonban egy szép fából készített híd, amely zsindelyes tetővel van befedve.

Egy mérföldre innen fekszik Szászsebes, jó régi és ismert városka, amelyet vizesárok és fal vesz körül. Elég jól temperált a levegője, a hét német város között tartják számon, németek vagy szászok lakják. Megélhetésüket földművelésből és bortermelésből teremtik elő. Egy kis folyócska folyik át rajta, amelyet Szászsebesnek neveznek. Még lejjebb a Maros folyó mellett fekszik Szászváros, úgyszintén egyike a hét német városnak. Meglehetősen masszív és Kolozsvár helyett sorolták a német városok közé. A lakosainak szép szántóföldjei vannak, miként a nagy

640 Szélesebb kontextusban lásd MONOK István, *Nationalsprachige Lesestoffe in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert.* = Latein und Nationalsprachen in der Renaissance. Hg. Bodo GUTHMÜLLER. Wiesbaden 1998, 137–150.

641 Erdély iratnyilvántartása

642 nemzetiségű

643 régiséget

644 Gyulafehérvár antik maradványai

645 cölöphíd

puszta, amelyet *Kenier mező*nek neveznek,⁶⁴⁶ sincs messze innen. Ezen a helyen szenvedett a török vereséget a [kihagyás] király ellenében,⁶⁴⁷ közismert, hogy ebben a csatában módfelett merész hősök és lovagok [kihagyás] viselkedtek úgy, hogy dicsőségük míg ember él, nem múlik el, és az emlékezetből nem törlődik ki.⁶⁴⁸

[145r] Innen ismét egy nagy hegyen át lehet eljutni először *Deuara*,⁶⁵¹ amely egy magas hegyen fekvő erős vár, ebben az időben Kezdi [recte: Geszti] *Ferencz* birtokában van, aki Erdély országhkapitánya.⁶⁵² Innen a hegyeken át *Waida Hunniadra* érünk, ez a csatahely a neve miatt nem ismeretlen⁶⁵³. Az egyik oldalán észak felé van a *Mons Vulcani* nevezetű hegység, dél felé pedig a szűk völgyes oroszlán, *Orlae angustiae*. Ez alatt van a *Haczagh*⁶⁵⁴ nevű mély völgy, amely helyen sok évvel ezelőtt *Vl pia Traiana* vagy *Sarmisgetusa* város kellett, hogy álljon, (némely írók németül Cron-nak vagy Cronstatt-nak nevezik, amely nem lehetséges, mert ez a város ma is *in flore* a Barcaságban található, amely latinul *Corona* és a régi néven *Stephanopolis*).⁶⁵⁵

A hegyen át továbbhaladva jutunk a Vaskapuhoz, és végül a magas félelmetes hegyen túl a Tömös folyó mentén, (ez *Thömös warhoz*⁶⁵⁶ folyik, amely erről a folyóról kapta a nevét), *Lugoshoz* és *Karansebeshez*, amelyek közvetlenül Bulgária és Rácország határa mentén fekszenek, egészen közel a Dunához, mintegy [kihagyás] mérföldre *Seuerintől* vagy *Szeverintől*, ahol a hatalmas *Traianus* császár egy hidat veretett a Dunán keresztül és *Moesiam in feriolem siue Bulgariam Szerbia* országgal vagy *Moesia superiori* egyesítette vagy összekapcsoltatta,⁶⁵⁷ amelynek a

Keniermező

Res gestae

Sabescius, Szaz

Sebes

*Mülnbach*⁶⁴⁹

Sabescius folyó

Szaz Város

*Prof*⁶⁵⁰

Déva

Waida Hunniad

Mons Vulcani

Vallis Haczagh

Vl pia Traiana

Lugos

Karansebes

646 Kenyérmező

647 I. (Hunyadi) Mátyás, magyar király

648 1479. október 23. Báthori István országbíró és Kinizsi Pál hadai megsemmisítik az Erdélybe betört török sereget

649 Szászsebes

650 Sebes folyó, Szászváros

651 Déva

652 Geszti Ferenc (1545 körül–1595), dévai főkapitány (1581–1594). Katonai pályájáról bővebben: PÁLFFY, A *veszprémi végvár...* (lásd a 149. jegyzetet), 140.

653 Vajdahunyad. A szerző a Hunyadi névre céloz.

654 Hátszegt

655 Forrás: Taurinus. Vö. Reicherstorffer 109.

656 Temesvár

657 Forrás: Taurinus vö. Reicherstorffer uo.

Seuerinum
Pontis Traiani
vestigia inter
Moesia inferiori &
Moesiae super⁶⁶⁰

Ad Seuerinum
vsque per dehuntur
ex Ponto Euximio
Mercimonia
nauibus longis.⁶⁶¹

Ingressus secundus
Transiluaniam ex
Bulgariae finibus
scilicet.⁶⁶²

Scopulosus
atque salebrosus
locus⁶⁶⁵

Rewhell Vrfar⁶⁶⁶

Argus Tempel

Wörrös Thorony
Roth Thurm

Confragous
locus⁶⁶⁹

*vestigiumja*⁶⁵⁸ még ma is látható. Odáig [145v] a görögök vagy örmények a *Pontus Euxinus*ból⁶⁵⁹ gályákkal utaztak, török árukkal megrakodva aztán *Severin*be szárazföldön és igáslovakkal a fent jelzett úton *Karansebesen*, *Lugoson* és *Szászvároson* át Erdélybe. Tehát ez volt a másik lehetséges út Erdélyországba. Itt kell megjegyezni, hogy *Karansebes*nél sok rác és görög lakik és ugyanott a török áruknak nagy lerakata is van, amelyet adandó alkalommal végül Erdélybe hoznak és a piacon eladnak. Erről még később további beszámoló is következik.

Erről a most leírt helyről a félelmetes hegyek miatt nehezen lehetséges az Olt vize mellett elterülő Nagyszebenbe jutni, de a helyes *descriptio*[!] ⁶⁶³ végett, és hogy minél kevesebb legyen elfelejtve, szerencsét próbálok és ahol a folyó vagy a hegység miatt nem tudok átkelni, tollamat átröpítettem, egészen *Rebnikig*,⁶⁶⁴ amely közvetlenül az Olt folyó partján fekszik, és ahol az átkelést egy rév teszi lehetővé.

A folyó mentén ez már Oláhország, és ide már országút vezet. Nem messze innen van a szép híres *Argus* templom,⁶⁶⁷ amely a nagy pusztítás ellenére is még legszebb formájában látható. Ennek az országnak más helyeit is, amikor majd a vajdájukkal foglalkozom, sőt még ezt is [146r] érinteni fogom. Ha ismét visszafelé akarok térni, a [kihagyás] Vörös Toronytól egy szűk gyalogúton vagy lovas csapáson át meglehetősen magasságban az Olt folyó mellett kell utaznom. Ez a hely is őrház néhány nagyszebeni darabonttal védve, akik a Vörös Toronyhoz tartoznak. Aki ezen az úton akar utazni, azt ők *transmittálják*⁶⁶⁸ vagyis

-
- | | |
|-----|--|
| 658 | maradványa |
| 659 | Fekete-tenger |
| 660 | Traianus hídjának a maradványai, ami Alsó- és Felső-Moesiát kötötte össze |
| 661 | Az árut hosszú hajókkal a Fekete-tengertől egészen Szeverinig szállították |
| 662 | A másik megközelítési lehetőség Erdélybe, tudniillik a bolgár határ felől |
| 663 | leírás |
| 664 | Rebnick (Rîmnicu Vilcea, Ro) |
| 665 | sziklás és kátyús hely |
| 666 | révhely, átkelőhely |
| 667 | Johannes Sambucus (Zsámboky János) 1566-ban Bécsben megjelentetett térképén: Argisch templum. (Curtea de Argeș, Ro.) |
| 668 | átengedik |

Fauces
Tertius ingressus
in Transsilu.⁶⁷⁰

Talmisch
Cibinium
Szeben
Hermanstat

útlevelel látják el. De csak gyalog vagy lóháton lehet átkelni, és nem lehet a lovat kötőfék nélkül hagyni. Ez lenne a harmadik hágó Erdélybe.

Innen Talmácson, egy német falun át, ahol pompás pisztrángféle halak, és hasonlók vannak, lehet Nagyszebenbe jutni, amely a legelőkelőbb, legnagyobb és legszebb a hét német város között, valamint ugyanúgy az összes erdélyországi város között. Ez a város egy síkságra épült, távolabb a hegyektől és erdőktől, erős falakkal, lőállásokkal, bástyákkal, vízesárok, tornyokkal és vályogfalakkal megerősítve, mindenféle hadi *artelerial*val, *armamentaria*val és *munitio*val⁶⁷¹ jól ellátva. Sok ingovánnyal, vízzel, tavacskával körülvéve, belül pedig szépen megépített házakkal, kutakkal, tornyokkal, az utcák némely helyen kellemes patakokkal ékesítve, úgy, hogy nemigen van ebben az országban olyan város, amelyik megelőzhetné, vagy kiállná az összehasonlítást vele.⁶⁷² [146v] Jóllehet ugyan, hogy a sok környező mocsár és víz miatt a levegő egészségtelen, és ezért sok *contracte*⁶⁷³ ember él itt, de más helyeknek is megvan a maguk fogyatékosága, tehát egy ország, egy város, egy nép sem vethet a *defectusa*⁶⁷⁴ miatt ilyen esetben semmit a másik szemére, hanem mindegyiknek a saját terhére kell viselnie.

Ennek a városnak a lakosai nem engedik sem a magyar, sem az oláh *natiot* maguk között meggyökeresedni. Van egy tizenkét személyből álló belső tanácsuk, egy városbírójuk, királybírójuk és polgármesterük. A száztagú külső tanácsban minden karácsonykor, amikor új bírót választanak, kötelesek róka- vagy farkasprémme bélelt kabátot viselni, hogy nemcsak saját magukat, hanem másokat is a viselt hivatal tisztességre emlékeztessenek. Megélhetésük a vásárlásból és eladásból, borkimérésből és mindenféle polgári foglalkozásból ered. Ugyancsak sok kézműves van itt, úgy mint szabó, szűcs, kőműves, kötélverő, kovács, kerékgyártó, hentes, különösen pedig sok suszter, akik nagy mennyiségben csinálják a piros női csizmákat, amelyeket aztán eladnak vagy akár más árura elcserélnek és végül Magyarországra, vagy akár Törökországba szállítanak és ott pénzt csinálnak belőle. A szűcsök

Senatus
Populusque cib.
togati⁶⁷⁵

669 göröngyös hely

670 hasadék. A harmadik bevezető út Erdélybe

671 fegyverrel, felszereléssel

672 Vö. Reicherstorffer leírását, amelynek Oláh Miklós *Hungaria*-ja az egyik forrása. REICHERSTORFFER, Georg, I. m. 39., 105.

673 nyomorék

674 fogyatékoság

675 Szeben városi szenátusa

sok szőrmét készítenek a fekete vagy fehér magyar bárányprémekből, [147r], amelyet saját maguk eladnak vagy más árura elcserélnek és végül Magyarországra, akár egészen Nagyszombatba, Pozsonyba, Kőszegre vagy Szombathelyre szállítanak.

Cibini folyó Gabona és mindenféle élelem jól eladható, a bor, bár ők maguk nem termelnek, mégsem drága, van pompás ivó- és másféle vizük elég, hiszen a Szeben folyó a város felől itt rohan az Oltba. Hetente tartanak piacot, ahová a környező falvakból a németek és az oláhok mindenféle *victualiat*⁶⁷⁶ fölös számban, részben ígáslóval, mások pedig kocsival odaszállítanak, azután a lovaikat más árukkal ismét megterhelik és azzal a hegyekbe visszatérnek.

Lanifici⁶⁷⁷ Az erdélyi fejedelem a 90. évben néhány olaszt telepített le ezen a helyen, és rendelkezésükre bocsátotta a szükséges gyapjút és más dolgokat, amelyből azok drága gránátszövetet szőttek. Ezt a szövetfajtát egyébként korábban *Italiaban* szőtték és onnan szállították volna ide. Nundine⁶⁷⁸ Hogy mennyi ideig tartják fenn magukat és művelik a posztógyártást, az majd idővel elválík.

Évente [kihagyás] piacokat tartanak itt [kihagyás], ahol a kolozsváriaknak a szászok meglehetősen sok német árut eladnak, és az áru őáltaluk ismét az oláhokhoz kerül, akik tovább kereskednek vele. Némely nagyszombeni saját maga utazik [147v] Bécsbe áruért.

[148r-174v] AZ ERDÉLYI SZÁSZOKRÓL

[148r] Mivel Nagyszeben éppen a szász városok közepén van és azoknak a fővárosa, nem maradt más hátra, mint hogy amit erről megtudtam, itt feljegyezzem.

Bár sokféle német nép él a Szepességben, a bányavárosokban és Felső-Magyarországon, úgyszintén Erdélyben, Vác körül, Budától északra néhány faluban, mint *Weorethe*⁶⁷⁹ stb. és nem messze Konstantinápolytól néhány faluban és szétszórva, *in chersonesu Taurica*⁶⁸⁰ egyféle eredetből, nemből és származásból valók. Ezt itt nem akarom részletesen elbeszélni,

676 élelmiszert

677 gyapjufeldolgozók

678 kereskedők

679 Verőce

680 a mai Krím-félszigeten

még kevésbé a sok tudós ember ellentmondó *opinioi* fölött *judiciumot* gyakorolni,⁶⁸¹ mert ez nem áll az én szándékomban és nincs is hozzá elegendő tudásom, mivel ez nekem teljesen szükségtelen, (hiszen én a *scribensek*⁶⁸² buzgó és szorgalmas olvasásával és *concordálásával*⁶⁸³ önként hozzáolvastam és tanultam), mert ezzel az írással nem akarok sem királyt, sem fejedelmeket megtalálni, hanem az a szándékom, hogy csupán csak magamnak feljegyezzem, és ahol és amilyen országban a leggyakrabban utaztam, amit azokon a helyeken láttam, hitelesen hallottam és szorgalmas kérdezősködés után megtudtam, azt most, mint aki, mint a vak, sem az egyik, sem a másik *author*⁶⁸⁴ nem olvasta, és az okok felől sem itt, sem ott valamit nem tudott meg, hanem mindent úgy, ahogy az eredeti tévedésben vagy véleményben van, vitatlanul hagyom. [148v] Amit ezekről a németekről, akik Erdélyben lakosok, írnak, azt leginkább sajátmaguktól és az évkönyveikből tudtam meg.

Ezen a [kihagyás] folián történt már utalás arra, hogy feltehetően mennyi idővel ezelőtt népesült be Erdély, és mikor támadták meg a *hunok* ugyanezt a helyet, azzal a céllal, hogy szétdúlják és lerombolják. Később azonban ugyanúgy, mint a másik *Pannoniát* lakóhelyül választották maguknak. Végül azonban *Carolus Magnus*⁶⁸⁵ uralkodása alatt legyőzték őket, legjobb nemeseiket nagyrészt elpusztították, és emberhiány miatt a szászokat betelepítették.⁶⁸⁶ Ezt itt a következőképpen bizonyítjuk. Mert némelykor a bizonytságot egyedül a nyelv jelenti, mivel az S betű a beszédben egy C betűvel összekapcsolódik, különösen a saját évkönyveik, az őseiktől hátrahagyott írások, és maga a név is bizonyítja, mert ők saját magukat szászoknak nevezik, írják és mondják, és mert más *natio*k is így *nominálják* vagy nevezik őket, márpedig a latinban a *Saxones* jelenti a mi nyelvünkön a szász-t, magyarul pedig *Szaz*-nak nevezik őket. Mert a magyarok az ő nyelvükön az X-t nem ismerik, az egyszerű S számára az SCH-t használják, tehát ezért az ő nyelvükön a *Sachs* szót [149r] úgy kell írniuk, hogy *Száz*, mert egy

*Saxo Szaz
Sachs*

681 véleménye fölött ítéletet mondani

682 történetírók

683 összevetésével

684 szerzőt

685 Károly, I. (Nagy) német-római császár (747–814)

686 A Bonfini által is képviselt felfogásnak nagy a szakirodalma. Összefoglalása legutóbb: HORVÁTH SZ. Ferenc: *A germán kontinuitás mítosza Erdélyben. = Mítoszok nyomában. Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon.* Szerk. MISKOLCZY Ambrus. Budapest, 2004.81–89.

*Saxones coloni
Transiluan.*⁶⁹¹

Más tollal:
Vide Cas.
Heltai folio 58.
cap. 7.⁶⁹²

*Saxones
Transilu. Jus
Saxonicum
observant*⁶⁹³

S a magyar nyelvben a Z-vel annyit ért, mint a mi nyelvünkben az S a mi kiejtésünk szerint *pronunciálva*.⁶⁸⁷ Mivel az erdélyi németek őseik írásai és származása szerint nemcsak szásznak nevezik magukat, hanem a nyelvüket is beszélik, és még azokhoz a szász jogokhoz tartják magukat, amit a szászok a mi német országunkban is gyakorolnak. (A magyar nemes uraknak a fejedelemmel és a rendekkel szemben olyan jogaik vannak, amelyet mint *regnicoli*, a magyar *Decretat observálják*.)⁶⁸⁸ Tehát ha a bíróválasztást, polgármester-választást, a *Centum viri*⁶⁸⁹ kis és nagy tanácsának választását és még többféle *officier*⁶⁹⁰ választását, amelyet a rómaiaktól kölcsönöztek, megtartottak, akkor nem tudom miért rabolták el ezt a nevet [a szászok nevét] és miért keresztelték egy új, ismeretlen névre.

A mélyen tisztelt *Philip: Melanchthon Charion Chronica*járól Pliniussal akarja bizonyítani,⁶⁹⁴ hogy a *Guttones* azonos a *Gótokkal*, mindkettőnek annak idején körülbelül ott lehetett a Duna két oldalán a *Revierje*,⁶⁹⁵ ahol most Havasalföld vagy *Servia* van. *Herodotos* és *Strabon*⁶⁹⁶ szerint bizonyos *Tyssagetae* birtokolták,⁶⁹⁷ akik a Tisza mellett laktak *Dárius*

687 kiejtve

688 mint alattvalók, a magyar törvényeket tisztelik

689 Százak tanácsa

690 tisztségviselő

691 Erdély szász lakosai

692 Heltai Bonfini nyomán szól a (Nagy) Károly által letelepített szászokról. HELTAI Gáspár, *Chronica az magyarocnac dolgairól*. Kolozsvár, 1575. 23 b. lásd a Facsimile kiadás kísérőtanulmányát: KULCSÁR Péter, Budapest, 1973. 12. – A későbbi betelepítésekről valóban a fol. 58–59-en van szó.

693 Az erdélyi szászok a szász törvényt tartják

694 Philipp Melanchthon (1497–1560) 1558-ban Wittenbergben kiadta *Carion Chronica* című művét, amely Marchthaler szövegének keletkezéséig még többször megjelent. A vitatott rész: CARION, *Chronicon...* a Philippo Melanchthone. Wittenberg, 1558. L5 verso

695 területe

696 Herodotos (i.e. 490–425), Sztrabon (i.e. 63–i.sz. 26.)

697 „A geták a Balkán-hegység és a Duna között, illetve a Duna bal partján is élő ókori nép. Nevüket az ókori szerzők a dákokéval együtt emlegetik, sőt gyakran azonosnak is tartják őket, Sztrabón szerint a két nép nyelve is azonos.” Reicherstorffer 96.l. Szabadi 17. jegyzete!. KLEIN, Karl Kurt, *Die „Goten-Geten-Daken-Sachsengleichung”. = Transsylvanica. Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze zu Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen*, München, 1963.

király idejében.⁶⁹⁸ Lovagi tetteik miatt nagyon dicsérték őket, Syrmio nevű királyukkal⁶⁹⁹ nemcsak Alexanderrel harcoltak,⁷⁰⁰ hanem azután Dromicheto nevű királyuk idején Lysimachust legyőzték és foglyul [149v] ejtették.⁷⁰¹ Végül az egész Pannonia országot, miután a rómaiakkal sok évig Pannónia határáért háborút folytattak, uralmuk alá hajtották és teljes mértékben birtokolták. Innen és még a továbbiakból akarja Phil.⁷⁰² bizonyítani, hogy ezek a gótoktól maradtak itt, miután a hunok Pannonia országot megtámadták és elfoglalták. Más népekkel együtt ezt az erdélyi népet is a hun regiment alatt leigázva és elnyomva tartották, mikor pedig felkerekedtek, ők is velük kellett, hogy vonuljanak és velük együtt üvöltsenek. Ezt és még sok más *argumentumot*, *motívumot*⁷⁰³ és feltételezést én nem akarok *confutálni*,⁷⁰⁴ de nem is akarok rá rögtön igent mondani, mert a fent nevezett okok miatt a népek saját kijelentésének adnék hitelt, hiszen közönségesen és alaposan mindenki saját maga tudja a legjobban a nemzetségeknek és nevének az eredetét.

Végül még egy indok miatt vonnám kétségbe, hogy ezek a gótok lehettek, éspedig az, hogy a fent említettekben módfelett kiemeli Phil. Úr⁷⁰⁷ a gótokat nem csupán lovagi tetteik miatt, hogy nem csak saját országukat védelmezték, hanem másokat is megtámadtak, leromboltak, elpusztítottak, zsoldért és pénzért idegen népeknek szolgáltak [150r] és távoli helyen hasznosították magukat, amely lovagi tettekből (ahogy ezt mondani szokás) csak egy szikrányi sem maradt, mert ők azt elvesztették. Innen van a magyarok között a mondás, hogy ők nőies és állhatatlan természetük miatt megvetést érdemelnek. Ezeket és különösen a szászokat maguk a magyarok Szaz lölőknek⁷⁰⁸ nevezik. Ez azt jelenti, szász lélegzet vagy lélek. Ehhez tartozik még,

Philippus Mel.
Contradicit
saxonie &
reliquias
Gottorum esse
confit⁷⁰⁵

Causae
opinionis D.
Philippi⁷⁰⁶

Saxones (?)

698 Darius, perzsa uralkodó (cca. i.e. 380–330)

699 Syrmus, triball király (i.e. IV. sz.), lásd BONFINI, A.: I. m. l. l. 145, 385.

700 (Nagy) Sándor, makedon uralkodó (i.e. 356–323)

701 Dromichetes, géta király (i.e. IV. sz.), Lysimachus, makedon hadvezér (i.e. 361–281)

702 Ld. a 694. jegyzetet!

703 érvet és motívumot

704 megcáfolni

705 Philipp Melanchthon ellentmond: szerinte a szászok a gótok leszármazottai

706 Philippus ellenérveinek okai

707 Lásd a 694. jegyzetet!

708 szász lélek

*Contrarietas
naturarum inter
Gottos veteros &
Saxon: hoc nostro
seculo*⁷¹²

*Getre vel Gottones
temerarum*⁷¹³

*Inde prouerb. Ving.
Szaz lölök*⁷¹⁴

*Saxones primo
immunes
quomodo
tributarii facti*⁷¹⁵

*Ex fumo in
flamam*⁷¹⁶

*Summa
Contributionis
Saxonum*⁷¹⁷

amiról engem az előkelő szászok az évkönyveikből tudósítottak, hogy kezdetekben nem fizettek *tributot*,⁷⁰⁹ hanem amikor az ország fejedelme vagy ura hadba szállt, szolgálatába kellett állniuk, ugyanúgy, mint a székelyeknek vagy másféle lakosoknak. Mivel azonban az ő fejedelmeik vagy főuraik (mint a *hunok* természete ezt igazolja) nyughatatlanok és állandóan hadba szálltak és háborúskodást folytattak, a szászok, akik egyébként a kézművességhez szoktak és tapasztalatlanok voltak a háborúban, s ez bosszantotta őket, kérték az uraikat, engedjék őket a házukba a feleségükhöz és gyermekeikhez, a növények termesztéséhez és más foglalatossághoz visszavonulni és mentsék fel ilyen hadjáratok alól. Ellentételként abban akartak *contribuálni*,⁷¹⁰ hogy abból más hadi népeket fizessenek és tartsanak. Ezt meg is engedték nekik, és azóta az ő *contributio*juk nem csupán szüntelenül folyamatos (akkor is, amikor nem viselnek háborút), hanem évről évre *cumulálódik*⁷¹¹ [150v] és fokozódik. Úgy annyira, hogy a mostani időben a hét német város a környező falvakkal együtt évente 80 ezer tallér adót fizet és ezek után még ha a szükség úgy kívánja, a népét a táborba is küldi, hogy segítsen az országot megvédeni.

A most elbeszélétekből kitűnik, hogy ez a nép nem a harcias gótoktól, hanem egy munkaszerető paraszt és polgári néptörzsből vehette az eredetét. Meg kellett volna a természetnek fordulni, hogy olyan vad népből keverék és a harcokban együgyű és munkaszerető parasztok legyenek. Ahogy ez velünk, németekkel némelykor megtörtént, és milyen harcias hősök voltak a mi elődeink, milyen kimondhatatlan nagy népet, a rómaiakat, megsemmisítették, mielőtt azok őket leigázták volna, miként aztán mindenféle nemzetiségűek testtel és lélekkel Császár, fejedelem, király és más urak védelmére és az ország, várak és városok megőrzésére vállalkoztak és minden *natiok* bizalmát kívívták,

709 adót

710 megegyezni

711 összeadódik

712 Ellentmondás a régi gótok és a szászok természete között a mi időnkben is

713 a géták vagy gótok bizonytalansága

714 innen ered a Száz lélek magyar mondása

715 Hogyan váltak adófizetőkké a szászok, akik kezdetben mentesek voltak az adózás alól

716 cseberből vederbe

717 a szász egyezés summája

ezt a mi ellenségeink írásaiból még inkább, mint a sajátunkéból (mivel a németek abban az időben még durva, tanulatlan, pogány nép voltak és Isten még nem adott tehetséget a történetíróknak) sok esetben [151r] látható, akiknek lábnyomaiba mi nem csupán léphetünk, hanem (mivel ebben az időben vezettettünk Isten ismeretének és a jó és a gonosz megkülönböztetésének, az örök üdvösségnek és Isten szeretetének módjához) minden részletében felülmúlni és túlhaladni vagyunk kötelesek. Azonban sajnos sok bosszúság támadt, amikor sem Isten szeretetét, sem Isten ígéjének óhajtasát, sem békét, egyetértést, a jó erények követését nem érezzük, hanem ehelyett átok, nehéz istencsapása, Istentől, a szülőktől, a felebarátoktól való eltévelyedés, kurvaság, lopás, rablás, gyilkosság és más hasonlók térítenek el és ingatnak meg bennünket, mint a tűz, amely Németország minden helységében magától füstöt és lángokat támaszt. Ezért aztán egyáltalán nem lehet csodálkozni azon, hogy a Mindenható mindenféle ostorozással, pestissel, teherrel és a mostani időben belső viszályokkal és külhoni háborúval sújt bennünket és senki nincs, aki legbensőbb imájával Isten elé lépne, és a szerencsétlenséget mint *Moses* feltartóztatná, még kevésbé, hogy megvédene a keresztyénység ősellensége ellen. Mi pedig látó szemekkel vakok vagyunk és Isten büntetését és fenyegetését nem látjuk, hogy sok évvel ezelőtt a német nemzetnek sok kiváló hőse volt, akik sok ezer emberrel háborút viseltek, és ugyanazokat [151v] nemcsak kormányozták, hanem nagy tetteket is vittek végbe, királyságot, császárságot, fejedelemséget, országot és népet elfoglaltak és meghódítottak és ezáltal halhatatlan nevet, úgy mint *Carolus Magnus*⁷¹⁸ és még sok másét, hátrahagytak. Mostan pedig egész Németországban nem található hasonló vezető fő, aki a török ellen *gubernálni*⁷¹⁹ és ahogy szükséges, uralkodni tudna. Igen, ahogy az ilyen emberekben, akik száz, vagy akár ezer embert vezetni tudnának, hiány van, így aztán a közönséges gyalogosok is hűtlenek lesznek, falvakat, kastély és várat vagy akár várost az ellenségnek kiszolgáltatnak, vagy akár egy kevés pénzért egész várost, az urukkal együtt, akinek eddig szolgáltak, felesküdték, az ellenségnek kiszolgáltatnak és elárulnak.

718 Nagy Károly, I. német-római császár (747–814)

719 irányítani

Germanorum
Vet. Mores
audaciae &
fidelitas⁷²⁰

Nostro seculo
quales sinus
nos Germani
scil. Blasphemi
inobedientes.
Moechi Praedatores
Bibeli etc.⁷²¹

Poenae⁷²³

Scepusii
quodque
originem ducunt
ex Saxonia⁷²⁸

Miként ez Bonnban az elmúlt évben és még több más városban megtörtént.⁷²⁰

Mivel a német *natio* mostani nyomorúságos állapota feletti panaszkodás (miként a mostani időben ezzel foglalkoztam) hosszúra sikerült, visszatérek ismét az erdélyi németekhez és hagyom a szászokat, úgy, aminek ők tartják magukat. Nem vagyok az ellen sem, hogy némelyek a Szepességben hasonló módon szintén szásznak tartják magukat, bár az sem ismeretlen számomra, hogy *Philippus* úr⁷²⁴ ezeket a szászokat *Gepidáknak* nevezi. Ezenközben pedig kimutatja, hogy ezek is gótok lehettek, királyukkal, *Ardenicoval*⁷²⁵ *Attila* halála után a fiát, *Elákot* 30 ezer hunnal együtt lefejeztették⁷²⁶ és egész Pannoniat ismét meghódították, [152r] és más hunok és avarok betöréséig száz éven át birtokolták. Tehát ezek a szepességiek a szászoktól akarják a maguk eredetét számítani, én ennek a szándékuknak szívesen helyt adok, másfelől viszont más *scribensek*⁷²⁷ ezt a felfogást elvetik.

Miután a szászok eredetéről egy kis bevezetőt adtam, a következőkben az ő szokásaikat akarom leírni.

Mivel a dicséretes emlékezetű *Ferdinandus*⁷²⁹ még hadi népet tartott Erdélyországban, abban lehetett reménykedni, hogy végül is a magyarokat legyőzik és egy német fejedelem fog uralkodni, mivel azonban a főemberek egymás után kihaltak, amint látható, a zászlójukat Brassóban és Nagyszebenben a templomban tüzték ki. Ezáltal a megszállás minél tovább tartott, annál gyöngébb lett. Mivel pedig a fizetés, ahogyan a mostani Magyarországon szokásos, rossz volt, a kincstárnokok pedig pénzhány miatt Kolozsvárra költöztek, a város

-
- 720 1584-ben Bonn városát a katonaság pénzért elárulta és Karl Gebhard parancsonokot átadta az ellenségnek. 1587-ben Martin Schenck von Nydeggen korábban leváltott hadvezér cselvetéssel a várost visszafoglalta.
- 721 a régi germánok vakmerősége és hűsége
- 722 Századunkban milyenek vagyunk mi, németek, tudniillik istenkáromlók, engedetlenek, paráznák, haszonlesők, részegesek stb.
- 723 büntetések
- 724 lásd 600. jegyzet
- 725 Ardarich, gepida király
- 726 Attila legidősebb fia, Ellak 454-ben elesik a Nedao folyó menti csatában. BONFINI, A.: I. m. 1.7.90.
- 727 történetírók
- 728 A szepességiek is eredetüket Szászországból veszik
- 729 Ferdinand, I. német-római császár, magyar király (1503–1564)

katonasága, amely a kincstárnoktól semmit nem kapott, pénzt vagy életet követelve a városra támadt, velük a kolozsváriak szembeszálltak és amidőn előre nem várt módon jégesővel és villámlással vihar közelgett, amikor a németek nem lőhettek, közéjük csaptak, akit csak tudtak, lefejeztek, a maradékot pedig kiűzték az országból. Innen ered a mondás, nincs Erdélyben egy kerítéskaró sem, [152v] amely Ferdinandus császárnak egy tallérjába ne került volna.

Ugyanettől az időtől fogva Erdély lerázta magáról a német igát és felvette a magyart. Igen, ahogy a szászok minket németeket elutasítanak, a megbízható német szokásoktól megváltak és a magyar erekből elég sok vért magukba szívtak, ami által nekünk németeknek természetből fogva ellenségünk, ahogyan azon a helyen a magyar *natio* szó ezt jelenti.

Kevés évvel ezelőtt, amikor én először mentem be Erdélybe, sokkal barátságosabbak voltak, bennünket németeket is sokkal jobban kedveltek, mint ahogyan azt az utolsó utazásom idején tapasztaltam. Mert most nem hagyják ki, hogy azzal, aki Németországból jön, közönséges tréfát ne űzenek. Amilyen együgyűek, megbízhatóak, igazak és őszinték évekkal ezelőtt voltak, most olyan rosszindulatúak, alattomosak, tettetők és csalók, és nem csupán a vásárlásban és eladásban, ahol semmiféle hazugságtól vagy csalástól nem riadnak vissza, hanem más politikai és jogi dolgokban is.

Mivel most megtanultak a farkasokkal együtt üvölni, most tehát a rossz barátokkal együtt, minél tovább és minél inkább a magyar *servitut*⁷³⁴ tart, nemcsak az lesz minél hosszabb, annál nehezebb, mivel minden évben az eredetnél sokkal többet *contribuálnak*,⁷³⁵ hanem napról napra, minél hosszabb az idő, annál kevésbé kapnak védelmet, és [153r] már ott tart a dolog, hogy a régi *privilegiumaikat*,⁷³⁶ amelyeket a

*Presidium Ferd. Imp. Propter de negationem stipendiorum copiae Ferdin. fient interfecti & expulsi.*⁷³⁰

*Quilibet palus Transilu. Ferdinando pluris constat vna floreno Hungarico.*⁷³¹

*Coloni Transilu. Ex Saxoniae eo deducti mutant mores*⁷³²

*Veritas simplicitas probitas & constantia Saxonum commutata in astutiam, Versua & fraudulentiam.*⁷³³

730 Ferdinánd császár uralma. Mivel nem kapták meg a zsoldjukat, Ferdinánd katonáit megölték és elkergették

731 Minden kerítéskaró Erdélyben Ferdinandnak egy magyar forintnál többé került

732 Az erdélyi telepések, akik Szászországból költöztek oda, megváltoztatják szokásaikat

733 A szászok nemes egyszerűsége, becsületessége és állhatatossága átváltozott ravaszsággá, furfanggá és csalárdsággá

734 teher, szolgaság

735 adóznak

736 kiváltságaikat

*Vt cunque
vindicanur
attamen in
dictiones, in dies
cumulantur*⁷³⁷

*Vestimenta
Saxon.
[ceruzával két
női viselet a
margón]*⁷³⁹

*Vestes
muliebris*⁷⁴⁰

régi királyoktól és uraktól erős kötéssel kaptak, nem csak a saját uraik, hanem egy rossz magyar nemes is semmibe veszi, szembe fordul vele és megsérti.

Ugyanígy és ugyanilyen módon mindenestre a magyar ruházatot is magukra vették. Korábban még kicsit mások voltak a ruha hosszúságát illetően is, mint ahogyan most láttam őket, még hosszú, csaknem német szoknyában járnak. Hogy honnan ered az asszonyok olyan különleges viselete, senkitől nem tudtam megkérdezni, mert sem a magyar, sem az oláh asszonyok nem úgy öltöznek. Az, hogy felül nyitva van a mellük, feltehetően a római asszonyoktól származik (olyant lehet az *numismákba*⁷³⁸ vésbe vagy festve látni) de a széles, kerek ezüst, arany, drágakövekkel kirakott csatokat, amelyeket [kihagyás] névvel illetnek, melyik *natiótól* kölcsönözhatték, nem tudtam kitalálni. A fátyol és a két oldalon lévő hajtömeg, az ugyancsak nagy és tömött hajfonatok szokása a zsidó asszonyoktól származhat, vagy pedig az egész viseletet, miután elkezdtek egy idegen helyen lakni, saját maguknak kitalálták, kiválasztották és viselni kezdték. Ez egy különös és meglehetősen buja viselet.

[153v] Ezekben a városokban a szászoknak a megélhetése a kereskedésből és mindenféle kézművességből származik, amelyet a német és török árukkal folytatnak, Erdélyből piros női és fekete férficsizmákat, kötelet, pálinkát, viaszt, vásznat, mindenféle béléssel kibélelt prémet, ökröt, lovat, vörös és kék fonalat, bőr lószerszámot, szíjat és más hasonlót visznek ki, egészen Nagyváradig vagy Debrecenig, és ennek ellenében Ausztriából, a német kereskedőktől kendőt, rövidárút, selymet, bársonyt, bőrvágó kést, cint, vásznat, perpétát és más hasonlót bevásárolnak és újból Havasalföldre és Moldáviába szállítanak. Ezek egy részét aztán pénzért eladják, a maradékért török árut, úgy mint szép szíjakat, mindenféle lószerszámot, pamut vászonfélét, olasz szövetet, gránátszövetet, pomeratschot, margarantent, aranymívet, török szőnyeget, ágytakarót, selymet és selyemzsinórt, *Alba* nevű fehér

737 Bármennyire is követelik, ami jár nekik, mégis napról napra egyre több adót kell fizetniök

738 érmékbe

739 szász viselet

740 asszonyi viselet

szövetet, timsót, ként, tigris-, vidra- és hódprémet és más hasonlókat visznek ki Magyarországra és továbbadják, ahogy tudják.⁷⁴¹ Hogy milyen tekintélyes mennyiségű áruval kereskednek egy ilyen kis országban, egészen hihetetlen, de a kisebb részt adják el odabenn, inkább a moldovaiai és az oláhok szállítják a saját országukba és [154r] Törökországba.

Ezen a kis vásárhelyen a németeknek mindenféle szántóföldje van, bizonyos helyeken szőlőhegye is, az élelmüket éjjel-nappali szorgalmas munkával teremtik elő, szép házaik vannak, sok állattal, gabonával, erős és jól fejlett szolgálókkal és szolgálólányokkal. Nyár idején kora reggel feleségükkel, gyerekükkel és egész háznépükkel kimennek a földekre, leszúrnak két botot, ráakasztják egy lepedőben vagy kendőben a kisgyerekeiket és úgy ringatják őket. Némelyek úgy tartják, ez az oka, hogy a parasztok gyerekei ritkán hosszában, hanem gyakrabban szélteben nőnek. Ugyanígy művelik a szőlőt is, reggeltől estig kint maradnak, dél idején kenyérrel, sajttal, fokhagymával és jó vízzel látják el magukat. Minden faluban van egy bírójuk és egy kánjuk, ami olyan, mint a polgármester és a hozzájuk legközelebb eső hét német város egyikéhez tartozónak tartják magukat.

Az ifjúságnak minden ünnepnapon engedélyeznek egy kugli, tánc és játékhelyet, ahol minden szenvedést, amellyel a hét folyamán találkoznak, elfelejthetnek és kipihenhethetnek.

Egyébként a szászok közönségesen borzalmas naplopók, különösen a városokban éjjel-nappal henyélnek, miközben a zabálást és az vedelést sem felejtik és szívesen magukénak vallják a mondást *Libido nam admodum vitam in lustris agit*.⁷⁴⁷

*Mercatura Saxonom*⁷⁴²

*Mercimonia ex Austria in Transiluaniam & inde in Walachiam & Moldauiam, quo modo exerceantur.*⁷⁴³

*Victus*⁷⁴⁴

*Judices & primarii*⁷⁴⁵

*Orbis saltatorius*⁷⁴⁶

*Aluatores*⁷⁴⁸

741 Az anyagnevekről lásd RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, Budapest, 1986, 89, 321. és ENDREI Walter, *Patyolat és posztó*, Budapest, 1989, Magvető K. (Mikrotörténelem.)

742 a szászok kereskedése

743 Elintézik, hogy az áruk Ausztriából Erdélybe, innen Havasalföldre és Moldovába jussanak

744 élelem

745 bíróság és eljáróság

746 a tánc helyei

747 Az élvhajász ember teljesen elzüllik

748 naplopók

Religio⁷⁵⁴ [154v] Vallási dolgokban a szászok eddig az *Augustanam Confessionem* *confitert*,⁷⁴⁹ templomaikban wittenbergi vagy bányavárosi *adiaphora*⁷⁵⁰ van miseruhákkal és más hasonlókkal. Papjaikat majdnem mind *Sacerdotes*⁷⁵⁵ külföldön *studeáltatják*,⁷⁵¹ megfelelő időben *ordinálják*,⁷⁵² megvan a pompás jövedelmük, mindenből tizedet vagy percentet kapnak, úgy, hogy én ebben az időben egy helyen sem ismerek gazdagabb evangélikus *salariat*,⁷⁵³ mint ezeknél itt Erdélyben, amelyet néhány ezer guldennel sem lehet kivásárolni. Minden német faluban a templomokat egy meglehetősen magas erődre építették, de még az alacsonyabbakat is erős falakkal és tornyokkal olyannyira körülvették, hogy inkább várnak, mint templomnak lehetne tartani és ellenséges fenyegetés idején meglehetősen jó ellenállást lehet belőlük kifejtetni, amint ez meg is történt szükség esetén. A körbástyákon sok fülkét építettek, amiből mindegyiknek más a tulajdonosa, ahol megteszi, ami tőle telik, amikor az ellenség üvöltése hangzik. Az ilyen templomokban és várakban úgy laknak a papok, mint a fejedelmek. Van még sok szép, kellemes forrásvizük, halastavuk, Feketehalom, Kisprázsmár, Vidombák, Rosnyó és sok más helyen, amelyekről szükség szerint említést tenni [155r] túl hosszú lenne, ha úgy folytatnám, amint elkezdtem. Hiszen minden falu termékenységről, szőlőtermesztéséről, pompás ivókútjairól, erdejeiről, vadjairól és egyebekről kellene szólnom. Legyen elég közülük most ez az egy.

Fana plerunque in forma Arcis & propugnaculi aedificata sunt⁷⁵⁶

Pagi Saxon.⁷⁵⁷

Hogy a szászok nagy gyorsasággal 10 ezer jó íjászt és nagy létszámú csapatot tudnak kiállítani és a csatába küldeni, arról az erdélyi fejedelem udvartartásánál történik említés, máshol pedig csak ott, ahol erre szükség van.

[155v] Mivel eközött az említett hét szász város között van Szászsebes, Szászváros, Brassó, Nagyszeben, Medgyes, Segesvár és

749 az Ágostai Hitvallást tartják

750 liturgia

751 tanítatják

752 beiktatják

753 papi jövedelem

754 vallás

755 papok

756 A templomokat többnyire várak és erődök formájára építették

757 szász falvak

Beszterce, vannak olyan *Scribensek*,⁷⁵⁸ akik Erdély (Siebenbürgen) nevét innen *deriválják*,⁷⁵⁹ miként erről Erdély ország leírásánál említést történt. Ez azonban nem erről a hét városról, hanem a *septem castris, vel potius septem collis ducum Hunnorum*, kapta a nevét.⁷⁶⁰

*Nomina septem ciuitatum*⁷⁶¹

Ennek a hét városnak és a környező falvaknak a fővárosa Nagyszeben, ahol nemcsak a vitás dolgokat, amelyeket maguk között nem tudnak megoldani, elintézik, hanem az összes adójukat összehordják, és azután onnan a királybíró és a polgármester által Gyulafehérvárra szállíttatják. Hogy a szászok azonban évenként 56-tól 62 ezer tallérta rugó adót fizetnek Sz. Márton napon,⁷⁶² és vámként még 10 ezer tallért, az évenkénti adón felül még 10 ezer tallér ajándékot, és hasonló jóvátételt fizetni szándékoznak, arról az ország jövedelmeiről szólva már említés történt.

*Cibinium Metropolis Saxonum*⁷⁶³

A jogi dolgokat illetően, amit a bíróság vagy a város nem tud megoldani, azt Nagyszebenbe viszik, és ami majdnem mindig megtörténik, ott megoldják, és ez egyedül az oka annak, hogy az ország törvényeit nem szívelik, és a magyaroknak, amennyit csak tudnak, ártnak.

*Controuersiae Sax. Cibiny cognoscuntur & discepanantur*⁷⁶⁴

[156r] Így tehát Nagyszebennek, mint a fővárosnak van a legelőkelőbb, nevezetesen szász címere, amely két egymás ellen fordított csupasz kardot ábrázol, amelyet én az ő szász eredetük bizonyítékának tartok.

*Insignia Cibiens*⁷⁶⁵

Ebben a városban pompás, szép házak vannak, valamennyi cseréppel befedve, de a többi város között a legkevésbé kedvelt, mert nyáron egészségtelen a levegője, és meszes a bora, amitől sok ember teljesen megbénul. Ugyan a *colica*⁷⁶⁶ más szász helyeken is honos, de sehol nem annyira és olyan tömegesen, mint ezen a helyen.

Nagyszebenen túl, egy mérföldre fekszik Vízakna, ahol is szép sóbánya található, de annyi sót sehonnan nem szállítanak el, mint Kolozsról és Désről, amely bányák a kitermeléshez megfelelőbb helyen

758 történetírók

759 vezetik le

760 a hun vezérek hét táboráról, vagy inkább hét dombjáról. Lásd BINDER Pál, A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai. = Századok, 1992. 355–379.

761 A hét város neve

762 November 11.

763 Nagyszeben a szászok fővárosa

764 A szászok pereit Szebenben vizsgálják és döntenek el

765 Szeben címere

766 kólikás, beteg

Wizakna vel
Sooakna. Salz-
Burg⁷⁶⁷

fekszenek. Nagy mennyiségben a Maros folyón szállítják a sót Lippára, egy hajóra akár 20 tallér értékűt is beraknak. Némelyek úgy vélik, hogy a kőso olyan, ahogyan az Isten megteremtette. Mások szerint a nedvesség által, mint egy massa, összeolvadt. [...] Valamikor egy tojós tyúkot is kifaragtak belőle a tojásaival együtt, de aztán hamarosan ez is tönkrement.

Sarkad pagus
Alt landel
Foggaras arx
Stratagema⁷⁷³

[156v] Nagyszebenről *Sarkad* felé az Olt folyón lehet tutajon vagy hajón utazni, az Olt mentén tovább *Kerczre*. Innen a két német falu után következik *Foggaras*,⁷⁶⁸ az a hely, ahol *Bekkes Caspar* volt.⁷⁶⁹ Fogarasnak szép vára van, amely vizesárokkaal jól meg van erősítve. Amikor *Stephanus Bathori* az említett *Bekkest* ott meg akarta támadni, egy cselt eszelt ki, hogy az minél kevésbé tudjon elmenekülni. Ezért üres boroshordót rakatott egy szekérre, zsoldosokat vagy kézubbonyosokat elbújtatott benne, és amikor a boroshordó a földre ért, akkor nyitották ki. A hordókat így vitték *Foggarasig* és a várat ezzel a csellel bevették. De *Bekkes* mégis elmenekült, mert a két legjobb lovát posztóval betakarta, a legdrágább kincsét rárakatta, amikkel aztán észrevétlenül a várból kivezető hídon keresztül átkelt az Olt folyón és megszökött.⁷⁷⁰ Amikor *Stephanus Batthori* a megszállást *continuálta*,⁷⁷¹ *Bekkes* hátrahagyott várgrófját⁷⁷² elfogatta és kényszerítette, hogy tegye le a kardját és a hozzá tartozókat, mintha a várat földadni akarná. Mivel az erdélyi vajdaságbeliek ezzel meg voltak elégedve, mert az elfogott *Bekkesnek* minden vagyonát elrabolhatták, [157r] és mindezt elrejtették, ezért a várgróf a kardját eltörte és a törést kitöltötte arannyal vagy dukátokkal, majd ismét visszahelyezte rá a kardhüvelyt, mintha maga a kard eredetileg is úgy lett volna, és az övéivel együtt kiment a várból.

calliditas⁷⁷⁴

Amikor a vajdaságbeliek elkezdték *Bekkest* keresni, csak akkor lett bizonyossá előttük, hogy becsapták őket és a madár a fiaival együtt

767 Vizakna vagy Sóakna, Sónár

768 Kerc, Fogaras

769 Bekes Gáspár (1520–1579) lásd 329. jegyzet

770 lásd BETHLEN Farkas, i. m. 32–33.

771 folytatta

772 Abafáji Gyula Pál (†1592) krakkói erdélyi kancellária titkára, alkancellár, kincstartó. Lásd SZABÓ György, *Abafáji Gyulai Pál*. (Budapest, 1974. (Humanizmus és reformáció, 3.))

773 Sarkad [recte: Sárkány] falu, Olt folyó, Fogaras vár, hadicsel

774 tapasztalat

kirepült a kalitkából. Ettől az időtől kezdve a vár minden jövedelmével együtt, ami hihetetlen nagy volt, *Bathori István* haláláig az ő nevében kormányoztatott és a jövedelmet évenként Lengyelországba vitték, és mert az egész föld köröskörül, az Olt folyó és a Havasalföldi hegyek között nagyon termékeny és kellemes vidék, *Steph.* király szép török lovakból álló ménest tartott arra mindenfelé, és az évenként szaporulatot is Lengyelországba vitette. A jövedelemből a jezsuitáknak eltartás biztosított, akik elkezdtek ugyanott egy templomot építtetni, de ezt aztán nem sikerült befejezni. *Stephanus* király halála után *Foggaras* az erdélyi fejedelemre szállt volna, ezért ő idejekorán unokaöccsének, *Battori Balthasarnak* ajándékozta,⁷⁷⁵ aki a *sodomitaság*ért inkább kerékbetörést vagy akasztófát érdemelt volna, mint ilyen uraságot, de ennek még ekkor nem jött el az ideje.

*Equariae*⁷⁷⁶

[157v] *Foggaras*nál egy fából készített híd vezet át az Olt folyón, amely, amikor a víz megárad, majdnem a tetőt is eléri, ahogyan én ezt az utolsó utazásom idején láttam. És [kihagyás] és *Sarka*⁷⁷⁷ között kis hajón kellett átkelni, és mivel az Olt folyó már gyakran szóba került, bővebben is be kell mutatnom. Ez az Olt víz vagy folyó (a Maroshoz hasonlóképpen a hegyekben ered) a legnagyobb Erdélyországban, Moldáviát és Székelyföldet választja el egymástól és miután kis patakokat magába olvaszt, *Foggaras*, és Vöröstorony felé a magas hegységen át folyik, elválasztja Bulgáriát és Nagy Havasalföldet egymástól és *Seuerin* és *Nicopoli*⁷⁷⁸ között a Dunába ömlik.

*Fons Alutae.
Der Alt.*⁷⁷⁹

*Alutae flu.
ostium*⁷⁸⁰

Az Olt folyó és a havasalföldi magas hegység között egy német falu, *Sarkany* felé lehet utazni, amely mellett a feketehalmi vagy a brassói hegység emelkedik, és három erős mérföldre, egészen Feketehalomig húzódik. Ez az erdő fenségesen szép, magas és természetes bükk és tölgyfából áll, az erdőn keresztül az egész út kivágott fákkal van végig kirakva, hasonlatosan egy híddhoz, ami által a süppedős úton kellemesebben lehet közlekedni. [158r] A brassóiak állandóan jó néhány darabontot tartanak ott, mivel az oláhok és más gonosz emberek miatt az út bizonytalan. Az erdő közepén áll egy rossz kocsmá, amelyet

*Sylua vulgo
Croner wald*⁷⁸²

775 Bárhory István végrendeletében (1585) hagyományozta Fogarast Báthory Boldizsára (1560?–1594) lásd 361. jegyzet

776 ménes

777 Sárkány

778 Szeverin, Nikápoly

779 Az Olt forrása. Az Olt

780 Az Olt folyó torkolata

Remete fogadó Remeteszállás fogadónak neveznek. De az ember nem szívesen száll meg benne.⁷⁸¹

*Bestiae*⁷⁸³ Ebben az erdőben van mindenféle medve, farkas, róka, nyúl, őz, szarvas, vadmacska és más hasonló állat, az egész erdő és hegység egészen Havasalföldig húzódik, és több helyen pompás forrásokkal van ékesítve.

*Purtzia Burzland*⁷⁸⁵ Az erdőn túl fekszik Feketehalom, egy nagy német falu, amelyet gazdag parasztok és lakosok laknak, gazdag lovagvárral. Merenburg és az Olt folyó között fekszik a Barcaság, amelyet minden irányban dombok és hegyek ölelnek körül, mint egy koronát, miként ezt a főváros Korona vagy Koronaváros, *quasi Corona Burziae* neveztetik⁷⁸⁴. Ezen Barcaságban pompás német falvak fekszenek, úgy mint [kihagyás]

Roßnaw.
Vár és falu Feketehalomtól egy mérföldre keletre fekszik Rozsnyó, úgyszintén szép német falu, gazdag várral, szép, halban gazdag folyócskákkal és szántófölddel, annak ellenére, hogy eléggé be van szorítva a hegyek közé.

[158v] Van ugyanott egy erős várkastély meglehetősen magasságban, amelyet néhány darabont őriz, a kastély Brassóhoz tartozik.

*Terchwara Tertschburg*⁷⁸⁶ Távolabb a hegyek között egy magasságon fekszik a törcsi kastély és a vár azaz Törcsvár, ami szintén Brassóhoz tartozik, oda a brassóiak engedélye nélkül senkit nem engednek át, ha valaki Erdélyből Havasalföldre akar menni, a brassói bírótól kell pecsétet szereznie és a darabontoknak felmutatni. Ha valaki Havasalföldről jön, akkor Törcsvárban kell igazoltatni, hogy Brassóig engedélyt és igazolást kapott. Ezt az utat kocsival is meg lehet tenni, bár eléggé nehéz és körülményes ott áthaladni, mert a kocsit láncokkal és kötelekkel fölülről le kell engedni. És mivel most alkalmam van rá, ki akarom a helyzetet használni és Havasalföldről valamit jelenteni, ami más emberek beszámolójából kikövetkeztethető, mert én magam, miként itt következik, csak a hegyeken keltem át, de nem jutottam el Havasalföld földjére.

*Fauces*⁷⁸⁷

*Ingressus ex Wallachia in Transiluaniam*⁷⁸⁸

781 A tapasztalat tovább örökítődik Zeiller leírásában is, lásd ZEILLER 1664, 68.

782 Erdő a nép nyelvén brassói erdő

783 vadállatok

784 Lásd REICHERSTORFFER 37.

785 Barcaság

786 Törcsvár

787 hasadék, szoros

788 bejárat Havasalföldről Erdélybe

Transalpina. *Dacia alpestris* vagy Havasalföld, ahogy a magyarok saját nyelvükön nevezik *Hawasy alföld*, *Dacia* alsó része, a hegyek mentén.⁷⁸⁹ Ahogy az ember hegyen és völgyön át utazik, egy borzalmas, sziklás, majdhogynem halálúton kel át, miként ezt magam is tapasztaltam [alig olvashatatlan betoldás: Havasalföldet a történetíró Sambucus szerint a régi időkben Galliciának is nevezték.⁷⁹⁰ *Dacia Mediterranea* Erdély, *Dacia Ripensis* a Tiszától kezdve egészen Erdélyig (Verancsics?)] [159r]. Tehát a hegyek alatt, miként én is részben távolról ezt láttam, szép, termékeny és meglehetősen tágas a vidék, amely csaknem egészen a Duna mellett fekvő *Nicopolis*⁷⁹¹ nyúlik, és egészen az Olt folyóig, az északi irányban pedig moldvai *Waiuodasagh* felé⁷⁹² terjeszti ki a határait. Ez a vidék sok év óta török fennhatóság alatt van, a török tetszése szerint helyez oda *Waiuodat*, és gyakran vele együtt tartja fenn az uralmat. A legelőkelőbb helyek itt először *Langenaw*,⁷⁹³ ahol minden évben nagy évi vásárt tartanak, és ez erdélyiek is látogatják, aztán *Argus*, a világhírű templom, ahol a Havasalföldi papok szokták székhelyüket tartani, *Puchezt*, *Chernezst*, [kihagyás] *Terwischhez*⁷⁹⁴ tartozó falvak. A Havasalföldi fejedelem ebben az időben *Pogreßtnél*⁷⁹⁵ tart udvart, de nem engedték meg neki, hogy erődöt építsen, még kevésbé, hogy a törökökből és oláhokból álló udvartartása mellett katonaságot tartson fenn. *Terwischt* egy gyöngye palánkkal vagy kerítéssel vették körül. Tehát majdnem minden itteni helység és más egyéb csupán csak rossz kis

Walachia
Hawas alföld
Wallachey
Alpes

789 „A latin *Transalpina* a korabeli magyar Havaselve, *Havasalföld* tükörfordítása. Havasalföld tehát eredetileg „a havasokon, azaz a Déli-Kárpátokon túl fekvő tartományt jelentett, amely szó szerkezeti elhomályosult.” Reicherstorffer 98–99. Szabadi 39. jegyzete

790 Marchthaler itt feltehetően Zsámboky János (Sambucus) Bécsben 1566-ban kiadott Honterus-féle térképét használta. Erre utalnak a szöveg következő helynévalakjai is, amelyek Honterusnál még nem szerepeltek. Lásd BORSA Gedeon, „*Chorographia Transylvaniae*”. *Johannes Honterus művének két kiadása*. = BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások*. Budapest, 1996. 158–185.

791 Nikápoly

792 vajdaság

793 Campolongum Langenaw

794 Bucsest, Csernafalva (Zarnesti, Ro), Tervis (Tergovistia, Tirgoviste, Ro.)

795 Piteszt (Pitesti, Ro) ?

Fines Walach⁷⁹⁶

Imp. Turcicus
per Waiwodas
dominatur⁷⁹⁷

Argus Farum
famosum⁷⁹⁸

Aula Waiuod.⁷⁹⁹
Aulici⁸⁰⁰

domniculae⁸⁰¹

Pecudum,
Porcorum &
ouium vbertas⁸⁰²

Piscium
abundantia⁸⁰³

Status Principum
& Principati
Transalpinæ⁸⁰⁷

Waiuode
Transalpinæ
Tyranni.⁸⁰⁸

falu, ahol több istálló van, mint ház, mivel sok nagy disznót tartanak és azokat a felesleges hallal takarmányozzák és végül is Erdélyben eladják. [159v] Az állatoknak is egészen jó legelőjük van, amely eléggé kiterjedt, de nemigen tartanak más állatot, mint birkát és disznót.

Van ott nem egy álló víz is, amelyek halban módfelett gazdagok, ezért, amint fentebb említettem, a disznót is hallal etetik, és én sehol nagyobb disznót nem láttam, mint erre felé. Nagy felesleg van dunai halakból is. Ugyanitt van az a szokás is, hogy mivel mindent nem tudnak frissen elfogyasztani, a felesleget egy a fejétől a farkáig megnyúzott tehénbőrbe teszik, egy nagy hordó kősoval besózzák, a napon megszáritják és aztán nagy mennyiségben Erdélybe szállítják.

Ennek az országnak a vajdája általában oláh nemzetiségű, de közülük kevesen uralkodnak hosszú ideig. Mert amikor az egyik több kamatot akar szedni, akkor őt először *ammouálják*,⁸⁰⁴ azután egy idő után *strangulárják*.⁸⁰⁵ Mivel, akit a rendjei megválasztottak, azt a föld alá is segítik, ha a későbbiekben nem cselekszik a választóik kedve szerint. Ezért aztán ha valakit megválasztanak, rögtön tudja, hogy életének egyetlen órájában sem lehet biztonságban, és saját maga sem tudhatja, meddig tud *regnálni*,⁸⁰⁶ mert egyik a másikat a tributtal túlszárnyalja, és ezt az ország [160r], amelyet az ilyen erőszakos uralom már alaposan kizsákmányolt, nem bírja tovább némán tűrni. Ez a hadsereg az erőszakosságot annyira túlzásba viszi, hogy kínozzák és gyötrik a szegény embereket úgy annyira, hogy miután ruhájukat és minden testi ékszerüket már odaadták és most már házuktól és udvaruktól is meg kell válniuk.

796 Havasalföld határa

797 A török császár a vajda által uralkodik

798 Argus, a híres áldozati hely. Sambucusnál: Argisch templum. (Curtea de Argeș, Ro.)

799 A vajda udvara

800 udvari emberek

801 viskók

802 Marhák, disznók és juhok bősége

803 nagy fölösleg halban

804 eltávolítják az uralkodói székből

805 megfojtják

806 uralkodni

807 Transalpina fejedelmének és fejedelemségének státusa

808 A transalpinai vajdák erőszakosak

Ennek az országnak a nemeseit *Boyeroknak*⁸⁰⁹ nevezik, akik, ha a fejedelmek gyakori *mutatioját*⁸¹⁰ nézzük, nagy test és életveszélyben vannak, azok, akik az előző *Waiuoda* idején hivatalt töltöttek be, vagy valahol máshol voltak érdekelve, mindközönségesen kénytelenek elmenekülni, és inkább nem mutatkoznak, amíg az új *Waiuoda* nem mutatja ki a kegyelmét. Azokat, akik gazdagok közülük, a fejedelem egy csekély ok miatt is kivégezteti, hogy a pénzük és a javaik a *Waiuodara* szálljanak, és őt még jobban gazdagítsák. Ezekkel a *Waiuodakkal* a török császárnak van egy *processzusa*,⁸¹¹ úgy mint más tisztjeivel, bégekkel vagy basákkal, akik amilyen gyorsan magasba emelkednek, ugyanolyan gyorsan *stragulálnak* is, amint ez gyakran megtörténik, mert ha a nagy *tributot* nem tudják kéréselni, hogy kikerüljék a szegyeteljes halált, inkább törökökké lesznek. Miként *Miha Waida*⁸¹² A. 1590 ezt tette, amivel nemcsak a jutalmát szerezte meg, hanem a török [160v] császár még gazdagon meg is ajándékozta. Némelyek keresik a módját, hogyan tehetnének szert kincsrre és azzal hogyan menekülhetnének el még abban az időben, amikor egy tallér 90-től 95 krajcárig és a dukát 2 ¾ rajnai forintra volt váltható. Miként aztán A. 1586 [recte: 1546] *Petter Waiuoda*⁸¹³ tizenkét lóra való pénzzel onnan elmenekült, de az erdélyiek nemcsak valamennyi elrablott pénzt, (amelyet részben a törököknek visszaadtak), hanem őt magát is elfogták, és egy várhelyen vagy kastélyban, amelyet *Huztnak* neveznek, miként erről ezen a [kihagyás] folián említést történt, őrizetben tartották. Onnan azonban csodálatos módon (miután egy selyem kötélén egy ablakon kiereszkedett és a nagy magasságból lejutott), megmenekült, a mi császárunkhoz, majd onnan Franciaország királyához és legvégül pedig *Constantinopelbe*, a török császárhoz menekült.

Inkább lenne az ember disznópásztor, mint ennek az országnak a fejedelme. Mert lehet akármilyen fejedelem, ha már uralkodik, akkor ő már fejedelem, fordul hamarosan a lapjárás, úgy, hogy a *Waiuoda*

*Nobiles
periclitantur
capitibus &
bonis*⁸¹⁴

*Waiuoda
obpericulum
iminens non
nunquam
Apostatant.*

*Non nulli dant
fugam sicuti
Petrus Waiuoda,
qui a
Transiluanis
captis &
tandem elapsus.*⁸¹⁵

809 bojárokknak

810 változását

811 eljárás, bánásmód

812 Mihail Vitezeaul (1557–1601), havasalföldi vajda

813 Petru Rares, 1527–1538 és 1541–1546 között moldvai vajda

814 a nemesek fő- és vagyonvesztése

815 Némelyek elmenekültek, mint Péter vajda, akit az erdélyiek elfogtak, de végül megszökött

egy szegény *Sclau*⁸¹⁶ vagy fogoly lesz, és a nyakát naponta a török szorongatja. Éppen úgy történik, mint Németország előkelő udvaraiban, ha *in Usu*⁸¹⁷ megajándékozza vagy körbehízelgi a császári vagy királyi [161r] tanácsot, kancellárt, titkárt, akkor egy ideig érvényesülni tud, és akár a jogtalan dolgait is keresztül tudja vinni, és nemcsak saját magának jövedelmet, hanem még feles számban jogokat is ki tud vívni. Így történik ezeknél a fejedelmeknél is: amelyik a török császár tanácsát és különösen a *Vezir Bassát* nagy ajándékokkal a saját oldalára tudja állítani, annak az annyi bizonyosságot jelent, mint egy *juristánál*,⁸¹⁸ amikor a mérleg őfelé billen. Minden dologban Havasalföldön a *Waiuoda discretio*⁸¹⁹ szerint ítélkeznek, de amikor tanácsot tartanak, akkor is egyedül a *Waiuoda* szava a döntő. Ha már egyszer *judiciumot*⁸²⁰ tartottak, akkor azt rövidesen az *execution*⁸²¹ is követnie kell, és nem érvényes sem a *replikálás*, sem az *apellálás*,⁸²² a gaztettek megbüntetésére bitót, kardélre hányást és nyársba húzást alkalmaznak. Mint erről máshol is beszámolnak, *Peter Waiuoda*, a gonosz hírek szerint sokaknak levágatta a füleit és az orrát.⁸²³

Egyébként a *Waiuodáknak* szokásuk, hogy az idegeneket jó papírokkal Erdélyből beengedik, és tiszteletük jeléül ismét lóval vagy más *praesenttel*⁸²⁶ az egész országon *poyerokkal*⁸²⁷ keresztülvezetik, és a fenntartáshoz szükséges javakat biztosítják. Mindközönségesen ezeket az idegeneket egészen az erdélyi határig ismét visszavezetik, minket, németek Erdélyből kiengednek, de aztán alig engednek vissza, ahogy ez velem is megtörtént.

*Munera caecant,
animos Judicum
& Senatorum*⁸²⁴

*In criminalibus
solus iudicat
Waiuoda.*⁸²⁵

*Liberalitas &
hospitalitas erga
aduenas.*⁸²⁸

-
- 816 rabszolga
 - 817 gyakorlatban
 - 818 jogász
 - 819 a vajda útmutatása
 - 820 tárgyalás
 - 821 végrehajtás
 - 822 érvelés, fellebbezés
 - 823 Lásd Reichersdorffer 81.
 - 824 Az ajándékok elvakítják a bírakat és a szenátorokat
 - 825 Bűnügyekben egyedül a vajda dönt
 - 826 ajándék
 - 827 bojárok
 - 828 szabad út és vendégszeretet az idegeneknek

[161v] Ezek a népek a nyelvüket a taljából és a latinból alakították ki, tehát aki ezeket a nyelveket vagy akár csak egyiküket beszéli, hamarosan meg tanulhat oláhul is. Ők magukat és a nyelvüket románnek nevezik. De hogy honnan vették az eredetüket, a római *legió*któl vagy az országba özönlött rómaiaktól maradtak itt, soha nem tudtam meg, de mivel durvák, parasztosak, vadak és tanulatlanok, azonban a beszédüket úgy tudják formálni, hogy abból azt lehet érezni, hogy a régi római beszédbeli szokásokból valamit megtartottak. Az előkelőségek majdnem török módra járnak, de magyar kalapocskában, szép lovaik vannak és selyemmel és arany lemezekkel ékesített ruhákat hordanak. Az asszonyaik különleges hosszú, majdnem földig érő, kerek gyöngögyolcsban járnak, a fiatal nők a fülüket, hajukat és mellüket mindenféle különleges ékszerrel ékesítik, úgy mint láncokkal, gombokkal és arany vagy akár drágakővel, gyűrűket is hordanak. A fiatal kisasszonyok is széles ujjú ruhákat és a fent jelzett ékszereket hordják, egyikük sem hord copfot, hanem nagy fejéket vagy koszorút. Ami a szegényeket illeti, ők rosszabbul járnak, de ugyanolyan díszeket hordanak, csak éppen fém és ón láncokat, mindenféle színű gombokat, üveg [162r] gyöngyöket és a hajukat is befonják különféle gombokkal. Különleges táncuk van, és amikor egy oláh megkedvel valakit, magához veszi őt, elrabolja a saját társaságából, az apától a lányát, és csak néhány nap múlva tartanak esküvőt, azonban ha a jelzett idő alatt nem tetszik neki, akkor ismét hazaküldi az apjához. Ezek az oláhok a mi fegyvereink közül megtartják a lándzsát, de nem egyenként hordják, hanem összekötik szíjjal.

A vallásuk (amint ez látható volt) sokféle *opinionibus*ból⁸²³ van összehordva, különösen sok pápistasággal és rengeteg istentelenséggel van tömve. A papjaik, saját elbeszélésük szerint, *Armeniában* ordináltak,⁸²⁴ ennek megfelelően a hajukat hosszan megnövesztik, erre feltesznek egy kék fejfedőt, arra egy széles fekete kalapot, amit az emberek előtt levesznek, a kezükkel a mellükre ütnek, de a kék fejfedőt

*Lingua Walache est Romanica vel corrupta ex Italica.*⁸²⁹

*Vestes Viriles & muliebris*⁸³⁰

*Frontale, Inauris, Stalagnium, Armilla Murenula*⁸³¹

*Juvenes cum virginibus nubilibus vel exoletis post coitum celebrant nuptias*⁸³²

829 az oláhok nyelve román, vagy inkább az olasz rontott változata

830 A férfiak és az asszonyok viselete

831 fejék, fülbevaló, nyaklánc, karperec, üveggyöngy

832 A legények az eladósorban lévő vagy felserdült szűzlányokkal csak az egyesülés után tartanak esküvőt

833 véleményből

834 Örményországban avattattak fel

Religio
Sacerdotum
initistio &
ordinatio⁸³⁶

vagy *Schabkat*⁸³⁵ senki előtt nem veszik le, ezzel is mutatják, hogy a papi hivatalt töltenek be.

Coronae finis
est orationis
Dominicae.³⁴¹

A misét vagy az *euangeliumot* *armeniai* nyelven⁸³⁷ olvassák, amelyet *syruinak*⁸³⁸ neveznek, (talán a *syrből* vették, mert ehhez *characterükben*⁸³⁹ eléggé közel állnak), amelyet a papjaikon kívül senki nem tud olvasni. A laikusok közül kevesen tudnak olvasni [162v], még kevesebben írni, írástudó embereket a fejedelem tart az udvarban. Persze nem is tudnak imádkozni, innen ered a közmondás, hogy Brassó után véget ér a Miatyánk. Minden vallási dolgot, még az imádkozást is a papjaikra hagyják, ebből következik, hogy nemcsak azt hiszik, ami le van előttük írva, hanem a legnevetésesebb hazugságokat is tökéletesen szent dolgoknak tartják. Megtartják a keresztelőt, fáklyákat és lámpákat gyűjtanak, mindenféle *vigiliat*⁸⁴⁰ megtartanak, úgy hogy majdnem annyi nap van az évben, mint ünnepnap. Évenként három nagy böjtöt tartanak, ami tovább tart, mint az év fele, majdnem 2/3 részét az évnek magában foglalja, ezt azonban szigorúan megtartják, úgy annyira, hogy inkább hagyják, hogy elvegyenek tőlük egy pár ökröt, mint hogy húst egyenek. Ezekben az időkben csupán kenyeret esznek fokhagymával, dióval és más hasonlóval, böjt idején sem sajtot, sem tojást nem esznek.

Ceremonia

Jeiunia⁸⁴²

Exequia &
funeralia
ridicula⁸⁴³

A halottakat keservesen megsíratják, fáklyákkal és festett táblaképekkel a sírhoz kísérik és azután mindenféle hiábavalóságot (néhány tűt, fonalat, kendőt és vásznat, aprópénzt, kenyeret és más hasonlót melléjük tesznek, hogy a sírban eltöltsék az időt és az útra felkészüljenek), eltemetik őket, minden [163r] ünnepnapon a fejnél meggyűjtanak egy kis mécses. Mindenféle ennivalót a sírhoz visznek, amelyet aztán a papok magukhoz vesznek és azokkal a szegény lelkekért

835 sapkát

836 Vallás. A papság felavatása és ordinálása

837 az evangéliumot örmény nyelven

838 szír

839 a betűket illetően

840 ünnep előestéje

841 Brassó után véget ér a Miatyánk. Benkő József 18. századi Erdély-leírása szerint Székelyföld határán mondják: „itt véget ér a német Vater unser”. BENKŐ József, *Transsilvania specialis*. I–II. Ford., jegyz.: SZABÓ György. Bukarest – Kolozsvár, 1999. II. 548.

842 böjt

843 Nevetséges halotti és temetési szertartások

Wallachiae regulos
antiquissimae stirpis
ferunt repetita
origine a Flacco
praeside Romani,
qui illustri virtutis
argumento suum
nomen provinciae
reliquerit, et pro
Flacciam nunc
Wallachiam
nominarum
perspicitur⁸⁴⁴
Parentalia⁸⁴⁵

Luctus nudatis
capitibus⁸⁴⁶

[kettőskereszt a
margón
lerajzolva]

Alter Ingressus
ex Wallachia in
Transilu.⁸⁵⁰

áldoznak. A papjaik is tartanak feleséget, nemzenek gyerekeket és mivel ők is a falvakban laknak, a földművelésből, szántásból, vetésből, szénagyűjtésből élnek, mint más parasztlak. A halottakat sokáig siratják, egy fél évig fedetlen fővel gyászolják, sem az esőben, sem a hóban nem fedik be a fejüket. Ez a parasztlakra és a férfiakra vonatkozik.

A falvaikban különleges keresztet állítanak, gyakran *duplikáltat*, kettős keresztet,⁸⁴⁷ ami mindenki számára nyilvánvalóvá teszi, hogy a vallás dolgában a syriaitól nincsenek messze. Miként én ezt Doctor [kihagyás] Bécsben nyomtatott Új Testamentumából, amely syr nyelven jött ki, a *Hexapla* latin *annotatiói* mellett valamennyire kihámozhattam.⁸⁴⁸

Ennyit akartam Havasalföldről, fejedelmeiről, országáról, nyelvéről, viseletéről, szokásairól és vallásáról jelenteni. Ezután a kitérő után ismét a magas hegységbe és Töröcsvár vára felé folytatom az utat, amelyen én Anno. 1591-ben átkeltem, és szándékomban volt ezt az országot beutazni. De a brassói királybíró és városbíró mint német ellenséget bezárással fenyegetve visszakényszerített, mert [163v] tudomásomra hozták, hogy ugyanabban az órában a fejedelmüktől szigorú *decretumot*⁸⁴⁹ kaptak, hogy egyetlen idegent se engedjenek Havasalföldre beutazni, ami velem rögtön meg is történt. Legfőbb oknak azonban én azt tartom, hogy nem akarták, hogy lássam, mennyit érnek ott a német áruk és hogyan lehet kereskedni velük.

Ezek a hágókon minden héten nagy számban utaznak a görögök, német árukat szállítanak be és ellenértékként török árukat hoznak ki, amint erről már a [kihagyás] folión említést tettem.

844 Úgy mondják, hogy Havasalföld uralkodói igen régi eredetűek, mivel származásukat egy Flaccus nevű római előjáróra vezetik vissza, aki – érdemeinek maradandó bizonyítékául – a nevét hagyta a tartományra, és nyilvánvaló, hogy azt most Flaccia helyett Wallachiának (Havasalföldnek) nevezik. – Zeiller az adott helyen hivatkozik Ovidius *Epistulae ex Ponto* című művére (4. könyv, 9. darab, 75–76. sor): Praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus et illo / ripa ferox Histri sub duce tuta fuit. (Ennek a helynek, Graecinus, nemrégiben Flaccus állt az élén, és az ő irányítása alatt a Hister folyójának vad vidéke (=a Duna alsó folyása) biztonságban volt. Bartók István ford.)

845 gyászünnepe

846 gyászolás fedetlen fővel

847 ZEILLER 1632, 613. azonos szöveg után hivatkozik Leonhard GORECIUS, *Wallachische Krieger oder Geschichten*, Basel, 1578 című könyvére (NÉMETH Hungarica 684).

848 ÓRIGENÉSZ, *Hexaplorum*.

849 parancsot

850 Másik bejárat Havasalföldről Erdélybe

Ez az út ugyan nem számít a Havasalföldről Erdélybe vezető engedélyezett utak közé, az út maga ehhez túlságosan szűk, magas hegyek között vezet, és rövid idő alatt fákkal be lehet borítani és el lehet állni az utat, így nagy sokaságnyi harcos sem tud szükség esetén rajta átkelni, amint, miután ezt a módszert manapság nagyon gyakran alkalmazzák, szólni akartam erről is. Ezt az átkelőt ebben az időben darabontok is őrzik, akik a brassói bíró menlevele nélkül senkit nem engednek át, de tehát jobban teszik, ha inkább otthon a házukban fekszenek és alszanak. [164r] *Fogaras* és e között a hegy között még több hegyszoros van, amelyet ennek a vidéknek a lakói a Havasalföldi hegyeken át jól ismernek, de erről nincs mit írni, mert nemcsak a gyalogos nép, hanem a lovasok sem tudnak ezeken a helyeken átkelni.

*Semitae
diuverticula
transites etc*⁸⁵¹

*Stephanopolis,
Vng. Brasso.
Cronstatt*

Itt térek vissza ismét a szászokra, azaz Crona vagy Brassó leírásához, amelyet némely történetírók *Vértiern, Vlpian Traianam vel Sarmisgetusam*⁸⁵², ami nem lehetséges, mert az a város egy másik vidéken, az Olt folyó mentén fekszik, ahogy erről ezen a [kihagyás] folián említés történt. Ezek szerint ezt a várost *Coronanak* vagy *Stephanopolisnak* és magyarul *Brassónak* nevezik.⁸⁵³ Brassó kellemes város, melyet falakkal, vízesárokokkal és tornyokkal meglehetősen erősen körbe kerítettek. Belül szép kőházakkal, nagy templomokkal, iskolával, *bibliotecaval*, pompás vizekkel van ékesítve.⁸⁵⁴ Csak németek vagy szászok lakják, akik ott, főképpen a székelyek szomszédsága és a Havasalföldi határ közelsége miatt, majdnem valamennyien az anyanyelvük mellett magyarul és oláhul is tudnak, mivel ezekkel a nyelvekkel keresik meg a megélhetésüket, úgy mint Székelyföldről. mindenféle élelmet, gabonát, állatot, sajtot, vaját és más egyebet, Havasalföldről pedig [164v] a kézműves dolgokkal folytatnak kereskedést, amiről bizonyos mértékben korábban már említést történt a [kihagyás] folián. E körül a város körül nincs szőlőhegy, hanem a borvidékekről szállítanak ide elég bort. Különben mindenféle *Victualia*⁸⁵⁵ van itt bőségesen és olyan szép húspiac, amilyen egész Erdélyben sehol nem található.

*Bibliotheca manu
Mathiae regis
scriptis libellis
illustrata.*⁸⁵⁶

*Trilingues*⁸⁵⁷

851 különböző átkelő ösvények

852 Ulpia Traianának vagy Sarmisgetusának neveznek

853 Lásd Reicherstorffer 37 + jegyzetek

854 uo.

855 élelmiszer

856 Mátyás király híres kéziratok könyveinek bibliotékája. – Marchthaler még úgy tudta, hogy ez Mátyás király híres könyvtára.

857 háromnyelvűek

Mindenféle pompás halat lehet naponta megfelelő áron vásárolni, a nagy féléből nem túl sokat, de éppen elég kőharapót, kővi halat és pisztrángot és más egyebet. A pisztrángot sózott állapotban is árulják, ugyancsak sok szárított vagy sózott halat hoznak Havasalföldről a Dunán tutajon. ⁸⁵⁸	<i>Macellum lautum</i> ⁸⁵⁹ <i>Pisces exsiccati salsi & recentes</i> ⁸⁶⁰
Szárnyasokból és egyéb vadakból végtelen számú van, különösen a környező hegyekből és erdőkből hozzák be őket és igény szerint árusítják.	<i>Ferina & Volucres</i> ⁸⁶¹
A brassói vidéken elejtett medvék bőrét lenyúzzák és azt a kánnak, (olyasmi, mint a polgármester) a rendelkezésére bocsátják, amiért nagyság szerint, ha nagy, akkor egy tallért, ha kisebb, akkor kevesebbet kapnak. A. 1546-ban egy medve a hajtók elől bemenekült a városba és ott egy házban ejtették el.	<i>Coronae sub tecto Vrsus occisus.</i> ⁸⁶²
[165r] A hét város közül ennek a városnak az asszonyai viselkednek a legjámborabban, szép, finom török vászonnal befedett fővel járnak, amint Németország némely helyein az apácák, de a fiatal lányok széles hajfonatot viselnek, szabadon engedik a hajukat szállni, és egyébként is a szász viseletet követik, mint erről a [kihagyás] folión más valamennyire említést történt. <i>Sunt etiam libidinosae.</i> ⁸⁶³ Ebben a városban szövetet is csinálnak, ugyanott meg is festik, amelyet brassói szövetnek hívnak és egész Erdélyben használnak.	<i>Ricae</i> ⁸⁶⁴ <i>Lanifici.</i> ⁸⁶⁵
Tehát sok szűcs, szíjgyártó, szabó, kötélverő és suszter van errefelé. ezen a helyen csinálják legszebben magyar női csizmákat, karmazsín bőrből, fehér szögekkel kiverve és messze földre is elszállítják őket, ugyanúgy a szép női tarsolyokat és sokféle vörös és kék fonalat is gyártanak errefelé, más egyebek mellett, amelyet itt most mind felsorolni nagyon hosszú lenne.	<i>Artificia</i> ⁸⁶⁶

858 A szózással tartósított halak szállításáról lásd BENDA Borbála, *Étkezési szokások a 17. századi magyar főúri udvarokban.* = *Idővel paloták...* 500.

859 rendes piac

860 szárított és sózott, friss halak

861 vadak és madarak

862 Brassóban a házba rejtőzött medve elejtése

863 Vannak még erkölcsstelenségek (?)

864 viseletek

865 gyapjűfeldolgozók

866 mesterségek

<i>Mons Ruinae</i> ^{368t}	Közvetlenül a város mellett, kelet felé van egy hatalmas nagy hegy, amelynek a csúcsán várfal áll, abból az időből, amikor a moldvai fejedelem ezt a várost lövette, de bizonytalan dolgok miatt visszavonulásra kényszerült. [165v] A nyakába kell szedni a lábait annak, [165v] aki egy óra alatt ezt a hegyet meg akarja mászni. Tehát nyugat felé van három nagy előváros, amelyek nagyobbak, mint maga a város, és közülük az egyiket majdnem kizárólag csak oláhok lakják. Az egyikben <i>Peter Waiwoda</i> A. 84. [recte: 44] egy szép templomot építtetett, ⁸⁶⁷ mint erről a [kihagyás] folión már említés történt. Ezt a saját stílusa szerint szépen kifestette, az elhunyt házastársát, aki által ő a havasalföldi fejedelemséghez jutott, egy gyermekkel együtt oda helyeztette. Gazdag jövedelmet biztosított a templomnak, és a havasalföldi papok szerint tartott Istentiszteletet egészen szorgalmasat gyakoroltatta.
<i>Suberbium</i> ⁸⁶⁹ <i>Sacellum Walachorum</i> ⁸⁷⁰	
<i>Duo Castella</i> ⁸⁷¹	A hegyen észak felé fekszik két véghely vagy vár, ahonnan valamennyire a várost meg lehet védeni, de mivel mindenfelől annyira körül van véve hegyekkel, az igazi ellenséget nem tudná feltartóztatni, még akkor sem, ha ezüst és arany golyókkal lövöldöznének. Szép kertjei is vannak és néhány tó a város körül, miként a városban is kis patakok rohannak, amelyek időnként megáradnak, az utcákat elárasztják és [166r] ugyanakkor ki is mossák.
<i>Viridarii Riuuli</i> ⁸⁷²	
<i>Merenburg</i>	Itt tovább akarok fordulni Barcaság felé, és Merenburghoz, egy Brassóhoz tartozó erős várhoz, amely az Olt folyó mellett fekszik, eljutni. A régi <i>hunokhoz</i> vagy <i>avarokhoz</i> , akiket székelyeknek hívnak, akarok elérni és azon a helyen egy kissé elidőzni.
	<i>Septentrional</i> ⁸⁷³ irányában és északra van egy szoros, amely a <i>tractusig</i> , és egészen a <i>Moldaiuát</i> és <i>Wallachiat</i> egymástól elválasztó országig nyúlik,

867 Szent Miklós Templom elődje. vö. REICHERSTORFFER 107. II. Péter, más néven Fülbevalós Péter (románul: *Petru Cercel*), (1556 körül – 1590. márciusa) Havasalföld fejedelme volt 1583 – 1585 között.

868 Hegy, rommal

869 magaslat

870 Havasalföld szentélye

871 két vár

872 kertek, patakok

873 észak

szép termékeny vidék, és ezidőtájt grófságnak nevezik, mert az erdélyi fejedelem *Comitem Saeculorum*nak⁸⁷⁴ nevezi magát. Szép falvak vannak arrafelé, úgy mint Szekelwasarhell.⁸⁷⁵

[166v] Ezek között a *Wasarhel* nevezetűek között, mint *Scepsy*, *Kizdi* és *Orbay*,⁸⁷⁷ ez a legelőkelőbb. Valamennyi régi helység, ahol széket tartanak, azaz összejönnek és egymással a dolgaik felől ítékeznek, és mindent megtárgyalnak.

Hogy ezek a *hunok* azoktól a népektől származnak-e, akik *Attila* idején az első *scyttai*⁸⁷⁹ népekből szakadtak ki, miután az egyik fiát, 30 ezer *hun*nal együtt *Ardenicus Gepidarum Rex*⁸⁸⁰ kivégeztette, *Attila* másik fia, *Chaba*⁸⁸¹ a megmaradt népet ismét *Scyttiaba* vezette. Ezek közül valamennyien kint maradtak az országban, de a *hunok*nak vagy az *auarok*nak az utolsó maradékai hét vezér irányításával kijöttek, *Dacia* vagy *Pannonia* országot bevették, és erőszakkal meghódították. *Carolus Magnus*⁸⁸² azonban egy nyolcéves háborúban meggyöngítette őket és végül uralma alá hajtotta. Valójában erre nincsen bizonyíték, mert az jeles történetíróknál erre nem találni kellő alapot. Így nem tudni bizonyosat a nyers természetű székelyekről sem, bizonytalan, hogy a két törzs közül eredetük szerint valamelyik az első-e, vagy csak annak tartják őket. Az *auarok*nak vagy *hunok*nak majdnem ugyanaz a nyelvük, ha egy *auar* törzs ezen a helyen le akart telepedni [167r] *Carolus Magnustól* kellett engedélyt és beleegyezést kapni. Mivel a másik *hunok* a nevüket nem vesztették el, hanem a *Hunniauar* szó megváltoztatásával *Hungarinak* nevezik őket, nem tudom, miért támad ebből a névből a *hungari* elnevezés, mikor *székelynek* kellene őket nevezni (*quasi incoliae vel indigenae qui ex Sicilia sunt*). Hiszen ezek a székelyek magyarul elég darabosan beszélnek, úgy, hogy egy beutazó magyar őket egyáltalán nem tudja megérteni, úgy mint egy sziléziai egy svábot.⁸⁸³

*Reliquiae
auarorum vel
Hunni veteriores
nunc Siculi
nominati vulgo
Zekhel und
Vngarisch
Szekel*⁸⁷⁶

*Sedes
Siculorum*⁸⁷⁸

874 a székelyek grófjának

875 Székelyvásárhely (Marosvásrhely korábbi neve)

876 az avarok vagy régi hunok leszármazottait „siculi”nak vagy „zekhel”nek magyarul „székely”nek nevezik (?)

877 Vásárhely, Sepsi, Kézdi, Orbai

878 a székelyek székhelyei

879 szkítiai. A székelyek szkíta eredetéről Marchthaler az általa használt *Werböczy Tripartitumban* (Bécs, 1572, p. 91) is olvashatott.

880 Ardarich, gepida király

881 Csaba, Attila fia

882 (Nagy) Károly, I. német-római császár (747–814)

883 Lásd Reicherstorffer 23.

*Origo Siculorum*⁸⁸⁷
*Siculi lingua Hungarica uetuntur sed Barbare*⁸⁸⁸
*Donatiuae Regia*⁸⁸⁹
*Siculi rebelles spoliant semet ipsos conationum & libertatum*⁸⁹⁰
*Rebelles & tumultuosi puniuntur.*⁸⁹¹

Ezért úgy tartják, hogy *Attila* seregéből maradtak itt, és a nyelvüket, mivel szülőföldjük már távol volt, némileg megváltoztatták. Mások szerint egy másik néptörzsből, az *auarok*tól származnak, ezért beszélük a nyelvüket durvábban, mint a *hunok*, azonban ez egyik sem bizonyos, mégis inkább feltehető, hogy eredetüket az első, *Attila* népéből vették, a következő magyar királyok ezért részesítették őket olyan magas *privilegium*okban, és születésüktől fogva nemes személyeknek tartatnak. Mivel emellett még sok egyéb szabadsájjal is fel vannak ruházva, nem fizetnek adót, sem más terhet nem viselnek a falvak, hanem a királyukkal kötelesek minden ellenség ellen hadba szállni, és saját költségükön három hétig neki szolgálni. De hosszabb ideig nem kötelesek. [167v] Ha a királyuk a harc kimenetele érdekében továbbra is igényli őket, ők azonban ismét haza akarnak menni, akkor arra az időre 60 ezer lovat ki kell állítaniuk, és meg kell jelenniük. (?) Most már csökkent a számuk, mert a régi *privilegium*ok egy részét is eltörölték. A. 1521. *Johannes Waiwoda* ellen⁸⁸⁴ és A. 1562. *Johann II. Rex* ellen fellázadtak,⁸⁸⁵ A. 1571, ismét úgy tettek, és *Bekkes Caspar*nak *Battori Istvan*⁸⁸⁶ ellen segítséget nyújtottak, amint ezen a [kihagyás] folion már látni lehetett. Miután azonban a *Waiwoda*, amikor a csatát megnyerte, sajátos módon járt el velük, sokaknak a füleit és az orrát levágatta, tíz vagy tizenkettőjüket a saját ablakában felkötötte és így akarta megbüntetni, hogy a jövőben gondoljanak rá, ha a feljebbvalóik ellen ismét fellázadnának, szolgáljon ez visszatartásul. Ahogyan én A. 85. még sokukat láttam, akik az imént említett megbélyegzéssel jártak. Ők aztán azóta nem akarják a *Bekkes* nevet többé hallani, mert ez a szégyenükre emlékezteti őket és hamarosan dühbe gurulnak tőle. Tőlem sem [168r] szívesen akarják ezt hallani. Nagyon bosszúsomjasak, úgy kelnek és fekszenek egymással, mint a disznó, de a rablásban vagy lopásban nagy gyorsasággal vesznek részt.

-
- 884 (Szapolyai) I. János ellen
 885 1562. május a közszekelyek fegyveres felkelését a II. János (Zsigmond) hadai Holdvilágnál leverik.
 886 1571. október 6. Báthori István leveri a közszekelyek szeptember végén támadt fölkelését
 887 a székelyek eredete
 888 a székelyek a magyar nyelvet darabosan beszélük
 889 királyi ajándék
 890 a lázadó székelyek saját magukat fosztották meg kiváltságaiktól és szabadságuktól
 891 a rebelliseket és a lázadókat megbüntetik

Jöllehet a vámjaikkal a szabadságjogaikat is meggyengítették, még ebben az időben sem fizetnek adót mind a más *regnicoli*,⁸⁹² hanem kötelesek, ha az ország fejedelme felhívja őket, minden erejükkel harcba szállni. Van, aki olyan erősnek tartja őket, mint a szászokat. A gyalogosaikat vörös zubbonyosoknak hívják, de akiknek lovaik is vannak, nem jelenhetnek meg gyalogosan.

Tehát a székelyek maguk között egyenlők, mind a szövetségesek vagy svájciak, és ez az ősi eredetük által szerzett *prioritas*uknak⁸⁹³ köszönhető. Sokat kereskednek lovakkal, amelyeket nagy számban adnak el az évi vásárokon, de olyan csalárd módon tudnak másokkal eljárni, hogy gyakran egy sánta gebét és béna csotrogányt olyan magas pénzösszegért adnak el, mintha egészen jó paripa lenne. Emiatt a lócserelés miatt hívják őket magyarul *Lofőnek*,⁸⁹⁴ németül Roßkopf-nak. Egyébként [168v] van szántóföldjük, művelik a földet és fenntartják a majorságot és állatokat tenyésztene, és ebből teremtik elő a megélhetésüket.

A székelyeket és a moldvaiakat a *Hargytta*⁸⁹⁶ hegy vagy hegység választja el, és ha Erdélyből Moldovába utazik az ember, át kell kelni a *Pogan hawas*⁸⁹⁷ nevű hegyen, így lehet *Tattarosra*⁸⁹⁸ jutni, ahol szintén vámhely van és egy szűk átkelő. A másik út Erdélyből Moldáviába Nösennél vezet [kihagyás], amely [kihagyás]. A fent említett két út és két hágó vezet Erdélyből Moldáviába, és mivel ezen a helyen rögtön útbaigazítást kaptam, valamit ezekről az országokról is kell jelentenem.

Moldava egy *Waiwodasagh* vagy olyan fejedelemség, mint a Havasalföldi, ez azonban [169r] Havasalfölddel, Podoliával, Ruténiával és Felső-Magyarországgal határos.

A fejedelemség uralkodójáról, hadseregéről, a nem elhanyagolandó tributról, az élelmezésről, kézművességről, öltözködésről, vallásról majdnem ugyanaz mondható, mint amit ezen [kihagyás] folián Havasalföldről elbeszéltem. Csak annyi a különbség, hogy a

*Siculi omnes
nobiles & vna
sicuti Helvety
vetuntur
libertate.*⁸⁹⁵

Szekel Lofő

*Ingressus ex
Moldavia in
Transilvaniam*⁸⁹⁹

892 alattvalók

893 kiváltság

894 Lófő

895 a székelyek mind nemesek és miként a svájciak, szabadok

896 Hargita

897 Pogány Havas

898 Tatros (Tătăresd, Tătăresti, Ro)

899 Bejutás Moldáviából Transylvániába

*De Principatum
Moldaviensi*⁹⁰³

*Harioli
Principum
Moldaviae
& Valachiae
Tibicines &
chely*⁹⁰⁴

gesztusokban és az *inclinationibus*⁹⁰⁰ részben a beszédben a lengyelekhez valamivel jobban hasonlítanak és őket sok dologban *imittálják*.⁹⁰¹ Ebben az országban és Havasalföldön még több cigány van, akik nemcsak aranyművesek, patkolókovácsok, lakatosok, hanem ők a *Waiuoden Musici*⁹⁰² is. Gyakorta tizenketten vagy tízennégyen hegedűvel vagy furulyával felszerelve összeállnak és olyan borzalmas *muzsikálnak*, hogy inkább pénzt adva megszabadul tőlük az ember.

Az örmények és a moldvaiak a német áruk megvásárlására és az arany váltására jönnek Beszterceből és török árukat hoznak ki magukkal. Eldugva ezeket az árukat, ugyanúgy, ahogy a havasalföldiek a brassóiak elől.

*Waiuoda
Moldaviae
ex regno in
Germaniam
effugit*⁹⁰⁶

A fent említett nagy török veszély miatt A. 1592. egy moldvai öreg fejedelem, [kihagyás] vajda⁹⁰⁵ a fiával, a kancellárral, [169v] néhány szerzetessel és más előkelő udvarnépével együtt ebből az országból elmenekült, és a lengyel határ közelében Felső-Magyarországra ment. Az erdélyiek ugyan utánuk eredtek, de nem tudták utolérni őket, mert ők Szatmár irányában, mindennel együtt, amit magukkal vittek, Bécs felé indultak. Ezután ő a császár egyetértésével a Bécstől négy mérföldre a Duna mellett fekvő Tulnban tartózkodott, ott minden pfenniget összeszedett (?), és azután Bajorországon keresztül az útját Velencébe folytatta, ahol már korábban is nagy aranykincset tartalékol és azt végül Róma felé, az istentelen atyához vitte.

Nem lehet elkerülni, hogy megemlítsük: mivel ez a két ország, Havasalföld és Moldova a törökhöz egészen közel fekszik, egész éven át, nap mint nap a török uralmát érzik fejük fölött, amikor a fejedelmek, ha félelemből vagy a nagy adósság terhe miatt nagy fáradtsággal ki akarják szakítani magukat. Kiváltképpen az oláhok nem tudnak megmenekülni, mert egyik oldalon Törökország, a másik oldalon Lengyelország van,

900 hanghordozást illetően

901 utánozzák

902 a vajda zenészei

903 Moldva fejedelemségéről

904 a Moldvai fejedelemség jövődömondói és a Havasalföldi fuvalások és lantosok

905 (Rettenetes) Áron (†1597), moldvai vajda 1591. szeptember–1592. június először, 1592. szeptember 28.–1595. május 4. másodszer, amikor megfosztják trónjától.

906 Moldvai fejedelem a birodalmából Germániába menekül

és a lengyelek [170r] a törökkel *confoederat*iot⁹⁰⁷ tartanak. Így Erdély is ugyanabban a helyzetben van, mert ugyanolyan szűk hágói és útjai vannak, nem csak egyedül a szegény elmenekült vajdákat kapják el, hanem sokkal inkább kincseiket és javaikat el akarják szállítani, ezt én nem akarom vitatni, hanem saját érdeme szerint vagy érdeme nélkül annyiban hagyni. Ez az oka többek között annak, hogy az erdélyieket *Haios Törököknek*⁹⁰⁸ nevezik, ez azt jelenti, hogy az erdélyieket egyedül a hajuk különbözteti meg a *Mahumetektől*⁹⁰⁹ (mivel a törökök egy kis copfot kivéve egészen simára és kopaszra borotváltatják a fejüket).

[170v] Itt ismét visszatérek a szászokhoz, és rögtön Segesvárra érek, ami egy magaslaton fekvő várral ékesített város, ahogy mondták nekem, éppen olyan forma, mint Buda városa és annak a vára. A lakosság földművelésből tartja fenn magát, emellett sokan a kézművességet gyakorolják, és ebből jó jövedelmük van. A város alatt folyik a Nagy-Küküllő, és ezen a helyen évente [kihagyás] vásárt tartanak, ahová jókora mennyiségű árut szállítanak.

A Nagy-Küküllő folyó mentén, vagy még inkább délre fekszik Medgyes, a hét német város egyike. Ámbár nem nagy, de meglehetősen erős, mégis kissé unalmas hely, amelynek a lakói földműveléssel és szőlőtermesztéssel foglalkoznak. Évente [kihagyás] piacot tartanak és sok török és német árut visznek oda. A vize nem túl jó, miként erre felé a bor sem egészséges.

Kézművesekkel és a többi polgári megélhetési lehetőséggel ez a város is, mint a többi város jól el van látva, különösen nagy számban található ezen a vidéken suszter és szatócs.

[171r] Ezeken a helyeken mindenféle étkezésre szolgáló hús meglehetősen kevés pénzért megkapható, az innivaló sem drága.

Itt kell egy hallatlan történetet elbeszélnem. Egy öreg szász lakott Medgyesén, akit Peter Kochnak hívnak. Volt neki néhány fia, mivel tehetős volt, a fiait elküldte Németországot és Itáliát látni. Közülük egy, aki szintén Koch nevezetű, Havasalföldre került, akit az abban az

*Inaufugendo
Transilvani
sunt perniciosi
Waiuodis
Transalpinae &
Moldaviae*⁹¹⁰

*Transilvani
capillis sunt
saeparati a
Turcis sed non
ad modum
dissentiant ab
illis*⁹¹¹

*Segeswar
Scheßburg*

Kochl folyó

*Megies
Medwesch*

*Victus*⁹¹²

907 szövetséget

908 hajas törököknek

909 mohamedánoktól

910 az erdélyi menekültek gyorsan a havasalföldi és moldvai vajdaságban találják magukat

911 az erdélyieket csak a hajviseletük különbözteti meg a törököktől, de nem eléggé különböznek tőlük

912 élelem

időben uralkodó *Petter Waiuoda*⁹¹³ nemcsak mindenféle szép selyem ruhával, hanem egy drága, jó török lóval is megtisztelt és a tehetős fiú (mint ezt a többi erdélyi is tette) öreg apjához visszaköltözött. Amikor azonban ez a *Peter Waiuoda* látta, hogy Havasalföldről menekülnie kell, és nemcsak minden Erdélyi hágónál állták el az útját, hanem az egész erdélyi nép minden úton őt kereste, a fejedelmi ruháját letette és egészen rossz oláh paraszti ruhákat vett magára és az erdőben tartózkodott, amíg észre nem vette, hogy az erdélyi nép felhagyott a keresésével, és mindenki visszatért a lakóhelyére. Ezután [171v] Medgyesre vezetett az útja, abban a reményben, hogy ott menedékre talál. Így jutott ehhez a [kihagyás] Kochhoz. Nyomorult és siralmas állapotban volt, mert nemcsak életveszélyből, a török hatalmából szabadult meg, hanem minden kincsét Erdélyországban kellett hagynia és napokon át étlen, szomjan az erdőkben bujdosnia. Ezért kérte, hogy mutassák neki meg az utat a német császár fennhatósága alatt lévő területek felé, vagy vigyenek hírt neki, hogy az életét megmenthesse és *saluirolja*⁹¹⁴. Ezt a Koch meg is ígérte neki és kíséretet adott mellé, akihez szükség esetén fordulhatott volna. De amikor a menekülő *Peter Waiuoda* a városkaput egy kissé maga mögött tudta, ez a csalárd Koch felpattant arra a török lóra, amelyet ez a *Waiuoda* más egyébbel neki ajándékozott, és több személlyel utána eredt, elfogta és az erdélyi *Waiuodának* vagy fejedelemnek kiszolgáltatta.⁹¹⁵ Gondolható, hogy ez a hálátlan kakukk tehát elnyerte,⁹¹⁶ amit megérdemelt, úgy járt, mint *Pilatus* a *Credoban*. Tehát ez a történetet meséli Medgyesről.

Kis Küküllő
Küküllő war.
Kochsburg

[172r] Most a Nagy-Küküllőn át elérek a kicsihez, amely mellett Küküllővár fekszik, egy olyan vásározó hely, ahol németek és magyarok laknak. Jó termőföldjük van és [kihagyás] évente [kihagyás] piacot is tartanak itt.

A két folyó, a Kis- és a Nagyküküllő Székelyföldön és a moldvai hegyekben ered, azonban mindkettő zavaros, posványos víz, amelyek *antiquae Albae Iuliae*⁹¹⁷ közelében ömlenek a Marosba.

913 Petru Cercel, havasalföldi vajda. Kalandos életútjáról lásd legújabban: ERDŐSI Péter, *Franco Sivori fortélyos barátságai. = Idővel paloták.* 276–313.

914 megőrizhesse

915 Petru Cercelt a medgyesi főbíró fia árulta el.

916 Küküllő – kakukk – Kochel – lefordíthatatlan szójáték

917 az ősi Alba Iulia (Gyulafehérvár)

A Kis- és Nagyküküllő, tehát a két víz között vagy még kicsit azon túl *Berthalm*⁹¹⁸ közelében fekszik a borvidék, amely mellett fölös számban szőlőtőkék nőnek, tehát azok a helyek is, amelyeknek nincsen szőlőföldjük, innen el tudják látni magukat.

Berthalm
*Weinlandt*⁹¹⁹

A bor majdnem az ausztriaihoz hasonlatos, de amint én láttam, inkább meszes, ami kétség nélkül az oka annak, hogy olyan sok *contractusos*⁹²⁰ ember található Erdélyben, akik a *colica*⁹²¹ miatt megbénulnak, úgy annyira, hogy se kezük, se lábuk nem mozdítható, és ahová csak menni akarnak, mindenhová úgy kell elvinni őket. Ez egy nyomorúságos *spectaculum*,⁹²² mert ha valaki *contractus* lett, nincs remény arra, hogy jobbra fordul a sora.

Transiluanus
Colica morbus
*patrius*⁹²³

[172v] Végezetül itt most Vásárhelyre érek, ahol évente [kihagyás] tartanak. Átkelve a Maroson végül Besztercére jutok, ami egy szép város és a hét város közé tartozik. Falakkal, tornyokkal, vizesárkokkal szilárdan meg van erősítve, szép házakkal, egy szép templommal és más épületekkel meglehetősen ékes. Németek vagy szászok lakják, akik a német nyelvet, mint a többi szász *observálják* és *imittalják*.⁹²⁴ Majdnem mindnyájan tudnak magyarul és oláhul, mert ennek segítségével teremtik elő adással és vevéssel a megélhetésüket.

Wasarhell
Newmarktt

Bistricia
Beßtricz Nösen

Itt folyik által a *Bistricz*⁹²⁵ folyó még más patakkal együtt. Pompás halakat, úgy mint kövi halat, küllőt, kőharapót, pisztrángot és más efélét jó pénzért lehet itt kapni.

Bistricz folyó

A hús, a kenyér és másfajta élelem sem drága, éppúgy, mint a bor sem.

Victus amictus

A kézművességet illetően is bátran összehasonlítható ez a város is a többi német várossal, különösen a szíjgyártóknak van jó hírnevük, az ország más helyeinek kocsijai is innen származnak. Sehol nem csinálnak jobb gyeplőt és szíjakat, mint itt Besztercén.

[173r] Itt kell még beszámolnom arról, hogy a szászoknak minden helységben az a szokásuk, bármilyen előkelőek vagy gazdagok, hogy

918 Berethalom
919 Berethalom borvidék
920 nyomorék
921 kólika
922 látvány
923 Erdély a halálos kólika hazája
924 őrzik és követik
925 Beszterce

a gyerekeiket megtanítatják a kézművességre. Így aztán elkelő emberek gyerekei is gyakorta a szűcsmesterséget, szabóságot vagy kötélverést tanulják, majd Németországba mennek, hogy ott lássanak és tapasztaljanak, azután kereskedőkké lesznek és a kézművességet elhagyják. A mostani időkben azonban ez a régi jó szokás már alább hagyott, és a fiaikból azonnal urat vagy nemes embert akarnak nevelni.

[173v] Újvár - szép, újonnan épített vagy *renovált*⁹²⁷ kastély, amely Pálffy úrhoz⁹²⁸ tartozik. Vizesárokka és minden szükséges védekező eszközzel meglehetősen jól meg van erősítve.

Erről a vidékről jut az ember *Baniara* vagy magyarul Nagybányára, ahol ebben az időben az ország legnagyobb bányája található, amely erről is kapta a nevét.

*Felician von Herberstein*⁹²⁹ úr fejlesztette fel ezt a bányát, de ehhez minden vagyonát, ami Németországban volt, be kellett olvasztania. És amikor azt remélte, hogy valamit a bányából mégis csak vissza fog nyerni, A. 1590. meghalt és meglehetősen nagy adósságot hagyott maga után.

Kezdetben, mivel ez a bánya a császár fennhatósága alá tartozott, a pénzérmékre, tallérokra és dukátokra Őfelsége képmását verték. Azután azonban, *Sakmar*⁹³⁰ egy régi vitás ügye miatt *Steph. Bathori* királynak követelései voltak, A. 1581. Nagybánya minden bányájával együtt *Stephanus* király kezére került és az erdélyiek fennhatósága alá jutott.⁹³¹ Ezután minden érmét *Stephanus* király nevével ékesítettek és

926 a szászok hajdan mind kézművesek

927 helyreállított. Neustadt, itt: Nagybánya

928 Pálffy Miklós, br. erdódi (1552–1600), 1589–1600 érsekújvári főkapitány, 1595–1600 egyúttal esztergomi főkapitány

929 Felician von Herberstein (1540–1590), nagybányai bérlő 1580–1590 között. Lásd HUSZÁR Lajos, *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*. Budapest, 1995. 13.; B. SZABÓ János–TÓTH Csaba, *Insigniumok a magyar és erdélyi pénzekben*. <http://jam.nyirbone.hu/konyvtar/web-konyv/nuiz-konf/Tothcs.htm>, BOBORY Dóra, *Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján*, Lymbus, Budapest, 2005, 5–26.

930 beszúrás

931 Rudolf császár 1585-ben engedte át Nagybányát csereképpen Báthori Istvánnak. Lásd HUSZÁR Lajos, i. m. 85.

[174r] az ő halála után a mostani erdélyi fejedelem, *Sigismundus Bathori* nevével kezdtek el pénzérmekeket ékesíteni.⁹³²

Felician von Herberstein halála után az ő kegyelmes fia⁹³³ [kihagyás] a bányát birtokba vette és még ma is működteti.

[174v] Nagybányáról *Maromarus* felé érintjük *Huztot*,⁹³⁴ amely egy magas sziklán lévő kastély.

932 lásd *Erdély története II. kötet, 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAJ László, Budapest, 1987, 157. mell. Erdélyi fejedelmek pénzei a 17. század elejéig

933 Raimund Freiherr von Herberstein bányabérlő 1591–1597 között, lásd 835. jegyzet

934 Huszt

RÖVIDÍTÉSEK

APP. H

Apponyi Hungarica – Gyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtárban. Katalógusa: Hungarica, Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander APPONYI; Neubearbeitet von József VEKERDI, Bde 1–3. Budapest, 2004.

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (Budapest)

NÉMETH Hungarica

Ungarische Drucke und Hungarica, 1480–1720; Katalog der Herzog-August Bibliothek Wolfenbüttel, Bde 1–3, bearbeitet von S. Katalin NÉMETH, München, 1993.

RMK III.

SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, Régi Magyar Könyvtár, III-dik kötet, (RMK III.) Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve, Budapest, 1886–1891; Pótlások, kiegészítések, javítások, 1–5. kötet, (RMK III. pótlások) BORSA Gedeon irányításával DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma munkája, Budapest, 1990–1996.

REICHERSTORFFER 1994

REICHERSTORFFER, Georg, Erdély és Moldva leírása 1550, Chorographia Transilvaniae, Chorographia Moldaviae, A szöveget gondozta, fordította, a kísérőtanulmányt és a magyarázatokat írta SZABADI István, Debrecen, 1994.

RMNy

Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy), 1473–1670, BORSA Gedeon, DÖRNYEI Sándor, V. ECSÉDY Judit, FAZAKAS József, HELTAI János, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, KELECSÉNYI Ákos, PAVERCSEK Ilona, PERGER Péter és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, Budapest, 1971–2012.

StA
Stadtarchiv

VD 16

A retrospektív német nemzeti bibliográfia, 16. század – <https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/historische-drucke/recherche/vd-16/>

VD 17

A retrospektív német nemzeti bibliográfia, 17. század –
<http://www.vd17.de/>

WERNHER 1551 (Georg Wernher, 1490–1556)

De admirandis Hungariae aquis, hypomnematum, ad Generosum et vere Magnificum Dominum Sigismundum in Herbenstein ... Viennae Austriae, Egidius Aquila, 1551 – VD 16 W 2017; RMK III. 394.

WERNHER–HERBERSTEIN 1556 (Sigmund von Herbenstein, 1486–1566)

Rerum Moscoviticarum commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain, Neyperg, et Guettenhag: Rvssiae... descriptio. Chorographia... totius imperij Moscici... De religione quoque uaria inserta sunt... Quis... modus excipiendi... Oratores, disseritur. Itineraria quoque duo in Moscouiam, sunt adiuncta. ... De admirandis Hvgariae Aqvis, Hypomnematum: Georgio Vuernhero authore. ... Basel, Johannes Oporinus, 1556 – VD16 H 2204 (VD16 W 2018 (Wernher); RMK III. 5257) Wernher munkája Herbenstein műveként sokszor megjelent: Antwerpen, 1557 (RMK III. 5264); Basel, 1571 (VD 16 H 2205 = RMK III. 5338)

WERNHER 1558

Georg WERNHER leírását: *Von den Wunderbarliche Wassern in Hungern Kurtzer Bericht, an den Wolgebornen Herrn... Sigmunden Freyherr zu Herbenstein...* Wien, 1558.

WERNHER 1569 (Georg Wernher, 1490–1556)

WERNHER–HERBERSTEIN 1563

mint az 1567-es

VD 16 H 2207 RMK III. 5292

WERNHER–HERBERSTEIN 1567

*Moscouiter wunderbare Historien: In welcher deß treffenlichen Grossen land Reüssen... gelegenheit Religion vnd seltzame gebreüch... begriffen... Erstlich durch... Sigmunden Freyherren zu Herberstein Neyperg vnd Gutenhag... zu latein beschriben: Jetz zu malen aber durch ... Heinrich Pantaleon der Freyen künsten vnd Artzney doctorn zu Basel... verteütschet vnd in truck verfertigt. Mit sampt H. Pauli Jouij Moscouitischer landen: Vnd h. Heinrich Pantaleon Littauwischen Polnischen Schwedischen... vnd Tartarischen völkern so zu ringharum an die Moscouiter stossend: Demnach H. Georgen Wernhern Vngarischer wunderbaren wasserren beschreibung auch etlichen schönen Figuren vnd Landstaflen... bezieret... , Basel, Nikolaus Brylinger Erben, Max Russinger, 1567 – VD 16 H 2208; Enthelt Werk: Georg WERNHER, *Ungarischer wunderbarer Wasser Beschreibung* [= *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum*] – VD16 W 2023 = RMK III. 5314*

Ezután ugyanez: Frankfurt am Main, 1576 (VD 16 G 2089 = RMK III. 7412 (NÉMETH Hungarica 906); Frankfurt am Main, 1579 (VD 16 G 2090 = RMK III. 5391

WERNHER 1963

Georg WERNHER, *De admirandis Hungariae aquis*, Basel, 1549, ford. ERDŐSI Laura [GÖRGÉNYI Géza], Budapest, 1963

ZEILLER 1632 (Martin Zeiller, 1589–1661)

Itinerarium Germaniae Nov-Antiquae. Teutsches Reyßbuch durch Hoch und NiderTeutschland auch angränzende unnd benachbarte Königreich Fürstenthumb und Lande als Ungarn Siebenbürgen Polen Schweden Dennemarck [et]c. So vor alters zu Teutschland gerechnet worden sein... Meistentheils auß eigener erfahrung unnd bewehrten Historien auch geschriebenen unnd gedruckten Raißbüchern und andern Scribenten mit sonderm fleiß colligirt... in offenen Druck gegeben Durch Martinum Zeillerum, Straßburg, Lazarus Zetzner Erben, 1632 – VD17 23:000612T. pp. 574–614.: Von den Ungarischen Reisen

ZEILLER 1646

Neue Beschreibung Deß Königreichs Ungarn, und darzu gehöriger Landen, Städte, und vornehmster Oerther... Ulm, Balthasar Kühn, 1646 – NÉMETH Hungarica H 2327

ZEILLER 1660

Beschreibung Deß Königreichs Ungarn und darzu gehöriger Landen Stätte und vornehmster Oerther Darauß Neben allerley Denckwürdigen Geschichten und Händeln Beschreibung Belager- und Eroberung der Plätze FeldSchlachten Scharmützel vnd andern Sachen vnd was sich vom Anfang deß Türcken-Kriegs biß auf gegenwärtige Zeit daselbst zugetragen... Anjetzo wieder durchgangen vom Autore hin und wieder verbessert und sonderlich mit einer Neuen Zugab vermehret... Ulm, Balthasar Kühn, 1660 – VD17 1:069855E

ZEILLER 1664

Neue Beschreibung Des Königreichs Ungarn und darzu gehöriger Landen Städte und vornehmster Oerter: Darauß Neben allerley denckwürdigen Geschichten und Händeln Beschreibung Belager- und Eroberung der Plätze Feldschlachten Scharmützel und andern Sachen und was sich vom Anfang des Türcken-Kriegs biß auff gegenwertige Zeit daselbst zugetragen; Auch zu sehen was noch von diesem Königreich in der Christen- und was hergegen in der Türcken Händen und Beherrschung ist. Weiland von dem berühmten sel. Herrn Martino Zeilero beschrieben. Anietzo aber nach der neuesten und vermehrtesten Edition, sampt der vornehmsten Städte Abrisse und was sonsten biß in dieses 1664ste Jahr passiret heraußgegeben und verlegt von Johann Beza. Leipzig, Christian Kirchner, gedruckt bey Johann Erich Hahn, 1664 –VD17 3:003154P

ZEILLER 1997

Martin ZEILLER [Zeiler], *A magyar királyság leírása*, ford. GLÓSZ József, ÉLESZTŐS László, Eredeti szöveggel egybevetette és az utószót írta G. ETÉNYI Nóra, Szekszárd, 1997.

MUTATÓK

SZEMÉLYNEVEK MUTATÓJA

- Abafáji Gyulai Pál 156
Akhaïmenida-ház, Darius (Dárajavahus, Dareiosz) I 146, 147
Albert VII *lásd* Habsburg (Dunai), Albert VII
Albrecht VI Ausztriai *lásd* Habsburg, Albrecht VI
Alexander *lásd* Nagy Sándor
Ali budai basa 22
András (Andreas) I Árpád-házi *lásd* Árpád-ház, András I, magyar király
András (Andreas) II Árpád-házi *lásd* Árpád-ház, András II, magyar király
Anjou, Mária I, magyar királynő 46
Apor Péter 26
Apponyi Sándor (Alexander) 13, 14, 178
Ardarik (Ardenicus), gepida király 150, 169
Argoszi-ház, Alekszandrosz III Nagy 147
Áron Rettenetes, moldvai vajda *lásd* Muşat, Aron Vodă
Árpád-ház, András I, magyar király 25, 52
Árpád-ház, András II, magyar király 25
Árpád-ház, Árpád vezér 106
Árpád-ház, Béla II Vak, magyar király 56
Árpád-ház, István I Szent, magyar király 107, 137
Árpád-ház, László (Ladislaus) I Szent, magyar király 122
Árpád-ház, Salamon I, magyar király 26, 41
Attila, hun király 150, 169, 170
Augustus, Julius Philippus 105
- Balázs Mihály 14, 124, 139
Baldigara, Ottavio 122
Bariska István 27, 53
Bartók István 36, 116, 165
Barton, Edward 34
Báthory (Bathoreus, Bathori) András 115, 129, 132
Báthory (Bathori) Boldizsár 115, 157
Báthory (Bathori) család 16, 17, 95, 96, 112, 114, 115
Báthory (Bathori) István (ecsedí országbíró) 95, 99
Báthory (Bathori) István (erdélyi fejedelem, somlyói ág) 95, 96, 111–113, 115, 126, 129, 139, 141, 156, 157, 170, 176
Báthory (Bathori) Kristóf, Somlyói 95, 112, 113, 139
Báthory (Bathori) Zsigmond 14, 15, 32, 95, 113–116
Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna *lásd* Habsburg, Maria Krisztierna
Batthyány Ferenc 56
Bekes (Bekkes) Gáspár 111, 112, 156, 170
Bél Mátyás 24, 54
Béla II Vak *lásd* Árpád-ház, Béla II Vak, magyar király

Benda Borbála 167
 Benda Kálmán 15
 Benits Péter 71
 Benkő József 164
 Benyák Ferenc 20
 Benyák Zoltán 20
 Bepler, Jill 36
 Berenhidai Huszár Péter 21, 55
 Bernát Péter 99
 Bethlen Farkas 115, 156
 Beza (Bèze), Theodor 30
 Beza, Johann 7, 181
 Binder Pál 106, 155
 Birken, Sigmund von 71
 Bíró Mihály *lásd* Mihály, bíró
 Bíró Vencel 120
 Blickle, Peter 7
 Bobory Dóra 126
 Bodor András 115
 Bonfini, Antonio 24, 54, 99, 145, 146, 147, 150
 Borsa Gedeon 159, 178
 Borzsák István 15
 Breuer, Dieter 7, 36
 Brown, Edward 79, 105
 Brückner, Wolfgang 7
 Brylinger Erben, Nikolaus 180
 Budai Ferenc 26

Calvin, Jean *lásd* Kálvin János
 Camillo, Alfonso 116
 Carion, Johannes 31, 146
 Carolus Magnus *lásd* Karoling, Károly (Carolus) I
 Castell, Batholomeus 76
 Chaba *lásd* Csaba, királyfi
 Cillei Ulrik *lásd* Ulrich II Cilli
 Claudius, római császár (Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus) 129
 Czeczey Lénárt 87
 Csaba (Chaba), Attila fia 169
 Csanda Sándor 12

Dárius (Dareiosz, Darius) *lásd* Akhaimenida-ház, Darius I
 Dávid-ház, Dávid, zsidó király 26
 Decius, római császár (Caius Messius Quintus Decius Traianus Augustus) 33
 Derssffy Ferenc 85
 Détshy Mihály 92
 Dézsi Lajos 12
 Diószegi Vilmos 126
 Domokos György 122

Dörnyei Sándor 178
Drăculești, Mihail II Viteazul, havasalföldi vajda 161
Drăculești, Péter II Fülbevalós (Petru Cercel), havasalföldi vajda 168, 174
Draskóczy István 30
Dromichaetes (Dromichetes), géta király 147

Eckhart Ferenc 22
Ecsedy Judit, V. 178
Égető Melinda 20
Egger, Georg 74
Elák *lásd* Ellak, királyfi
Élesztős László 181
Eliashazi István *lásd* Illésházi István
Ellak (Elák), Attila fia 150
Ellebodius, Nicasius 63
Ember Győző 10
Endrei Walter 153
Entz Géza 138
Enyingi Török *lásd* Török
Erdélyi Gabriella 124
Erdélyi László 52
Erdősi Laura 180
Erdősi Péter 36, 114, 116, 174
Ernő főherceg *lásd* Habsburg, Ernst von Österreich
Etényi Nóra, G. 36, 59, 181
Fáncsy (Phantschi) György 78
Faut, Marx 58, 59
Fazakas Gergely Tamás 100
Fazakas József 178
Fejes Béla 63
Ferdinánd I, II Habsburg *lásd* Habsburg, Ferdinand I, II
Ferdinando de Specie Casa *lásd* Samaria de Speciecasa, Ferranto
Fodor Pál 66
Font Zsuzsa 14
Francisci, Erasmus 69
Fráter György *lásd* Martinuzzi, Giorgio
Fröhlich Dávid 26
Fülbevalós Péter *lásd* Drăculești, Péter II

Galavics Géza 63
Gálffy (Galfy) János, Kocsárdi 114, 115
Gebhard, Karl 150
Geczí (Géczi) János *lásd* Ghiczy János
Gecsényi Lajos 10, 20, 21, 40, 48, 56, 66, 71, 76, 79, 81, 98
Gesztí (Kездi) Ferenc 141
Ghiczy (Géczi, Ghyczy) János 113, 114, 129
Giula *lásd* Gyula, vezér
Glesel, Melchior *lásd* Khesl (Glesel), Melchior

Glockengieserin, Magdalena 9
 Glósz József 181
 Glover, Thomas 34
 Gorecius, Leonhard 165
 Gottwald, Clytus 10
 Gömöri György 34
 Görgényi Géza 180
 Gräf, Holger Thomas 36
 Granasztói György 20, 21, 48, 67
 Griep, Wolfgang 7
 Guthmüller, Bodo 140
 Gündisch, Gustav 11, 12
 Gyula (Giula), vezér 106, 137

Habsburg (Dunai), Albert VII, Németalföld kormányzója 110
 Habsburg, Albrecht VI, osztrák herceg 139
 Habsburg, Ernst (Ernő) von Österreich 22, 59
 Habsburg, Ferdinand I császár 13, 108, 110, 150, 151
 Habsburg, Ferdinand II császár 16
 Habsburg, Karl (Károly) II Franz von Innerösterreich 15
 Habsburg, László (Ladislaus) V, magyar király 139
 Habsburg, Mária Krisztierna, Erdély fejedelemaasszonya 15, 16
 Habsburg, Maximilian II, császár (Miksa I, magyar király) 43, 58, 59, 110, 111, 112
 Habsburg, Rudolf II, császár 13, 14, 15, 176
 Hahn, Johann Erich 181
 Hajdú Farkas-Zoltán 28
 Hála József 129
 Harrach, Karl von 40
 Hellebrant Árpád 178
 Heltai Gáspár 31, 146
 Heltai János 178
 Henckel, Lazarus Id. 11, 12, 13, 15, 16
 Henckel, Lazarus Ifj. 12
 Henricus Franciae et Poloniae Rex *lásd* Valois, Henri III
 Herberstein, Felician von 176, 177
 Herberstein, Julius von 79
 Herberstein, Raimund Freiherr von 177
 Herberstein, Sigmund von 179, 180
 Herbersteins, Adam von 63
 Hermann István 20, 49
 Herner János 14, 63
 Hérodotosz (Herodotos) 146
 Hervay Ferenc 178
 Hildebrandt, Conrad Jacob 128
 Himmelreich György 14
 Holl Béla 178
 Honterus, Johannes 107, 159

Horn Ildikó 36, 59, 111, 115
 Horváth János 26
 Horváth Sz. Ferenc 145
 Hunyadi (Hunniades) János 32, 107, 138
 Hunyadi László 138
 Hunyadi Mátyás I, magyar király 62, 107, 131, 132, 141, 166
 Huszár Lajos 74, 176
 Huszár Péter 21, 22, 55
 Huszár Péter, Berenhidai *lásd* Berenhidai Huszár Péter

 Illésházi (Elisahazi, Illésházy) István 11, 29, 66
 Imre Mihály 100
 István I Szent *lásd* Árpád-ház, István I Szent, magyar király
 Istvánfi (Istvánffy) Miklós 26
 Istvánfi István 22, 27, 54, 57, 71
 Iulianus, Flavius Claudius, római császár 136
 Ivanics Mária 14
 Iványi Béla 14
 Izabella, magyar királyné *lásd* Jagelló

 Jagelló, Izabella, magyar királyné 108, 139
 Jäger, Hans-Wolf 7
 Jakab Elek 113, 114
 Jankovics József 12
 Jankovits László 114
 János I Szapolyai *lásd* Szapolyai, János I
 János Zsigmond *lásd* Szapolyai, János II Zsigmond
 Jenei Ferenc 12
 Johann Friedrich, II. 59
 Johannes Hunniadis *lásd* Hunyadi János
 Johannes magyar király *lásd* Szapolyai, János I
 Johannes Rex *lásd* Szapolyai, János II Zsigmond
 Johannís II rex *lásd* Szapolyai, János II Zsigmond
 Juhász László 27, 136
 Julianus császár *lásd* Iulianus, Flavius Claudius
 Julius dictator *lásd* Iulianus, Flavius Claudius

 Káfer István 178
 Kalbrunner, Josef 11
 Kállay Ferenc 126
 Kálvin (Calvin) János 102, 122
 Karádi Pál 124
 Karoling, Károly (Carolus) I Nagy, császár 99, 106, 145, 146, 149, 169
 Károly főherceg *lásd* Habsburg, Karl (Károly) II Franz
 Károly I Nagy *lásd* Karoling, Károly (Carolus) I Nagy
 Károlyi Árpád 81
 Kasza Péter 15, 115
 Kátay (Kattai) Ferenc 90

Kátay család 90
 Katona Imre 49
 Kattai Ferencz *lásd* Kátay Ferenc
 Katus László 109
 Kazimír, Štefan 10, 21
 Kecskeméti Gábor 7, 36, 114
 Kecskeméti Tibor 129
 Kelecsényi Ákos 178
 Kencztarto *lásd* Martinuzzi, Giorgio
 Kend (Keuund), vezér 106
 Kendy (Kendi) Sándor 113
 Kenyeres István 56, 88
 Kerényi Ferenc 7
 Keserű Bálint 12, 14, 63
 Keserű Gizella 14
 Keuund *lásd* Kend, vezér
 Kezdi Ferencz *lásd* Geszti Ferenc
 Khesl (Glesel), Melchior 59
 Kincstartó Fráter György *lásd* Martinuzzi, Giorgio
 Kinizsi Pál 141
 Kirchner, Christian 181
 Kiss Farkas Gábor 15
 Klaniczay Tibor 63, 116
 Klein, Karl Kurt 146
 Klein, Melchior (Menyhért) 58, 59
 Koch, Peter 173, 174
 Kocsárdi Gálffy János *lásd* Gálffy János
 Komáromi András 116
 Kónya Péter 85, 86
 Korniss György 12
 Kosselek, Gerhard 12
 Kovács András 36, 139
 Kovács József László 58, 59
 Kovács Kiss Gyöngy 123, 131
 Kovacsóczy Farkas (Kowacioczy Janos) 113
 Kovašti (Kovászdi) Georg *lásd* Ravazdy György
 Kowacioczy Janos *lásd* Kovacsóczy Farkas
 Kőszeghy Péter 36
 Krauß, Andreas 29, 65, 66
 Krebel, Gottlob Friedrich 7, 28
 Kruppa Tamás 14, 114
 Kuchler, Hans 78
 Kulcsár Péter 146
 Kutter, Uli 7, 29
 Kühlmann, Wilhelm 7, 36
 Kühn, Balthasar 180, 181

Ladislaus rex *lásd* Árpád-ház, László I

Ladislaus V *lásd* Habsburg, László V
 Landsteiner, Erich 98
 László I *lásd* Árpád-ház, László (Ladislaus) I Szent, magyar király
 László V *lásd* Habsburg, László V
 Lehel, vezér 106
 Lehmann, Peter Ambrosius 7, 28
 Lépes Bálint 12
 Leunclavius (Löwenklau), Johann 7
 Lorántffy Zsuzsanna 15
 Luttringer András 63
 Luxemburg, Zsigmond (Sigismund), magyar király 46, 84
 Luxemburgi Zsigmond *lásd* Luxemburg, Zsigmond
 Lysimachus, makedon hadvezér 147

 Mágocsy (Magotschi) Gáspár 94
 Magyar László 126
 Majtényi (Maittini) László 80
 Makkai László 33, 177
 Marchthaler család 9
 Marchthaler, Bartholomaeus II 8
 Marchthaler, Johann Bartholomaeus 8
 Marchthaler, Veit (Vitus) *folytonos, passim*
 Marcolphus *lásd* Markalf
 Margalits Ede 30
 Mária I Anjou *lásd* Anjou, Mária I
 Mária Krisztierna *lásd* Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna
 Markalf (Mercolphus), bibliai alak 25, 26, 41
 Martinuzzi, Giorgio (Fráter György, Juraj Utješinović Martinušević) 109, 110
 Matthiae (Mathias) rex Hungariae *lásd* Hunyadi Mátyás I
 Mátyás I Hunyadi *lásd* Hunyadi Mátyás I
 Maximilian II *lásd* Habsburg, Maximilian II
 Mayer László 53
 Mehmet aga 22
 Melanchthon, Philipp 31, 146, 147
 Melius Juhász Péter 100
 Merényi Lajos 116
 Merer, Susanna 9
 Miha Waida *lásd* Drăculești, Mihail II Viteazul
 Mihály (Mihal), bíró 29, 128
 Mikó Árpád 63, 139
 Miksa I *lásd* Habsburg, Miksa I
 Mikszáth Kálmán 42
 Miskolczy Ambrus 145
 Mócsy András 33
 Molnár Dávid 15
 Monok István 14, 36, 37, 140
 Mușat, Aron Vodă (Tiranul, Emanoil), moldvai vajda 172
 Mușat, Petru IV Rareș, moldvai vajda 161, 162, 168, 174

Nádasdy (Nadasti) Ferenc 31, 47, 55, 56
 Nádasdy család 96
 Nádasdy Tamás 47, 57
 Nadasti *lásd* Nádasdy Ferenc
 Nagy Ágnes 37
 Nagy Carolus *lásd* Karoling, Károly (Carolus) I Nagy
 Nagy Gábor, O. 30
 Nagy Sándor, makedón uralkodó *lásd* Argoszi-ház, Alekszandrosz III Nagy
 Naprágyi Demeter 12
 Nehring, Karl 63
 Nemeskürty István 26
 Németh (Nemett) Ferenc 92
 Németh István, H. 83, 89
 Németh S. Katalin 7, 14, 26, 31, 41, 100, 165
 Nemett Ferencz *lásd* Németh Ferenc
 Nicos Ferencz Deák *lásd* Nyikos Ferenc
 Niederkorn, Jan Paul 14
 Niewöhner, Friedrich 36
 Nikos Ferenc *lásd* Nyikos Ferenc
 Nydeggen, Martin *lásd* Schenck von Nydeggen, Martin
 Nyikos (Nicos, Nikos) Ferenc 10, 20, 48, 49
 Nyikos János 49

Oborni Teréz 109
 Oláh Miklós 31, 105, 121, 143
 Oláh Szabolcs 100
 Olas Farkas 22, 55
 Oporinus, Johannes 179
 Órigenész 165
 Ortway Tivadar 63
 Oszmán, Szulejmán I, török szultán 108
 Ovidius Naso, Publius 86, 165
 Ötvös Péter 14, 36, 59, 116

Paczolay Gyula 36
 Pálffy Géza 11, 20, 21, 36, 47, 52, 53, 55, 66, 77, 78, 84, 141
 Pálffy Miklós 71, 176
 Paller von Augsburg, Wolfgang 76
 Pavercsik Ilona 178
 Pázmány Péter 26, 114, 139
 Perger Péter 178
 Péter II Fülbevalós *lásd* Drăculești, Péter II
 Péter Katalin 15, 36, 124
 Peter Waiwoda *lásd* Mușat, Petru IV Rares
 Petercsák Tivadar 85
 Pető Ernő 85
 Petru Cercel *lásd* Drăculești, Péter II
 Petru Rareș *lásd* Mușat, Petru IV Rares

Petter Waiuoda *lásd* Muşat, Petru IV Rares
 Pfeiffer, Volker 9, 17
 Phantschi György *lásd* Fánccsy György
 Phil úr *lásd* Melanchthon, Philipp
 Philippus Arabs, római császár (Marcus Iulius Philippus Augustus) 33
 Piski István 23, 52
 Pográny (Pogani) Benedek 78
 Prépostvári (Prepostwari) Bálint 84
 Pribék (Priuegh) Imre 22, 54
 Pröve, Ralf 36
 Ptolemaios, Claudius 31
 Püchsendorf, Hans Rueber von 84, 85, 89, 91

 Radvánszky Béla 153
 Rákóczi Zsigmond 94
 Ravazdy György 120
 Reicherstorffer, Georg 31, 106, 107, 135, 141, 143, 146, 158, 159, 162, 166, 168, 169, 178
 Rem, Georg 12
 Renkofski, Jacob Henkel 14
 Rettenetes Áron, moldvai vajda *lásd* Muşat, Aron Vodă
 Reuss, David 176
 Ritoókné Szalay Ágnes 8, 26, 32, 36, 138
 Roell (Röll), Anthon 74, 83
 Roll, Wolfgang 74
 Röll, Anton *lásd* Roell, Anthon
 Rössel Borbála 63
 Rössel, Erasmus 63
 Rudolf II Habsburg *lásd* Habsburg, Rudolf II
 Rueber Kata 47, 85, 101
 Rueber, Hans *lásd* Püchsendorf, Hans Rueber von
 Russinger, Max 180

 Sahin-Tóth Péter 71
 Salamon I *lásd* Árpád-ház, Salamon I, magyar király
 Salamon, zsidó király 26, 41
 Samaria de Speciecasa, Ferranto (Ferdinando) 23, 52
 Sambucus, Johannes *lásd* Zsámboky János
 Sándor, Nagy, makedón uralkodó *lásd* Argoszi-ház, Alekszandrosz III Nagy
 Sárdi Margit, S. 26
 Sarusi Kiss Béla 79
 Schenck von Nydeggen, Martin 150
 Schermar, Anton 10, 11, 12
 Schickard, Wilhelm 13
 Schindlinget, Anton 36
 Schmidt, Ulrich 13
 Schottin, Reinhold 14

Schulze, Winfried 15
 Schwendi, Lazarus Freiherr von 53, 92, 101
 Sibrik (Sibrigh) György 77
 Sigismundus Bathori de Somlio *lásd* Báthory Zsigmond
 Sinkovics István 15
 Siny (Szinnyei) Sándor 22, 55
 Sivori, Franco 174
 Solf, Sabine 36
 Sombori László 113
 Somlyói Báthory István *lásd* Báthory István
 Somogyi Ambrus 114
 Specker, Hans Eugen 8, 9, 17
 Speer, Daniel 87
 Sperneck, Alexander von 79
 Steblau, Erich Lassota von 14
 Stephanus Bathori, de Somliot *lásd* Báthory István
 Stephanus Hung. rex *lásd* Árpád-ház, István I Szent
 Stephanus Vngariae *lásd* Árpád-ház, István I Szent
 Stoll Béla 12
 Strabon *lásd* Sztrabón
 Stubick (Henckel), Martha 11
 Stubick, Tobías 11
 Sunkó Attila 116, 117
 Sylvester János 47
 Syrmus, triball király 147
 Szabadi István 146, 159, 178
 Szabó András 12, 90, 94, 124
 Szabó G. Zoltán 31
 Szabó György 156, 164
 Szabó János, B. 176
 Szabó Károly 178
 Szabó László, Cs. 114
 Szabó Péter 112, 138, 139
 Szabolcs (Zabolcz), vezér 106
 Szakály Ferenc 10, 20, 21, 66, 84
 Szálka Irma 178
 Szamosközy István 15
 Szapolyai, János I, magyar király 87, 108, 138, 139, 170
 Szapolyai, János II Zsigmond, Erdély fejedelme 95, 102, 108, 110, 111, 139, 170
 Száraz Orsolya 100
 Szekfű Gyula 22
 Szenci Molnár Albert 12
 Szepsi Bényes Pál 12
 Szilágyi Sándor 15
 Szilas László 116
 Szinán pasa 16
 Sztrabón (Strabon) 146

Szulejmán I *lásd* Oszmán, Szulejmán I
 Szűcs Jenő 88
 Szvatopluk I, morva fejedelem 106
 Szvorényi Róbert 15, 114

 Takáts Sándor 10, 21, 22, 55
 Tamás Edit 15
 Tamás Zsuzsanna 26
 Tannhausen, Emerich Freiherr von 79
 Taurinus István 31, 136, 141
 Teokeli Sebestien *lásd* Thököly Sebestyén
 Teorök, Teöreok István *lásd* Török István
 Teöreök (Teörök) Balint *lásd* Török Bálint
 Teuffel, Andreas 47
 Thököly (Teokeli) Sebestyén 81
 Thúry Etele 49
 Thurzó (Tursoi) György 12, 14, 68, 83
 Thurzó család 83
 Tilcsik György 53, 54
 Tinódi Lantos Sebestyén 26
 Tolnai Gábor 12
 Tóth Csaba 176
 Tóth G. Péter 23
 Tóth István György 66
 Tóth Sándor László 8
 Török (Teorok, Teöreok, Teörök) Bálint, Enyingi 47, 49, 101, 108, 109
 Török (Teörök, Teöreök) István 47, 49, 101
 Traianus, Marcus Ulpius, római császár 105, 141, 142
 Triebel (Trübel), Gregor 83
 Tursoi *lásd* Thurzó György
 Tusor Péter 124
 Tüskés Gábor 29, 36, 66

 Ulrich II Cilli, horvát bán 138, 139
 Ultzheimer, Andreas Josua 27, 28
 Ursus (Vrsus), vezér 106, 167
 Valentin Frank 11, 12
 Valois, Henri III, lengyel majd francia király 111
 Varga András 14
 Várjas Béla 90
 Várkonyi Ágnes, R. 11, 76, 94, 116
 Várkonyi Gábor 34
 Vas Viktória 37
 Vásárhelyi Judit, P. 12, 36, 178
 Vass Miklós 12
 Vekerdí József 178
 Verbulcsu (Werbulcz), vezér 106
 Veress D. Csaba 22, 23, 24, 54, 55, 80

Vitéz Mihály, havasalföldi vajda *lásd* Drăculești, Mihail II Viteazul
Vízkelety András 36
Voigt Vilmos 129
Vrsus *lásd* Ursus, vezér
Vuernher, Georg *lásd* Wernher, Georg

Werbewcz, Stephani de *lásd* Werbőczy István
Werbőczy István 16, 17, 39, 123, 169
Werbulcz *lásd* Vérbulcsu, vezér
Wernher (Vuernher), Georg 28, 68, 76, 77, 78, 82, 83, 86, 125, 179, 180
Weszprémi István 33, 123
Weyermann, Albrecht 13, 14
Wildt, Stefan 78
Wolfenter, Martin 10

Zabolcz *lásd* Szabolcs, vezér
Závodszky Géza 112, 138
Zeiller, Martin 7, 8, 17, 19, 23–31, 35, 36, 41, 43, 56, 57, 68, 69, 72, 77, 90, 136,
158, 165, 180, 181
Zetzner, Lazarus 180
Zoványi Jenő 49
Zrínyi Miklós 9, 53
Zsámboky (Sambucus) János 142, 159

HELYNEVEK MUTATÓJA

Az 1913. évi hivatalos névalak és más névváltozatok	Az útleírásban szereplő német névalak	Az útleírásban szereplő magyar névalak	Mai névalak
Abrudbánya		Abrukbania	Abrud (Ro)
Altwasser ?	Altwatter		Altwasser ? (A)
Apetlon	Apetloo		Apetlon (A)
Aranyosbánya	Offenberg, Offenburg		Baia de Arieș (Ro)
Aranyos-medgyes			Medieșul Aurit (Ro)
Árgus ?	Argus		Curtea de Argeș (Ro)
Auspitz	Auspitz		Hustopeče (Cs)
Babócsa	Babotscha		Babócsa (H)
Bajmóc (Bojnicz)		Boinicz	Bojnice (Slo)
Bakabánya (Pukkanz)	Pugganz		Pukanec (Slo)
Balatonhídvég		Hidweg	Zalavártól (H) délkeletre
Bánffyhunyadi		Bannfihuniad	Huedin (Ro)
Bárfa	Wartfeld, Bartfeldt		Bardejov (Slo)
Bazin (Basinum, Bösing)	Bösing, Bessing		Pezinok (Slo)
Bény ?	Bekyn		Bökény (H)
Béla (Szepesbéla)	Bela		Spišská Belá (Slo)
Bélabánya	Tyllen		Banská Bela (Slo)
Berethalom		Berthalm	Biertan (Ro)
Berhida		Brynhida	Berhida (H)
Berzence (Börzönce)		Beserinz	Berzence (H)

Beszterce	Nösen, Neeßen		Bistrița (Ro)
Besztercebánya (Neosolium, Novum Zolium, Neusohl)	Neusohl, Newsohl		Banská Bystrica (Slo)
Bihar		Biharz	Biharea (Ro)
Bodonhely		Bodogh hell	Bodonhely (H)
Bolondvár		Bolondwar	Balatonszemes (H) közelében
Bozók	Bosoken, Possoken		Bzovik (Slo)
Böszörmény ?	Bessermiz		Hajdú- böszörmény (H)
Brassó	Kronstadt, Cronstadt	Corona	Brașov (Ro)
Breznóbánya (Bries)	Priß		Brezno (Slo)
Bruck an der Leitha (A)	Prück an der Laytta, Prükch		Bruck an der Leitha (A)
Bucsesd	Puchezt		Buceș (Ro)
Buda (Ofen)	Ofen, Offen		Budapest (H)
Csábrákvarbók (Csábrág)	Tschabrak, Tschabrag		Čaradsky Vrbovok (Hrad Čabrad') (Slo)
Csallóköz	Schütt	Charloköß	Žitný (Slo) Csallóköz (H)
Csepreg (Tschapring)	Schöpring		Csepreg (H)
Csernefalva	Chernezt		Cernești (Ro)
Csetnek	Zschetnek	Chetnek	Csetnek (H)
Debrecen	Töbriz	Debricz	Debrecen (H)
Dés	Dess	Dees	Dej (Ro)
Déva		Deua, Déva	Deva (Ro)
Dévény	Debnis	Debing	Devin (slo)
Dicső- szentmárton	St. Marthen		Țîrnăveni (Ro)
Díós ?	Nußdorf		Nußdorf (A)

Divény	Divín		Divín (Slo)
Diósgyőr	Dyos giwr	Dios Giör	Diósgyőr (H)
Dobronya (Debring, Dobronyiva)	Töbring		Dobrá Niva (Slo)
Drégely[palánk]	Tregel	Palanka	Drégelypalán (H)
Drínápoly	Hadrianopolis		Edirne (T)
Duránd	Durlßdorf		Tvarožná (Slo)
Ecsed (Nagyecsed)		Eczett	Nagyecsed (H)
Eger	Erlaw, Erla, Agria	Egerwar	Eger (H)
Eperjes		Eperies	Prešov (Slo)
Érsekújvár (Újvár, Novum Castellum, Neuhäusel)	Neuhausel	Vjwarad, Wiwaros	Nové Zámky (Slo)
Esztergon (Gran, Strigonum)	Gran		Esztergom (H)
Farkasd		Farkasd	Wolfau (A)
Farkashida?	Farkasd pruk	Farkas hida	Vlčkovce (Slo)
Feketehalom		Seiden	Codlea (Ro)
Feketető (Körösfeketető)		Fekketetoo	Negrení (Ro)
Felka	Filk		Veľká (Slo)
Fertőd	Neusidl		Fertőd (H)
Fischamend	Fischamend, Vischamundt		Fischamend (A)
Fogaras		Foggaras	Făgăraș (Ro)
Füleke		Filek	Filakovo (Slo)
Galgóc (Freistadt)	Freistadt, Freistadt		Hlohovec (Slo)
Garamszent- benedek (Szent- benedek)	St. Benedikt		Hronsky Beňadik (Slo)

Garamszent-kereszt (Kereszt, Heiligenkreuz)	Kranz	Köröszt	Žiar nad Hronom (Slo)
Ghymes (Gimes)	Gimesch		Jelenec (Hrad Gymes) (Slo)
Gölnicbánya	Göllnitz		Gelnica (Slo)
Gúta (Gutta)		Guta	Kolárovo (Slo)
Gyalu	Gialu	Gyalu	Gilău (Ro)
Gyöngyös		Giongios	Gyöngyös (H)
Győr (Jaurinum, Raab)	Raab	Győr	Győr (H)
Győrszent-márton (Szent Márton, Mons Sacer, Mons Sancti Martini, Martinsberg)	St. Marthon		Pannonhalma (H)
Gyula	Giula	Gyula	Gyula (H)
Gyulafehérvár (Alba Julia)	Weissenburg		Alba Iulia (Ro)
Hainburg an der Donau (Hainburg)	Hainburg		Hainburg an der Donau (A)
Hajdu-böszörmény	Bessermin		Hajdú-böszörmény (H)
Hajdúdorog	Dorogh	Dorog	Hajdúdorog (H)
Hajdúnagybajom	Waiwodisch Baiom		Hajdúnagybajom (H)
Hátszeg	Haczagh		Hățeg (Ro)
Hatvan		Hattvan	Hatvan (H)
Hencida	Henczida	Heniczida	Hencida (H)
Héthárs (Héthács)	Sybenlinden		? (Ro)
Hibbe ?	Geiba	Hiben	Hybe (Slo)
Hortobágy	Hortowag	Hortowagy	Hortobágy (H)
Huszt		Huzt	Huszt (U)
Igló			Spišska Nová Ves (Slo)

Jászó	Jazen		Jasov (Slo)
Jászvásár			Iași (Ro)
Kálló (Nagykálló)		Calo	Nagykálló (H)
Kapuvár		Capuwar	Kapuvár (H)
Karánsebes			Caransebeș (Ro)
Kassa	Caschau, Caschay, Caschaw		Košice (Slo)
Kecskemét		Kechzgömöt, Kecskömött	Kecskemét (H)
Kékkő (Blauenstein)	Blobenstein	Kekkö	Modry Kameň (Slo)
Kenese		Keneczes	Balatonkenese (H)
Kenyérmező		Kenier mező	Cîmpul Pîinii (Ro)
Kerc		Kercz	Cîrța (Ro)
Kerekség ?		Kerek zegh	? (Ro)
Kereszt <i>lásd</i> Garamszent- kereszt	Kranz	Köröszt	Žiar nad Hronom (Slo)
Késmárk	Keßmark		Kežmarok (Slo)
Keszthely		Kezdhell, Keszdhell	Keszthely (H)
Kéthely		Ketthel	
Királyfalva	Kralwa		Kral'ova pri Senci (Slo)
Királyhegyalja	Sumez		Sumiac
Kismarton (Eisenstadt)	Eisenstadt		Eisenstadt (A)
Kisprázsmár	Terteln		Toarcla (Ro)
Kisvárda	Klein Wardein	Kis Warda	Kisvárda (H)
Kolozs	Colos		Cojocna (Ro)
Kolozsmonostor		Monostor	Cluj-Mănăstur (Ro)
Kolozsvár	Clausenburg	Coloswar	Cluj-Napoca (Ro)

Komárom (Rév-Komárom, Komorn)	Comorn, Gomoren		Komárno (Slo)
Komjáti (Komjáti)	Konniater	Komiathi	Komjatice (Slo)
Korpona (Corpona, Carpona, Karpfen)	Kärpen	Korpon	Krupina (Slo)
Konstantinápoly	Constantinopel		Istanbul (T)
Köpcsény (Kittsee)	Kettse, Kettsche		Kittsee (A)
Körmend (Kermend)		Körmönd	Körmend (H)
Körmöcbánya (Cremniczium, Kremnitz)	Kremnitz, Krembniz, Cremniz		Kremnica (Slo)
Kőrösbánya		Körösbania	Baia de Criş (Ro)
Körösfeketető <i>lásd</i> Feketető			
Köröső		Körösfw	Izvorul Crişului (Ro)
Kőszeg	Ginß, Günß		Kőszeg (H)
Krakkó	Craccaw, Crakau		Krakow (L)
Krasznahorka	Kraßnahurka		Krásna Hórka (Slo)
Küküllővár	Kochelburg		Cetatea de Baltă (Ro)
Lausburg ?	Lauspurg	Lachina	Lausburg (A)
Lébény		Lybeny	Lébény
Leibic	Leynitz		Lubica (Slo)
Léva (Lewentz)	Lewa		Levice (Slo)
Libetbánya (Libethen)	Libeten		Lubietová (Slo)
Liptó	Liptau, Lyptovia, Lyptaw		Liptov ? (Slo)
Liszka ?	Lißka		Olaszliszka (H)

Lőcse	Leytsch, Leytschew, Leitsch		Levoča (Slo)
Lubló	Lublau		Ľubovňa (Slo)
Lugos		Lugos	Lugoj (Ro)
Mácsa	Matsch		Macea (Ro)
Mád	Maad		Mád (H)
Magyarfenes	Fenniesch	Fennes	Vlaha (Ro)
Magyaróvár (Óvár, Altenburg, Ungarisch Altenburg) Ungerischalten- burg	Hungerisch Altenburg,	Oowar	Moson- magyaróvár (H)
Marcaltő		Marczaltó	Marcaltő ?
Marosvásárhely		Wasarhell	Țirgu Mureș (Ro)
Mateóc	Matschdorf		Matejovce (Po)
Mátyusföldre ?		Matgius feölde	Vág és Nyitra között
Medgyes	Meduesch, Medwesch		Mediaș (Ro)
Ménhárd (Verbov)	Michlßdorf		Vrbov (Po)
Merenburg ?	Merenburg		? (Ro)
Mérges	Thur	Merges	Mérges (H)
Mezőtúr ?		Tur	Mezőtúr (H)
Miskolc		Miskolcz	Miskolc (H)
Miszló	Mischlo		Miszló (H)
Miszlóka	Teutschendorff		Myslava (Slo)
Mornisch (A) [Fertőmedgyes]	Mornisch		Mornisch (A)
Mosonbánfalva	Apetloo		Apetlon (A)
Moson	Wieselburg	Moson	Moson (H)
Munkács	Munkatsch	Munkats	Mukacsevo (U)

Murányalja (Murány)		Muran	Murān (Slo)
Nagybánya (Asszonypataka)	Newstat		Baia Mare (Ro)
Nagyenyed	Ennieden	Enied	Aiud (Ro)
Nagykanizsa (Kanizsa, Groß- Kanischa)	Canischan		Nagykanizsa (H)
Nagyócsa (Ocsova)	Oltschowa		Očova (Slo)
Nagyszombat (Tirnavia, Tyrnau)	Tirnaw	Nag Zombat	Trnava (Slo)
Nagytapolcsány	Tapoltschau		Topolčany (Slo)
Nándorfehérvár ?	Kriechisch Weissenburg		Beograd (Ser)
Németújvár (Güssing)	Güssing		Güssing (A)
Nezsider (Neusiedl am See)	Neusydler am See	Nedescher	Neusiedl am See (A)
Nikápoly	Nicopoli		Nikopol (B)
Nyárhid		Nyarhiader, Niarhida	Elpusztult helység Érsekújvár területén
Nyírség ?		Nyersegh	Nyírség (H)
Nyitra (Neutra)	Neytra		Nitra (Slo)
Offenbánya	Offenburg		Baia de Arieş (Ro) (Ro)
Olaszi (Szepesolaszi)		Olaszi	Spišské Vlachy (Slo)
Ónod	Onodt		Ónod (H)
Oroszlánkő		Oroßlan	Vršatské Podhradie (Slo)
Palánka ?		Pollunka	Polianka (Slo)
Pápa		Papa	Pápa (H)
Pest		Pest	Budapest (H)

Petronell (A)	Petronell		Petronell (A)
Poprád	Neudorf		Poprad (Slo)
Pozsony (Posonium, Preßburg)	Preßburg	Poson	Bratislava (Slo)
Pöstyén (Pöstyénfürdő)		Pestön	Piešťany (Slo)
Prallkirch?	Prallkirch		Prallkirch (A)
Privigye	Pribiz, Briuigia	Bribicz, Brögie	Priviedza (Slo)
Putnok	Putnokh		Putnok (H)
Rábahídvég (Hídvég)		Hidwegh	Rábahídvég (H)
Rácváros ?	Raczanmarkt		Rácváros ? (H)
Rakamaz		Rokomoz	Rakamaz (H)
Rebnik	Rebnik		Rîmnicu Vilcea (Ro)
Regéc	Regetz	Regecz	Regéc (H)
Regelsbrunnen (?)	Regelßbrunnen		Regelsbrunn (A)
Rózsahegy	Rosenberg		Ružomberok (Slo)
Rozsnyó	Rosenau, Roßnak		Rožnava (Slo)
Rozsnyó ?	Rosenau		? Brassó m. (Ro)
Rudabánya		Rudabania	Rudabánya (H)
Ruszt	Rust		Rust (A)
Ruszkín	Rußdorf		Ruskinovce (Po)
Ság hegy		Sagh Hegj, Sagh Hegy	Sághegy (H)
Sarkad		Sarkad	Sarkad (H)
Sárkány		Sarkan	Șercaia (Ro)
Sáros	Scharosch		Šariš (Slo)
Sárospatak		Saros pattak	Sárospatak (H)
Sárvár		Sarvar, Sarwar	Sárvár (H)
Schwechat (A)	Schwechat		Schwechat (A)
Sebesvár		Sebeswar	Bologa (Ro)

Segesd	Segest		Segesd (H)
Segesvár	Schässburg, Scheßburg		Sighișora (Ro)
Sellenberk			Șelinbăr (Ro)
Selmecbánya (Schemnitz)	Schemnitz, Schembnitz		Banská Štiavnica (Slo)
Sempte (Schintau)	Schinta		Šintava (Slo)
Simánd		Simand	Șimánd (Ro)
Somlyó (hegy)		Somlío	Somlyóhegy (H)
Somorja (Samarja, Sommerien)	Summerien	Somoria	Šamorín (Slo)
Somospéter	Somosch		Drienov (Slo)
Sopron (Sopronium Ödenburg)	Ödenburg	Sopron	Sopron (H)
Sóvár ?	Soówar		? (Slo)
Strázsa (Nagyőr)	Zytschendorf		Stážky (Slo)
Stubnyafürdő (Bad Stuben)	Stuben		Turčianske Teplíce (Slo)
Sumjác ?	Schumez		? (Slo)
Sümeg		Sumegh	Sümeg (H)
Szádvár ?	Satwar		Szádvár (H)
Szalatnya (Szlátina)	Slátina		Zvolenská Slátina (Slo)
Szamosújvár (Újvár)		Viwar	? Ro
Szántó ?		Santo	?
Szarvas		Zarwas	Szarvas (H)
Szásza (Szászi)	Saaß		Sása (Slo)
Szászfenes	Fenesch, Fenniesch	Fenes, Fenies	Florești (Ro)
Szászsebes	Mühlbach, Mülnbach, Milnbach		Sebeș (Ro)
Szászváros	Broos, Proß	Szaz Waros	Orăștie (Ro)

Szatmár ?	Sakmar	Sattmar	Satu Mare (Ro)
Szeben (Nagyszeben)	Hermannstadt, Hörmanstadt, Cibinium		Sibiu (Ro)
Szeged	Segedin		Szeged (H)
Székelyhid		Szekelhid	Săcueni (Ro)
Székelyudvar- hely			Odorhei (Ro)
Székelyvásárhely		Szekelwasarhell	? (Ro)
Székesfehérvár (Fehérvár, Alba Regia, Stuhl- weissenburg)	Stul Weissenburg, Weissenburg	Szekes Feyerwar	Székesfehérvár (H)
Szenc (Szempez, Wartberg)	Wartberg		Senec (Slo)
Szendrő (Végszendrő)		Senderő, Szendrő	Szendrő (H)
Szenice		Senisicz	Senica (Slo)
Szentantal	St. Antal		Antol (Slo)
Szentbenedek <i>lásd</i> Garam- szentbenedek	St. Benedikt		Hronsky Beňadik (Slo)
Szentgyörgy (Sanktgeorgen)	St. Georg		Jur pri Bratislave (Slo)
Szentmiklós ?	St. Nikolaw, St. Nicolao	St. Miklos, S. Miclos	Kunszentmiklós (H)
Szentpéter	St. Peter		Pôtor (Slo)
Szepesváralja	Kirchdorf		Spišské Podhradie (Slo)
Szepesszombat	Meyfahrtßdorf		Spišská Sobota (Slo)
Szepesváralja	Zypserhauß	Szeppeswar	Spišské Podhradie (Slo)
Széplak ?		Zeplak	Buneşti (Ro)
Szigetvár (Sziget)		Syget, Siget, Sigett	Szigetvár (H)
Szigliget		Zigligett	Szigliget (H)

Szikszo	Szixo		Szikszo (H)
Szinye (Radákszinye)?		Syna	Răzbuneni, Suia (Ro)
Szucsány	Sutschen	Sutsan	Sučany (Slo)
Szolnok	Solnok		Szolnok (H)
Szombathely (Steinamanger)	Stain am Anger, Stein am anger	Zombathell	Szombathely (H)
Szomolnok	Schmelniz		Smolnik(Slo)
Szováta	Salzburg		Sovata(Ro)
Szörényvár	Severin, Seuerinum		Turnu Severin (Ro)
Tállya	Talia		Tállya (H)
Talmács	Talmisch		Tălmăciu (Ro)
Tapolca		Tapolcha	Tapolca (H)
Tapolcafő		Tapolczafü	Tapolcafő (H)
Tapolcsány (Kistapolcsány)	Tapoltschau		Topolčany (Slo)
Tarcal	Tarzall		Tarcal (H)
Tarisznyavár	Danistra War		Tarisznyavár ?
Tata (Dotis)	Tottis, Dottis, Dotis		Tata (H)
Tatros (Tatáresd)		Tattaros	Tătăresti (Ro)
Telegd (Mezőtelegd)		Telegd	Tileagd (Ro)
Temesvár	Thömöschwar		Timișoara (Ro)
Temetvény (Hrádek)		Temetwen	Hrádok (Slo)
Tihany		Tihan, Tyham	Tihany (H)
Tirgoviste (Havasalföld)	Tervis		Tirgoviste (Ro)
Tócos ?	Tothzoo		Tócos (H)
Tokaj	Togkaj	Toggej, Toggay	Tokaj (H)
Tolna	Tolnaw		Tolna (H)
Torda	Dorenburg	Torda	Turda (Ro)
Tótkút ?	Tothbrunnen, Tottprunn		T ?

Töröcsvár	Turz, Tertschburg, Hirzburg, Terz, Terzburg		Bran (Ro)
Törökkoppány (Koppány)		Kopan	Törökkoppány (H)
Tövis	Düwes		Teius (Ro)
Trencsén (Trentschin)	Trentschin		Trenčín (Slo)
Tuln	Tuln		Tuln (A)
Túr (?)		Tur	Mezőtúr (H)
Újbánya (Königsberg)	Königsberg	Regius mons	Nová Baňa (Slo)
Vác		Baczen	Vác (H)
Vágsellye (Sellye)	Schellie	Sellie	Šaľa (Slo)
Vajdahunyad (Orleangusta)	Waida Hunniad	Vaida Hunniad	Hunedoara (Ro)
Vásárhely (Ma- rosvásárhely)	Wasarhell		Țirgu Mureș (Ro)
Vaskapu	Eisenthor	Waskapu	Poarta Sălajului (Ro)
Várad (Nagyvárad)	Wardein, Großwardein		Oradea (Ro)
Váralja (Szepesváralja)	Kirchdorf		Spišské Podhradie (Slo)
Várhely (Sarmizegetusa, Gredistye)	Ulpia Traiana		Grădiște (Ro)
Várpalota (Palota)		Palotta, Pallotta	Várpalota (H)
Vasvár (Castrum Ferreum, Eisenburg)		Waswar	Vasvár (H)
Végles	Wiglösch	Vegles	Viglaš (Slo)
Verőce	Weorethe		Nógrádverőce (H)
Veszprém	Wesprim, Wespräm		Veszprém (H)

Vidombák	Weidenbach		Ghimbac (Ro)
Vizakna	Salzburg		Ocna Sibiului (Ro)
Vízkelet ?		Wißkelletti	?
Vöröskő (Cser- venikameny, Bibersburg)	Bibersburg, Rottenstein		Červený Kameň (Slo)
Wien (Bécs, Vienna) (A)	Wienn		Wien (A)
Wiener Neustadt (Nova Civitas, Bécsújhely) (A)	Neustatt		Wiener Neustadt (A)
Zalaegerszeg (Egersee)		Egerszek	Zalaegerszeg (H)
Zalaszentgrót (Szentgrót)		Zengorot, Zentgorott	Zalaszentgrót (H)
Zalavár		Szalawar, Almar	Zalavár (H)
Zarándfalva (Zürndorf) (A)	Zürndorf		Zürndorf (A)
Zólyom (Ó-Zolyom)	Altensol		Zvolen (Slo)
Zólyom (Ó-Zólyom, Veterosolium, Altsohl)	Altsohl	Vetus Solium	Zvolen (Slo)
Zólyomlípce, (Tótlípce, Lípce)	Lypscht		Slovenská Ľupča (Slo)
Zsámbokrét (Nyitra- zsámbokrét)		Sambokret	Žabokreky (Slo)
Zsibó	Schybo		Jibau (Ro)

